

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Інститут філології

На правах рукопису

СТОРОЖУК ХРИСТИНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 81'373

УКРАЇНСЬКА МОВА
В АСПЕКТІ ТЕОРІЇ СУБСТРАТУ

10.02.01 – українська мова

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник
Мосенкіс Юрій Леонідович
доктор філологічних наук, професор

Київ – 2016

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	5
Основні поняття і терміни, використовувані в дисертації	8
 Вступ	 13
 РОЗДІЛ 1 УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКА ЯК ОБ’ЄКТ	
СУБСТРАТОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	19
1.1. Лінгвосубстратологія в сучасному мовознавстві	19
1.2. Субстрати й адстрати як наслідок взаємодії внутрішньомовних, зовнішньомовних та позамовних чинників мовного розвитку	29
1.3. Проблема ідентифікації субстратів та адстратів української мови	39
Висновки до розділу 1	54
 РОЗДІЛ 2 МЕТОДОЛОГІЯ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО	
ЛІНГВОСУБСТРАТОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	56
2.1. Специфіка й основні напрямки вивчення мовних контактів субстратного типу	56
2.2. Типологізація субстратів як інструмент дослідження української мови	61
2.3. Прийом етнолінгвістичного моделювання субстратної взаємодії мов	66
2.4. Інтерпретація тематичних груп гіпотетичної субстратної лексики: методи і прийоми	73
2.5. Труднощі вироблення лінгвотипологічних критеріїв ідентифікації мовного субстрату	80

2.6. Проблеми верифікації субстратної лексики: субстратизми, псевдосубстратизми та адстратизми	84
2.7. Перспективи дальшого вдосконалення методології лінгвосубстратологічних досліджень і побудови комплексних міждисциплінарних моделей етнолінгвогенезу	89
Висновки до розділу 2	94

РОЗДІЛ 3 ПАРАДИГМАТИКА ЛЕКСИКИ СУБСТРАТИВ ТА АДСТРАТИВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

96

3.1. Лексикографічний опис та етимологічна інтерпретація української неетимологізованої лексики	96
3.2. Субстратно-адстратна лексика української мови в типологічному та кількісному висвітленні	114
3.3. Прийом структурування субстратних вербалізаторів міфологічних опозицій	121
Висновки до розділу 3	130

РОЗДІЛ 4 СИНТАГМАТИКА СУБСТРАТНОЇ Й АДСТРАТНОЇ ЛЕКСИКИ: ФУНКЦІОНУВАННЯ В МОВІ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

132

4.1. Традиції дослідження мови народної творчості в аспекті вербалізації магіко-міфологічного мислення	132
4.2. Проблеми класифікації субстратної лексики в мові українського фольклору	136
4.3. Концептуалізація і сакралізація образів культових тварин із субстратними найменуваннями як репрезентантів рівнів світобудови	138
4.4. Сакралізовані субстратні вербалізатори концептів неосвоєної і освоєної природи	155
4.5. Сакралізація адстратної лексики в українській мові	164

Висновки до розділу 4	166
Висновки	169
Література	175
ДОДАТКИ	230
Додаток А. Словник етимологічно непрозорої лексики української мови	231
Додаток Б. Субстратна й адстратна лексика літературних текстів у порівнянні з фольклорними (на матеріалі поезії Ліни Костенко й Анатолія Мойсієнка)	244
Додаток В. Комплексна модель формування та функціонування субстратно-адстратних мовних маркерів етноспецифічної картини світу українців	256
Додаток Г. Гіпотетичний трипільський субстрат в українській мові: етнолінгвістична інтерпретація археологічної культури у світлі теорії мовних стратів	262
Додаток Д. Діахронічне дослідження мови в аспекті теорії субстрату: досвід вивчення германських мов	268
Додаток Е. Питання інтерпретації лексики невідомого походження як субстратної: досвід вивчення англійської мови	272

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Лексикографічні та довідкові джерела

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови [за ред. О.С. Мельничука]. – К.: Наукова думка, 1982–2012. – Т. 1–6.

Иллич-Свитыч 1–3 – Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков / Владислав Маркович Иллич-Свитыч. – М.: Наука, 1971–1984. – Т. 1–3.

ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь [гл. ред. В.Н. Ярцева]. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 686 с.

Мифологический – Мифологический словарь [гл. ред. Е.М. Мелетинский]. – М.: Советская энциклопедия, 1991.

Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1986–1987. – Т. 1–4.

Чабаненко – Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / Володимир Антонович Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1–4.

ЭСГЯ – Левицкий В.В. Этимологический словарь германских языков. – Винница: Нова книга, 2010. – Т. 1. – 616 с.

ЭСКЯ – Климов Г.А. Этимологический словарь картвельских языков. – М.: Наука, 1964.

ADE – Liberman, A. An analytic dictionary of English etymology: An introduction. – Minneapolis; London: University of Minnesota Press, 2008. – 359 p.

Hoad – The Concise Oxford Dictionary of English Etymology / Ed. by T.F.Hoad. – Oxford; N.Y., 1996.

Merriam-Webster online dictionary: etymology [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.merriam-webster.com/help/dictnotes/ety.htm>

OED – Online Etymology Dictionary (of modern English) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.etymonline.com/>

Skeat – Skeat W. An etymological dictionary of the English language. – Oxford: Clarendon Press, 1888. – 844 pp. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.archive.org/stream/etymologicaldict00skeauoft#page/250/mode/2up>

ODEE – The Oxford dictionary of English etymology / С.Т. Onions (ed.). – Oxford; N.Y., 1966. – 1026 pp.

Weekly – Weekley, E. An etymological dictionary of Modern English. – L.: J. Murray, 1921. – 1660 pp. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.archive.org/stream/etymologicaldict00weekuoft#page/400/mode/2up>

Yenisseian – Yenisseian etymology [completed by S.A. Starostin] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://starling.rinet.ru/cgi-bin/response.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\yenisey\yenet&first=1>

<http://www.mova.info/map.aspx?l1=13>

Текстові джерела

Героїко-фантастичні – Героїко-фантастичні казки / [упор. І.П.Березовського]. – К., 1984.

Золотослов – Золотослов: Поетичний космос Давньої Русі [упор., передм. та перекл. М.Н.Москаленка]. – К.: Дніпро, 1988.

Календарно-обрядові – Календарно-обрядові пісні / Відп. ред. М.М.Пазяк. – К.: Дніпро, 1987. – 392 с.

Килимник 1 – Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні / Степан Килимник. – Київ : Обереги, 1994. – Кн. 1. – Т. 1: Зимовий цикл; Т. 2: Весняний цикл. – 377 с.

Килимник 2 – Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні / Степан Килимник. – Київ : Обереги, 1994. – Кн. 2. – Т. 3: Весняний цикл; Т. 4: Літній цикл. – 525 с.

Коляди – Коляди і щедрівки на Різдво Христове і Богоявлення з додатком пісень страстних, воскресних і інших пісень церковних. – Джерсі Сіті: Свобода, 1927. – 96 с.

Колядки 2003 – Колядки та щедрівки в сучасних записах / Упорядник С.А. Китова. – Черкаси: Брама, 2003. – 248 с.

Костенко Ліна – Костенко Л.В. Маруся Чурай [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrbooks.com/ua/Marusja_Churaj/

Купальські – Купальські пісні. – К., 1970.

Мойсієнко Анатолій – Мойсієнко А.К. Персональна сторінка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://linguist.univ.kiev.ua/AM/>

УЗ – Українські замовляння [упорядник М.Н. Москаленко; передм., комент. М.О.Новикової]. – К.: Дніпро, 1993. – 312 с.

Українські – Українські народні казки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nashakazka.org.ua/>

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ, ВИКОРИСТОВУВАНІ В ДИСЕРТАЦІЇ

Розроблення термінологічного апарату дослідження з переважною орієнтацією на авторські робочі визначення виступає одним із інструментів моделювання досліджуваних мовних процесів у тісному взаємозв'язку з позамовними явищами.

Адстрат – на відміну від *субстрату* (див.), результат іншого типу мовних контактів – не «вертикального» (вплив переможеної мови на мову-переможницю), а «латерального» (контактна взаємодія сусідніх мов, що існують одночасово), тобто слід сусідньої мови. С.В. Семчинський визначає адстрат як співіснування мов та їхніх носіїв на суміжних територіях [288, с. 363]. На наш погляд, таке визначення може бути дещо уточнене: у нашому дослідженні адстрат інтерпретований не як процес, а як результат узаємодії мов, пор. визначення С.В. Семчинським субстрату й суперстрату саме як результатів, а не як процесів узаємодії мов [288, с. 363].

Адстратизація – контактна синхронна взаємодія двох або більше мов, глибокий варіант якої приводить до виникнення мовних союзів.

Адстратизм – лексичний приклад мовних контактів адстратного типу у вигляді окремої лексеми, слова; у ширшому значенні адстратизм – будь-яка мовна риса (лексична, фонетична, морфологічна, синтаксична, семантична, фразеологічна), що з'явилася внаслідок адстратних мовних контактів.

Афективна лексика, експресивна лексика (в аспекті етимології) – лексика, що має відчутні етнолінгвістичні, етноспецифічні конотації, важка для перекладу іншими мовами і зазвичай така, що викликає

труднощі й у плані етимологізації через невластиві досліджуваній мові фонетичні, морфологічні або семантичні особливості.

Балканізм – лексична одиниця, спільна для мов Балкан (албанської, грецької, румунської, болгарської) без чітко визначеного джерела. Різновид балканізмів становлять *карпатизми* (див.).

Етимологізація – процес установаження вихідних форм слова та шляхів його фонетичного, морфологічного та синтаксичного розвитку.

Етимологічно дискусійна лексика – лексика, для одиниць якої існує більше однієї етимології, що суперечать одна одній і немає підстав для вибору тільки однієї етимології.

Запозичення, запозичене слово – результат узаємодії мов, за якої носії однієї мови приймають певне поняття разом із його назвою. Як правило, на відміну від субстратних, суперстратних та адстратних лексичних елементів, запозиченнями виступають поодинокі лексеми або невеликі групи слів. У випадку великої кількості запозичень (наприклад, англійськомовна лексика комп'ютерної сфери, що впливає на лексику української та інших мов) таке явище можна інтерпретувати як *перстрат*.

Карпатизм – лексема зі сфери пастушого господарства Карпатських гір, наявна в декількох мовах регіону, з дискусійною етимологією.

Лінгвособстратологія – розділ лінгвістики, що базується на теорії субстрату як частковому варіанті теорії стратів і вивчає мовний субстрат міждисциплінарними засобами як наслідок діалектичної взаємодії внутрішньомовних, зовнішньомовних та позамовних чинників мовного розвитку.

Мандрівне слово – лексема, поширена в багатьох мовах різних груп і родин, що важко піддається визначенню свого етимологічного джерела, наприклад, назви металів.

Неетимологізована лексика, етимологічно невизначена лексика, етимологічно непрозора лексика – лексика, етимологізація якої досі не здійснена і викликає труднощі.

Перстрат – «випадки взаємодії мов у сфері духовної культури, науки і техніки», наприклад, давньогрецька мова виступає в ролі перстрату європейських літературних мов [288, с. 363]. Поняття перстрату не виступає як однопорядкове, однорідне з поняттями субстрату, суперстрату та адстрату, оскільки субстрат, суперстрат та адстрат, а також інстрат [288, с. 363] визначені відповідно до природи відношень між мовами, що вступають у контакт, у той час як перстрат визначений відповідно до тематичної специфіки лексичних наслідків контактування мов. Коли перстратна лексика репрезентує сферу культури, то й субстратна, адстратна та суперстратна може так само стосуватися тієї самої тематики. Очевидно, слід звернути увагу передусім на специфіку взаємодії перстратної мови з іншими. Питання про існування перстратів у дописемні періоди розвитку мов співвідносне з питанням про можливість існування різномовних верств того самого доісторичного суспільства і потребує спеціального дослідження.

Праєвропейське слово – лексема, спільна для кількох груп індоєвропейських мов Європи, яка, втім, не демонструє закономірних для індоєвропейських мов фонетичних відповідностей, наприклад, назви деяких рослин, тварин та металів. Теорію праєвропейського субстрату індоєвропейських мов Європи розробляв В. Махек. Гіпотетичний праєвропейський, тобто доіндоєвропейський, субстратний мовний шар в інтерпретації В. Махека відрізняється від *давньоєвропейських мов* в інтерпретації Г. Крає – В. Шмідта, що включають т. зв. західні або кентумні індоєвропейські мови (слов'янські, балтійські, германські, італьські, кельтські та деякі невеликі групи нині не вживаних

індоєвропейських мов на зразок венетської) на противагу східним або сатемним індоєвропейським мовам (палеобалканські й індоіранські).

Псевдосубстратизм – уявний, неправильно ідентифікований *субстратизм*, який насправді виступає наслідком дуже давніх мовних запозичень, тобто адстратних контактів сусідніх народів і мов.

Стратів теорія – галузь лінгвістики, яка вивчає субстратні, суперстратні, адстратні та інші подібні явища у сфері взаємодії мов. Теорію стратів слід відрізнити від стратифікаційної лінгвістики, яка досліджує ієрархію мовних рівнів [288, с. 212].

Субстрат мовний (пор. поняття субстрату в біології та філософії) – результат дії *субстратизації* на одному або декількох мовних рівнях. Лексика субстратного походження протиставлена лексиці прамовного походження, що сягає в українській мові праслов'янського або праіндоєвропейського рівнів. М.П. Кочерган підкреслює факт виникнення субстрату внаслідок асиміляції однієї мови іншою [180, с. 193]. В.О. Виноградов підкреслює, що субстрат – сукупність рис мовної системи, які не можна вивести з внутрішніх законів розвитку цієї мови; субстрат, на відміну від запозичення, передбачає широке етнічне змішування і мовну асиміляцію прибульцями корінного населення через етап двомовності [ЛЭС, с. 497].

Субстрат прямий, безпосередній – субстратний шар певної мови, успадкований нею безпосередньо від носіїв попередньої мови, яка стала субстратною.

Субстрат непрямий, опосередкований – субстратний шар певної мови, успадкований нею разом із прамовною лексикою від попереднього прамовного стану, наприклад, субстратна лексика праслов'янської мови, успадкована українською та іншими слов'янськими мовами разом із індоєвропейською лексикою праслов'янської мови. Безпосередній субстрат

праслов'янської мови перетворився на опосередкований субстрат української та інших слов'янських мов.

Субстратизація – специфічний вид мовних контактів, значно більш глибоких за звичайні, коли етнос міняє свою мову на іншу, а давніша мова перетворюється на *субстрат*.

Субстратизм – лексичний або, в ширшому визначенні, той, що репрезентує будь-який мовний рівень, одиницю субстратного походження.

Субстратні мови – мови, які не збереглися до нашого часу ні в живому звучанні, ані в писемних свідченнях, а тільки реконструйовані на основі дослідження їхнього впливу на інші мови. Наприклад, В. Георгієв на основі дослідження давньогрецької мови виділив у ній субстрат індоєвропейського походження, який назвав пеласгійською мовою [73].

Субстратно-адстратна модель лінгвогенезу – науковий конструкт, побудований на узагальненні вивчення процесів *субстратизації* й *адстратизації* у формуванні різних рівнів мови.

ВСТУП

Актуальність дослідження визначена потребою пошуків нових підходів, методів, матеріалів до комплексного міждисциплінарного висвітлення проблеми походження української мови в контексті накопичення нових археологічних свідчень, виникнення археогенетики, вдосконалення глотохронології, з одного боку, і посилення суспільного інтересу до питань етнолінгвогенезу українців, з другого боку.

Питання походження української мови в різних аспектах досліджували М.О. Максимович, О.О. Потебня, Л.А. Булаховський, О.С. Мельничук, В.М. Русанівський, В.Г. Скляренко, Г.П. Півторак, Р.В. Болдирєв, Ю.О. Карпенко, Т.О. Черниш, О.В. Царук та ін. Теорію субстрату розробляють в українській лінгвістиці О.Б. Ткаченко, О.В. Холодов, С.В. Борщевський, Д.І. Переверзєв, моделювання мовних процесів у стародавній Україні здійснювали В.М. Щербаківський, В.П. Петров, В.М. Даниленко, О.С. Стрижак, І.М. Железняк, Ю.В. Павленко, К.М. Тищенко, Л.Л. Залізник, С.В. Конча та ін. (див., зокрема: [88; 107; 108; 116; 117; 118; 119; 161; 162; 163; 164; 165; 166; 167; 168; 169; 170; 171; 172; 173; 259; 260; 261; 281; 282; 283; 324; 325; 326; 331; 333; 336; 337; 338; 339; 340; 341; 342; 343; 344; 345; 346; 347; 348; 349; 350; 352; 353; 354; 355; 370; 371; 372]), однак субстратологічне дослідження української мови на основі всього комплексу позамовних, зовнішньомовних і внутрішньомовних чинників розвитку мови, відповідно до концепції С.В. Семчинського [288], ще не було здійснене. Теорія субстрату виступає частиною теорії мовних контактів, репрезентованої в українському мовознавстві публікаціями В.В. Акуленка, Ю.О. Жлуктенка, С.В. Семчинського, О.І. Чередниченка та ін. [6; 110; 111; 289; 44].

Лінгвоконцептологія й теорія мовних картин світу розроблена в українському мовознавстві доволі детально завдяки публікаціям І.О. Голубовської, С.С. Єрмоленка, В.В. Жайворонка, А.К. Мойсієнка, В.П. Мусієнко, Т.В. Радзієвської, Н.В. Слухай, О.С. Снитко, Л.І. Шевченко, Г.М. Яворської та ін., однак не висвітленими залишаються особливості функціонування субстратних лексем української мови у зв'язку з репрезентованими ними елементами матеріальної культури та ідеології в мові українського фольклору як віддзеркаленні магіко-міфологічної картини світу стародавніх українців. Вхідження в мову лексем на позначення фактів матеріальної культури досліджене значно детальніше, ніж засвоєння і функціонування лексики зі сфери духовної культури, особливо тієї, що вербалізує магіко-міфологічне світобачення язичницького періоду, успадковане мовою українського фольклору.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано в межах загальної наукової теми Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Актуальні проблеми філології (02БФ044-01)».

Мета дослідження – розроблення процедур виявлення, класифікації й інтерпретації субстратних та адстратних лексичних елементів української мови в етимологічному, лінгвопалеонтологічному, лінгвофольклористич-ному та етнолінгвістичному аспектах.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

– узагальнення наявних у сучасній українській та зарубіжній лінгвістиці теоретичних результатів у галузі теорії мовних стратів та досвіду конкретного застосування цих теоретичних положень до субстратно-адстратної інтерпретації української лексики невідомого та дискусійного походження;

– уточнення, удосконалення та доповнення методів і прийомів дослідження субстратної й адстратної лексики в їх застосуванні до

української мови та в їх позамовній інтерпретації на основі лінгвокогнітології, етнолінгвістики, лінгвофольклористики;

– парадигматичний опис української лексики нез'ясованого походження та етимологічні пропозиції щодо її інтерпретації;

– синтагматичний опис неетимологізованих лексем – виявлення, каталогізація та класифікація за семантикою, етимологічними джерелами, міфологічним навантаженням і функціями у фольклорних та літературних текстах субстратної й адстратної лексики української мови.

Об'єкт дослідження – лексичні одиниці української мови невідомого або дискусійного походження, які не виступають продовженням праїндоевропейського етапу розвитку мови.

Предмет дослідження – внутрішньомовна, зовнішньомовна та позамовна інтерпретація субстратної (а також адстратної) лексики української мови, репрезентація нею сегментів мовної картини світу та особливості її функціонування в українських текстах.

Застосовані такі загальнонаукові **методи**, як індукція і дедукція, екстраполяція, аналіз і синтез (при вичленуванні субстратних елементів із текстів українського фольклору та літератури, формуванні й інтерпретації їх тематичних груп), а також такі лінгвістичні методи, як описовий із прийомами класифікації (опрацювання субстратної лексики в текстах українського фольклору) та кількісного аналізу, порівняльно-історичний із прийомом етимологізації (інтерпретація етимологічних гіпотез щодо лексем нез'ясованого та дискусійного походження), лінгвоконцептологічний, етнолінгвістичний, лінгвокультурологічний із прийомом виділення ключових слів / слів-символів / знаків культури (при інтерпретації мовної семантики та позамовного міфологічного навантаження лексики в мові фольклору), «слів і речей» та «речей і слів» (при дослідженні мотивації найменувань). Комплекс методів і прийомів дослідження демонструє плідність синтезу етимологічних, типологічних,

субстратологічних, лінгвотекстологічних, етнолінгвістичних, лінгвокультурологічних, лінгвоміфопоетичних, лінгвоконцептологічних інтерпретацій лексики з метою моделювання процесів формування і функціонування української лексики зі значним лінгвокультурним потенціалом.

Наукова новизна дослідження полягає в уточненні методології й методики субстратологічного дослідження мови, сучасних теоретичних уявлень із теорії стратів, гіпотез щодо субстратів української мови та етимологій конкретних лексем, для яких можна припускати субстратне походження; висвітлена роль адстратних елементів в українській мові, здійснено типологізацію субстратних та адстратних елементів української мови в контексті загальнолінгвістичної теорії стратів; запропоноване моделювання процесів субстратно-адстратної взаємодії в перебігу формування української мови та показана специфіка цих процесів на тлі інших мов; показані особливості функціонування субстратних лексем у мові українського фольклору у зв'язку з відповідними їм міфологічними образами язичницького періоду.

Теоретичне значення дослідження полягає в удосконаленні та поглибленні теорії мовних стратів у контексті міждисциплінарного моделювання процесів формування та функціонування мови, в отриманні нових результатів у сфері субстратно-адстратної інтерпретації української лексики невизначеного та дискусійного походження, у виявленні закономірностей функціонування субстратних і адстратних лексичних елементів української мови у текстах народної творчості різних жанрів.

Практична цінність дослідження полягає в можливості використання його результатів у викладанні курсів походження української мови, історії української мови, сучасної української мови (лексикологія, етимологія), лінгвофольклористики, етнолінгвістики, а також у дослідженнях із суміжних дисциплін – фольклористики, етнології,

археології, що моделюють етнічний і культурний розвиток України від доісторичних періодів до сьогодення.

Джерельна база дослідження: 1) етимологічна лексикографія української мови та тих інших мов, матеріал яких може дати інформацію про генеалогічну належність субстратної й адстратної лексики української мови; 2) тексти українського фольклору (Коляди і щедрівки на Різдво Христове і Богоявлення, Джерсі Сіті, 1927; Колядки та щедрівки в сучасних записах [упорядник С.А. Китова], Черкаси, 2003; Героїко-фантастичні казки [упорядник І.П. Березовський], К., 1984; електронний ресурс «Українські народні казки»; Українські замовляння [упорядник М.Н. Москаленко], К., 1993); 3) тексти сучасної української літератури (поема Ліни Костенко «Маруся Чурай» і поезії Анатолія Мойсієнка з різних збірок). Різноманітність використаного матеріалу забезпечує істотно більшу вірогідність отриманих результатів.

Особистий внесок здобувача. Усі результати одержано дисертантом одноосібно.

Апробація дисертаційного дослідження здійснена на 7 конференціях, зокрема: 20-й, 21-й, 22-й, 23-й міжнародних конференціях «Мова і культура» ім. проф. С. Бураго (2011–2014), конференції професорсько-викладацького складу за участю учених Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (жовтень 2014), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська мова вчора, сьогодні, завтра» (Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, листопад 2014), Міжнародній науковій конференції «Мова як світ світів» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, листопад 2014).

Публікації. Основні положення й результати дослідження висвітлено в 47 публікаціях загальним обсягом понад 35 друк. арк., серед них 7 статей у фахових виданнях, 7 зарубіжних публікацій, 4 окремі

видання і 29 статей, що додатково висвітлюють результати дисертаційного дослідження.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, 4-х розділів, висновків, 6-ти додатків і списку літератури на 498 позицій. Основний зміст дисертаційного дослідження викладений на 174 с., загальний обсяг дисертації 295 с.

РОЗДІЛ 1

**УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКА ЯК ОБ'ЄКТ
СУБСТРАТОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ****1.1. Лінгвосубстратологія в сучасному мовознавстві**

У розділах 1–2 розглянуті теоретико-методологічні питання міждисциплінарного дослідження мови в аспекті теорії субстрату.

О.В. Холодов визначає *субстрат* як сукупність рис мовної системи, що неможливо вивести з внутрішніх законів розвитку цієї мови: ці риси пов'язані з мовою, що була поширена на тій самій території раніше [391, с. 2]. Д.І. Переверзєв інтерпретує *мовний субстрат* як результат мовної конвергенції (взаємодії залишків переможеної мови з мовою-переможницею, на яку переходить певний етнос), що, у свою чергу, має наслідком мовну дивергенцію (утворення варіантів мови-переможниці унаслідок накладання її на різні мови-підоснови, тобто субстрати) [265, с. 133].

Отже, **субстратологія як галузь лінгвістики за своєю проблематикою принципово відрізняється від порівняльно-історичного мовознавства або лінгвістичної компаративістики, оскільки теорія субстрату описує процеси та результати мовної конвергенції, тоді як порівняльно-історичне мовознавство досліджує мовні об'єднання за спорідненістю та генеалогічну класифікацію мов як результати процесів мовної дивергенції.** Не випадково ті мовознавці, які досліджували субстратні явища в мовах (І.О. Бодуен де Куртене, Г. Шухардт, М.С. Трубецької, М.Я. Марр), водночас критикували уявлення про універсалізм принципів порівняльно-історичного мовознавства. Пор.: [229; 230; 233; 241; 242; 257; 258; 278; 291; 335].

Зважаючи на вживання терміна *субстрат* в інших науках, зокрема у філософії та біології, слід підкреслити специфіку *мовного субстрату* як об'єкта лінгвістики, а відповідну галузь досліджень доцільно, на наш погляд, визначити як *лінгвосубстратологію*.

Лексеми субстратного походження з метою їх лаконічного визначення доцільно, на наш погляд, називати *субстратизмами*.

Питання мовних субстратів у зв'язку з позамовними чинниками розвитку мови, зокрема з матеріальною культурою, частково розглядали М.С. Грушевський, В.М. Щербаківський, В.П. Петров [84; 266; 267; 416].

Дослідник стародавньої історії України В.М. Щербаківський у публікації 1941 р. так описував взаємодію субстратної доіндоєвропейської мови хліборобського населення України з мовою верхнього індоєвропейського шару населення: «Одні – індогермани (довгоголові) стали почасти пануючою верствою тоненькою і невеликою, в той час як хлібороби (круглоголові) лишилися масивною хліборобською підданою верствою або, як кажуть, субстратною верствою. Від співжиття цих двох елементів почала мішатися і мова. Мова хліборобів (кавказько-малоазійська) стала поступово індогерманізуватися. Як мова панівної верстви, індогерманська стала трохи міняти свою вимову, свої звуки. Цей процес ішов помалу тисячі літ» [416, с. 50]. «Якою мовою говорили ці наші хліборобські племена, Геродот не говорить. Траки, як відомо, говорили мовою індогерманською. Такі вчені, як Fick, Kretschmer і Wirth, кажуть, що по Дунаю жили племена, які говорили мовою хатською, тобто трошки подібною до кавказької грузинської мови. Wirth те саме говорить і про плем'я Агатірсів, яке жило на Поділлі і в Карпатах. Можна напевно твердити, що й усі хлібороби на Україні говорили початково, тобто в неолітичні часи і ще й у бронзові, цією мовою, але під впливом панівної верстви Траків, а також Кімерів, які говорили індогерманською мовою, мова їхня мусила вже почати тоді індогерманізуватися...» [416, с. 62–63].

Позиція В.М. Щербаківського певною мірою близька до досліджень М.Я. Марра, котрий надавав великого значення ролі кавказьких племен і мов у доісторії Стародавнього Сходу, Західної Європи, Середземномор'я, Балкан, Причорномор'я і, зокрема, слов'янських мов, та припускав дальшу індоєвропеїзацію згаданих територій при збереженні автохтонного населення [195, т. 1–5].

Дослідник української історичної етнології й обрядовості К. Сосенко прямо декларує подібну позицію в публікації 1928 р.: «Особливо важні для нашої теми досліді проф. Марра, бо вказують на правдоподібно безпосередні генетичні й культурні зв'язки Староукраїнців з найдавнішими племенами Чорномор'я, Кавказу і Малої Азії... Сі досліді проф. Марра в кождім разі зобов'язують нас звернути наші досліді... також в сторону, на яку він вказує» [305, с. 9–10]. Пор.: [427].

Найповніше теоретичне розроблення лінгвособстратологічних питань в українському мовознавстві належить О.Б. Ткаченкові, який застосував удосконалені ним теоретико-методичні набутки світового мовознавства в галузі теорії субстрату до вивчення передусім фінно-угорських субстратних явищ у слов'янських мовах [352].

Історію виникнення і розвитку теорії субстрату у світовій лінгвістиці детально розглянув у своєму дисертаційному дослідженні **«Теоретичні проблеми дослідження субстрату в європейському мовознавстві XIX–XX ст.»** О.В. Холодов, тому ми не розглядаємо цих аспектів, зосереджуючись на підсумках роботи названого автора і наявних нині проблемах та подальших перспективах лінгвістичної субстратології.

Як підкреслює О.В. Холодов, сьогодні лінгвістичною наукою накопичено значний субстратознавчий матеріал як емпіричного, так і теоретичного характеру. Це зумовлює необхідність наукового осмислення сучасних відомостей про мовний субстрат у цілому та його роль у формуванні мов-реципієнтів. Узагальнення та синтез теоретичних

висновків про феномен субстрату, його суто лінгвістичну та позалінгвістичну природу, методологічну цінність у мовознавстві видається доцільним та можливим на підставі визначення внеску в розроблення питання про мовний субстрат представників різних лінгвістичних шкіл, серед яких багато українських та російських мовознавців [391, с. 1].

Уважаємо за надзвичайно важливе підкреслити, що О.В. Холодов послуговується поняттям *етномовного субстрату* (у назві другого розділу дисертації), що засвідчує орієнтацію дослідника на міждисциплінарну інтерпретацію субстратних явищ. Може йтися про залучення передусім свідчень археології та історичної етнології.

О.В. Холодов зазначає, що наслідки етнічних впливів лінгвісти вбачали передусім у фонетиці (романські мови), потім у граматиці (фракійський субстрат у грецькій, болгарській та албанській мовах). Етнічне обґрунтування північновеликоруського цокання надав М. І. Надеждін, який вважав фінно-угорські мови субстратом російської [391, с. 6]. Отже, ідеться про винятково важливі *етногенетичні* аспекти застосування теорії субстрату до матеріалу тієї або іншої мови.

Як підкреслює О.В. Холодов у висновках до дисертаційного дослідження, наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. теорія субстрату стала важливим методологічним інструментом під час з'ясування двох провідних питань: 1) генезису мов, та 2) причин розбіжностей між собою споріднених мов. У цей час теорії субстрату відповідала певна модель, згідно з якою усвідомлювали виникнення індоєвропейських мов на неіндоєвропейському мовному матеріалі (Г. Гірт). Дослідник звертає увагу на те, що субстратний вплив на структуру східнослов'янських мов відбитий у стимулюванні певних процесів усередині мови, а не у привнесенні іншомовних елементів до системи мови-реципієнта (Т.П. Ломтєв, О.В. Востріков). Згідно з таким визначенням було

інтерпретовано перехід $g > z > h$, що відбувся в українській мові (В.І. Абаєв, О.Б. Ткаченко, Г.П. Півторак), виникнення акання в білоруській мові та в низці російських говорів і деякі види цокання в російській мові (Р.І. Аванесов, В.І. Литкін, О.М. Трубачов, О.В. Востриков та ін.). За О.Б. Ткаченко, фонетична відмінність української мови від білоруської та російської, цілком імовірно, була зумовлена впливом з боку північно-східних іранських мов, який спричинив появу широко розвиненого ікавізму, звука ь (э), до збереження м'якого, зокрема й кінцевого $\text{ц}'$ ($\text{с}'$), до виникнення твердості приголосного перед е із сильного ь [391, с. 16–17].

Погляди О.В. Холодова на деякі часткові питання теорії, методології та практики субстратологічних досліджень деталізовані в низці його публікацій [389; 390; 391; 392; 393; 394; 395; 396; 397].

Дослідження С.В. Борщевського «**Доіндоєвропейський субстрат у лексиці слов'янських, германських і романських мов (на матеріалі української, польської, англійської, німецької та італійської мов)**» [38] містить розгляд і теоретичних, і фактичних аспектів проблематики мовного субстрату та має численні позитивні сторони та перспективи. До них передусім належить робота з низкою етимологічних словників на предмет визначення лексики невідомого походження. Дослідником запропоновано низку цікавих етимологій. С.В. Борщевський поставив собі за мету не лише здійснити сучасний огляд теорії мовного субстрату, а й вивчити конкретні вияви цього явища у слов'янських, германських та романських мовах (на матеріалі української, польської, англійської, німецької та італійської мов). Таким чином, лексика кожної мовної групи розглянута дослідником у доволі широкому етимологічному контексті.

С.В. Борщевський цілком слушно підкреслює, що в сучасній лінгвістиці «недостатньо уваги приділяється виданню етимологічних словників, які, без сумніву, є невичерпним і надзвичайно цінним джерелом

інформації про складну багатовікову історію слова, його форми і значення, що веде нас до початкових словотворчих зусиль людини, спрямованих на динамічний процес встановлення зв'язку між предметом думки та мовним знаком» [38, с. 7].

На думку С.В. Борщевського, потреба субстратологічного дослідження зумовлена «необхідністю комплексного дослідження міжмовних, а відтак міжетнічних і міжкультурних контактів, на тлі яких зростає інтерес наукових кіл і широкої громадськості до етногенетичних процесів, що відбувалися на теренах стародавньої Європи» [38, с. 9].

Серед інших завдань автора – залучити відомості суміжних із мовознавством наук (історії, археології, релігієзнавства, етнопсихології, культурології, лінгвістичної географії тощо) з метою систематизації знань про шляхи розселення етносів у передісторичній Європі, що дасть змогу окреслити коло найбільш надійних субстратних лексем, з'ясувати напрямки їх міграцій, а також визначити можливу генетичну належність цих лексем [38, с. 10].

До найбільш інформаційно цікавих висновків дисертації належить такий: **«сучасний стан південнослов'янських та української мов з одного боку та романських з іншого засвідчує спільність багатьох тенденцій у розвитку їхніх фонетичних систем»** [38, с. 108] (виділено нами. – Авт.).

В іншому місці тексту зустрічаємо інакше формулювання робочої гіпотези – «доіндоєвропейський субстрат європейських (особливо слов'янських) мов є тим компонентом, який зближує ці мови з мовами носіїв культур трипільсько-кавказько-егейського ареалу» [38, с. 70].

Автор підкреслює, що в дисертації «дістала дальший розвиток ідея існування в передісторичній Європі доіндоєвропейського мовного союзу» [38, с.12]. Прийняття цієї ідеї означає необхідність розгляду можливих субстратів англійської та німецької мов і загалом прагерманської мови в

контексті теорії *мовного союзу*, однак така інтерпретація потребує і повного переосмислення теорії мовного союзу, що може об'єднувати відомі системно описані мови, і демонстрації входження в мовний союз фрагментарних субстратних залишків, гетерогенність яких визнає і сам С.В. Борщевський. На наш погляд, авторська модифікація поняття мовного союзу заслуговує на ретельні дальші дослідження.

За твердженням дослідника, ним «обґрунтовано правомірність перенесення більшості принципів міжродинного порівняльно-історичного дослідження мов в аспекті віддаленої спорідненості на вивчення субстратної лексики» [38, с. 12]. Однак принципи надродинного порівняльно-історичного дослідження О.С. Мельничука [219; 220; 221] є, коротко кажучи, зняттям низки обмежень на порівняння при переході з родинного рівня на надродинний, тоді як С.В. Борщевський ідентифікує саме **родинну** належність субстратних залишків у досліджуваних мовах; коли користуватися підходами надродинного рівня, то треба було б говорити не про баскський або фінно-угорський, а, наприклад, про ностратичний субстрат досліджуваних мов. В останньому випадкові слід було б довести, що та або інша лексема з ностратичними зв'язками виступає саме субстратом, а не праностратичним реліктом у певній родині без дальших зв'язків у межах цієї родини. До сказаного варто додати, що академік О.С. Мельничук вважав ностратичними всі мови світу крім койсанських [220], що робить визначення належності субстратних елементів до певної мовної родини за принципами міжродинного дослідження, які охоплюють майже всі мови світу, дискусійними. Належність субстратного слова, наприклад, до фінно-угорської родини має бути визначена, на наш погляд, тільки за критеріями цієї родини, а не за критеріями, застосовними до переважної більшості мов світу. Підсумовуючи, слід сказати, що принципи порівняльно-історичного дослідження мов різних родин мають бути більш детально досліджені на

предмет застосовності до ідентифікації належності певного субстратного слова до конкретної мовної родини.

Заслуговує уваги протиставлення «неавтохтонного (зайшлого, прийшлого, прибулого) і автохтонного (корінного, місцевого, споконвічного) населення» [38, с. 68] – на наш погляд, ця теза потребує деякого коментаря: можна говорити тільки про **більш ранні і більш пізні** переселення, оскільки ні людина взагалі, ані людина сучасного виду не виникали в Європі.¹

Деякі етимології слід віднести до безсумнівних успіхів С.В. Борщевського².

¹ Так само потребує коментаря припущення дослідника про те, що «центром іррадіації доіндоєвропейських мовних тенденцій є пралатинський мовний ареал» [38, с. 116]. Такий висновок потребує подальшого співвіднесення з генетичними, археологічними, культурологічними свідченнями. Наприклад, археологією, міфологією та історією засвідченні численні переселення з Малої Азії й Егеїди до Італії («мінойці», «пеласги», мікенські та пізніші греки, етруски), але рух навпаки поки не виявлений. Щодо перспектив використання свідчень етрусської мови для пояснення фонетичної специфіки латинської та італійської мов [38, с. 108] слід зазначити, що ця теза винятково слушна, хоча складова структура етрусської мови істотно відрізняється від складової структури італійської мови з її милозвучністю. Розмірковуючи про східносередземноморське походження італійської милозвучності і контакт протоіталіків зі східним Середземномор'ям, автор у майбутньому міг би взяти до уваги інші писемно засвідчені італійські мови поряд із латинською, як-от оскська, умбрська тощо, без розгляду яких питання про протоіталіків не піддається детальному узагальненню. Таким чином, потребує дальшої уваги ідея про відкритоскладові субстратні мови Апеннінського півострова у складі «відкритоскладових мов трипільсько-апеннінсько-егейсько-малоазійського регіону в межах доіндоєвропейського мовного союзу» [38, с. 109]. Дослідник припускає «участь баскського компонента у лінгво- та етногенетичних процесах у доісторичній Європі, особливо у Східному й Західному Середземномор'ї» [38, с. 130], що також потребує дальшої деталізації. С.В. Борщевський цитує думку Ю.Л. Мосенкіса про те, що догерманський і докельтський субстрати мають доволі небагато спільної лексики з доіндоєвропейським субстратом слов'янських мов [38, с. 49], а тим часом концепція самого С.В. Борщевського про спільний субстрат або субстратний мовний союз романських, германських та слов'янських мов заслуговує порівняння з цитованою думкою і, на наш погляд, може бути в перспективі визначна як більш слушна за думку Ю.Л. Мосенкіса.

² Наприклад: англ. *black* «чорний» – баск. *beltz* «чорний», *bele* «ворона» [38, с. 136]; англ. *cur* «сторожовий пес; вівчарка» – баск. *(h)or* «пес» [38, с. 136] – фін. *koira* «собака» з відповідниками в інших фінно-угорських мовах [38, с. 145], хоча це може бути спільне звуконаслідування на зразок *гарчати*; англ. *gavel* «мототок» – баск. *gabi* «кувалда, ковальський молот» [38, с. 136], що треба розглядати згідно з усною консультацією Ю.Л. Мосенкіса у зв'язку з кельтським іменем бога-ковалю за зразок

Таким чином, серед теоретичних узагальнень, ідей і висновків С.В. Борщевського поряд із цінними й цікавими є й ті, які потребують іще більш детальної аргументації. Незважаючи на всі висловлені дискусійні міркування, дослідження С.В. Борщевського **винятково цінне передовсім для формування теоретико-методологічної бази дослідження української та інших мов в аспекті теорії субстрату**. Виявлені й інтерпретовані в дослідженні факти й тенденції можуть бути і тлом для порівняння з фактами і процесами в українській мові.

Д.І. Переверзєв у дисертаційному дослідженні «**Мовні та позамовні чинники формування звукових особливостей корейської мови**» [265] зосереджений на фонетичному рівні виявлення субстрату й підкреслює, що саме звукова сторона мови найяскравіше віддзеркалює збереження давніх вимовних звичок (артикуляційну базу), з одного боку, і різноманітні впливи інших мов, результати мовних контактів, з другого боку [265, с. 7]. Серед завдань дослідження – на підґрунті мовних (фонетичних) та позамовних (генетичних, археологічних, антропологічних та міфологічних) свідчень³ визначити роль мовного субстрату (субстратів) у формуванні фонетичної системи корейської мови й побудувати комплексну модель формування фонетики корейської мови, **субстратно-адстратну модель** (виділено нами. – Авт.) фонетичної еволюції корейської мови [265, с. 9].

Гоїбніу з дагестанськими паралелями; англ. *haze* «серпанок, туман» – баск. *hese(a)* «сирий, вологий» [38, с. 137]; нім. *Zauber* (у С.В. Борщевського помилково з малої букви), прагерм. **taubra* «чари, чаклунство» – фін. *tupru* «заметіль, хурделиця», *turriga* «вихор, буревій» [38, с.146] (фінські форми Ю.Л. Мосенкіс порівнював із давньогрецьким *ζέφυρος* «західний вітер, бог західного вітру» і полінезійським *Taухірі, Тафірі* «бог вітру»). Регулярно в різних публікаціях і в дисертації критикуючи запропоновані Ю.Л. Мосенкісом зближення англ. *puss* «кіт» і баск. *potzo* «великий собака», автор не враховує, що йдеться не про виведення англійського слова з баскського, як він пише [38, с. 48], а про співвіднесення і англійського, і баскського слів із груз. *рос-хвери* «рись», яку цілком могли уявляти як «котособаку».

³ Зазначені свідчення розглянуті як екстралінгвістичні, опосередковані аспекти лінгвогенезу [Переверзєв 2012, с. 29–48].

Однак у дослідженні Д.І. Переверзева міфологія як один із позамовних аспектів розвитку мови і, що ще важливіше, світоглядний контекст функціонування мови в архаїчні періоди існування суспільства висвітлена недостатньою мірою, спостереження й коментування окремих фактів переважає роботу над виведенням тенденцій і реконструкцією закономірностей. Іншою методологічною вадою дослідження названого автора є нечіткість диференціації генеалогічних і типологічних аспектів фонетичної еволюції мов та субстратів.

Згідно з висновками цитованого дослідника, три взаємопов'язані, але далеко не тотожні за своїми теоретико-методологічними засадами лінгвістичні напрями стосуються проблеми формування лексики й інших рівнів мови: 1) теорія мовних контактів, 2) теорія субстрату й 3) дискусійна теорія гетерогенного («змішаного», контактного без виразної переваги одного з компонентів) походження окремих мов (останню репрезентують І.О. Бодуен де Куртене, К.К. Уленбек, М.Я. Марр, М.С. Трубецькой, Б.В. Горнунг та ін.) [78; 79; 80; 86; 265, с. 53].

Таким чином, історію субстратології в українському і зарубіжному мовознавстві детально розглянув О.В. Холодов, теорію субстрату найбільш глибоко розробив О.Б. Ткаченко, фактологічні аспекти субстратної взаємодії європейських мов на рівні лексики досліджує С.В. Борщевський, міждисциплінарну модель впливу субстрату на формування мовної специфіки (на рівні фонетики з частковим залученням лексики) здійснив Д.І. Переверзев. Теоретичні ідеї розглянутих авторів із наведеними коментарями можуть слугувати для створення бази для субстратологічного дослідження української мови.

1.2. Субстрати й адстрати як наслідок взаємодії внутрішньомовних, зовнішньомовних та позамовних чинників мовного розвитку

Пропоноване дослідження базується на теоретико-лінгвістичній концепції С.В. Семчинського про діалектичну єдність внутрішньомовних, зовнішньомовних та позамовних чинників мовного розвитку, серед яких внутрішньомовні визначені внутрішніми законами розвитку тієї або іншої мови, зовнішньомовні – взаємодією мови з іншими мовами, а позамовні – багатовекторною історією суспільства, яке використовує ту або іншу мову [288, с. 334–341]. Очевидно, що коли йдеться про доісторичні періоди, то реконструкція суспільного життя носіїв мови може бути здійснена на основі археологічних, історико-етнографічних, антропологічних, палеогенетичних, історико-мистецтвознавчих, міфознавчих та інших свідчень, тобто передбачає комплексність і міждисциплінарність.

Одним із основних джерел інформації про дописемні періоди людського життя на території України виступає археологія. Ця наука послуговується поняттям *археологічної культури* як певного цілісного комплексу рис матеріальної і духовної культури, що, вірогідно, репрезентує певний етнос із певною мовою, тоді як ширше поняття *культурно-історична спільність* репрезентує групу близькоспоріднених культур, що відповідає, можливо, групі близькоспоріднених етносів і мов. Слід підкреслити, що етнічна інтерпретація археологічних культур і співвіднесення меж археологічної культури з межами давнього етносу здійснювана в археології не здогадно, а на основі розробленої методики виділення етнічних ознак археологічної культури.

На території України знайдені археологічні сліди понад 100 археологічних культур, що розподілені за періодами: давній кам'яний вік

(палеоліт), новий кам'яний вік (неоліт), мідно-кам'яний вік (енеоліт), бронзовий вік та залізний вік. Услід за ними йде писемна історія. Традиційним є поділ на *доісторію* без жодних писемних свідчень, *передісторію* зі свідченнями в іноземних джерелах та *історію* з власними писемними джерелами.

Кожен із наведених періодів до історії України репрезентований 10–20 археологічними культурами. Найважливішими процесами, що відбувалися впродовж доісторичного розвитку українських земель, були:

- поява продуктивного господарства землеробів і скотарів, що прийшло на зміну привласнювальному господарству збирачів і мисливців. На території України це відбувалося впродовж VII–VI тис. до н.е., однак на лісових територіях Півночі України ці процеси мали місце значно пізніше. Сукупність рис продуктивного господарства включала ще будівництво постійних поселень, більш досконалі знаряддя і дістала назву *неоліт*;

- початок використання металів – спершу міді, а потім і значно більш тривкої бронзи, згодом і заліза;

- приручення биків і використання їх як тяглових тварин;

- приручення коня й поява возів і колісниць.

Дослідники української археології надають великого значення ролі *трипільської культури* мідного віку (енеоліту), що існувала на Правобережній Україні за сучасними датуваннями приблизно від 5400 до 2700 рр. до н.е. і взаємодіяла з багатьма тогочасними культурами Балкан, західної Європи, степів та Кавказу (дослідження М.Ю. Відейка). У цій культурі високого рівня розвитку набули архітектура і будівництво, а пізніше й величезні протоміста, з кількома десятками тисяч мешканців, виготовлення мальованої кераміки, мідних знарядь праці та зброї, а особливо втілені в малюнках і статуетках міфологічні уявлення, пов'язані з культурами Великої Богині, бика, Місяця, змії, водного птаха та ін. (дослідження Н.Б. Бурдо).

Зважаючи на те, що землеробське населення зазвичай не бере активної участі в міграціях, багато дослідників припускали й припускають, що носії трипільської культури не зникли безслідно з території України й нікуди не переселялися, а, змінивши свої культурні орієнтири, продовжили своє існування у складі пізніших культур, що дає підстави для спроб реконструкції участі трипільців у дальшому етнолінгвокультурному розвитку України.

У часи трипільської культури на степових землях України розвивалися *середньостогівська культура* (за визначенням Д.Я. Телегіна) або група споріднених культур (*скелянська, квітянська та стогівська*, за визначенням Ю.Я. Рассамакіна), *новоданилівська культура* й, пізніше, *ямна культура*. Щодо мовної належності перших двох тривають дискусії, зокрема представників середньостогівської культури деякі дослідники вважають першими індоєвропейцями, тобто праіндоєвропейцями, незважаючи на наявність контраргументів; останню більшість дослідників вважають індоіранською, зважаючи на те, що її нащадки виступили носіями індійських та іранських мов. Аргументація та література з цих питань розглянуті в сучасних публікаціях С.В. Кончі.

Варто підкреслити, що поширення індоєвропейських мов («індоєвропеїзація доіндоєвропейської Європи»), а саме датування цього процесу та співвіднесення його етапів і наслідків із конкретними археологічними культурами, досі залишається предметом численних дискусій і мовознавців, і археологів (див. публікації Т.В. Гамкрелідзе і В.В. Іванова, М. Гімбутас, І.М. Дьяконова, Л.Л. Залізняка, С.В. Кончі, Дж. Меллорі, Е. Полومه, К. Ренфрю та ін.) [70; 71; 73; 116; 117; 161; 162; 163; 166; 167; 168; 171; 172; 237; 425; 426; 432; 433; 434; 448; 449; 469; 470; 471; 498].

Починаючи з XIX ст. лінгвісти, а слідом за ними й археологи, пов'язують територію України з індоєвропейською прабатьківщиною як

місцем проживання носіїв праіндоєвропейської мови. Історіографію питання індоєвропейської прабатьківщини у зв'язку з територією доісторичної України детально розглядає С.В. Конча [161; 162; 163; 164; 165; 166; 167; 168; 169; 170; 171; 172; 173]. Власні гіпотези щодо зв'язків індоєвропейської прабатьківщини з територією України запропонували В.М. Даниленко, Д.Я. Телегін, Л.Л. Залізник, Ю.В. Павленко, С.В. Конча та ін. [117; 116]. Пор.: [71].

Нині наявні чотири основні моделі індоєвропейської прабатьківщини: анатолійська, що стосується території Малої Азії, тобто сучасної Туреччини; балканська; центрально- і / або північноєвропейська; північнопри-чорноморська. Кожна з моделей має власні аргументи й контраргументи, які детально розглядає Дж. Меллорі [237]. Серед використовуваних археологами й лінгвістами основних методів етнолінгвістичної атрибуції археологічних культур слід відзначити:

- метод визначення лінії успадкування, що передбачає встановлення ланцюжка культур від тих, щодо яких етнічна й мовна належність творців визначена, ретроспективно в минуле: за допомогою такого методу визначена гіпотетична етнолінгвістична належність ямної культури як індоіранська;

- метод співвіднесення ареалів археологічних культур із ареалами мов і давніх територіальних назв (топонімів): такий метод активно використовували західноєвропейський лінгвіст Г. Крає (Krahe) [Krahe 1968] і український археолог Д.Я. Телегін;

- метод співвіднесення зв'язків мов і мовних груп зі зв'язками археологічних культур.

На труднощі вищезазначених методів, особливо третього з названих, звертає увагу археолог і індоєвропеїст Л.С. Клейн, підкреслюючи, що велика кількість археологічних культур має декількох неблизькоспоріднених предків, і нерідко важко визначити, від кого з них

успадкована мова. Так, для трипільської культури визначено близько 8 компонентів, що взяли участь у її формуванні, серед яких основними вважають центрально- і західноєвропейську культуру лінійно-стрічкової кераміки і частково похідну від неї, тобто пов'язану з нею одним із кількох своїх предків, балканську культуру Боян.

Етномовна ідентифікація археологічних культур II тис. до н.е. здійснена в сучасній науці, хоч і певною мірою гіпотетично, однак усе-таки більш або менш вірогідно. Так, наприклад, тшинецька археологічна культура інтерпретована як перша слов'янська, унетицька – як предок італо-кельтів тощо. Одним із основних завдань етнолінгвістичної ідентифікації раніших археологічних культур є дослідження взаємодії III тис. до н.е., коли динаміка доісторичних процесів була особливо значною. Саме впродовж цього тисячоліття існували культури, що сполучають трипільську і сучасні їй культури з тими культурами, які можна більш або менш вірогідно пов'язати з окремими групами індоєвропейських мов, як-от вищезгадані тшинецька або унетицька.

Загальнотипологічні міркування про динаміку мовних змін і диференціації мов можуть бути використані для глибших етнолінгвістичних реконструкцій. Так, В.І. Георгієв екстраполював динаміку процесів диференціації мов двох груп – слов'янської та романської – на первинний поділ праіндоєвропейської мови на прамови окремих груп, звертаючи увагу на те, що сучасний рівень взаєморозуміння й відмінностей між мовами всередині слов'янської групи досягнутий за півтора тисячоліття, усередині романської групи – за два-півтора тисячоліття [73]; трохи тривалішим вважають процес диференціації германських мов, зважаючи на те, що перші написи давньопівнічною мовою бл. 200 р. н.е., що була предком сучасних північногерманських або скандинавських мов, і записи готською мовою IV ст. н.е., що виступала однією з мов східногерманської групи, доволі істотно відрізняються між

собою, і диференціацію прагерманської мови зазвичай датують приблизно серединою I тис. до н.е. На прикладі трьох мовних груп – слов'янської, германської та романської – можна бачити досягнення певного рівня мовних відмінностей за приблизно однаковий час 1,5–2,5 тис. років. Подібні висновки можна перевірити на основі порівняння мов інших груп індоєвропейської родини. Так, можна оцінити відмінності між латинською і спорідненими з нею давніми мовами Італії, між кельтськими мовами перших пам'яток, між давньоіндійською мовою Рігведи і давньоіндійською мовою Месопотамії першої половини II тис. до н.е. (так званою мітаннійською арійською) та ін.

Однак далеко не обов'язково, щоб різні групи індоєвропейських мов диференціювалися одночасно. Так, у II тис. до н.е., коли всі слов'янські мови були репрезентовані тільки однією праслов'янською, германські – тільки однією прагерманською, італійські вже, очевидно, починали диференціюватися, тоді як хетто-лувійських мов явно вже було декілька, що засвідчено писемними пам'ятками. Хетто-лувійські мови й типологічно є значно архаїчнішими за інші індоєвропейські зважаючи на наявність так званих ларингалів, які збереглися від часів праіндоєвропейської мови тільки в мовах названої групи.

Якщо в першій половині II тис. до н.е. вже були наявні декілька відмінних хетто-лувійських мов та істотно відмінні від них давньогрецька мова, з одного боку, і давньоіндійська мова, з другого боку, то, очевидно, прахеттолувійська, праіндоіранська і палеобалканська (грецько-македонсько-фригійсько-вірменська) існували в III тис. до н.е., тоді як виділення цих груп із єдиної праіндоєвропейської мови можна датувати ще ранішими періодами. Слід зважати на те, що чим давніші періоди ми розглядаємо, тим менші темпи мовних змін та диференціації мов слід очікувати, зважаючи на вірогідну кореляцію швидкості мовних змін і змін у господарстві.

Методи лексикостатистики та глотохронології, що передбачають порівняння найбільш сталих слів мови (назви родинних стосунків, частин тіла, найважливіших реалій природи, якостей та дій), запропоновані М. Сводешем і уточнені С.Є. Яхонтовим і С.А. Старостіним, дозволяють більш точно оцінити міру розходження між мовами і датувати таке розходження, однак часовий коефіцієнт мовних змін залишається дискусійним у різних авторів (М. Сводеш, С.Є. Яхонтов, С.А. Старостін).

Нещодавно за допомогою методів мовної інтерпретації міфології та мистецтва і застосування досягнень археоастрономії до вивчення призначення доісторичних споруд було запропоновано *комплексну лінгвоархеологічну модель доісторичного розвитку України між Західною Європою і Сходом* Ю.Л. Мосенкіса, де було висловлено аргументи на користь належності «дунайських» культур (Караново, Вінча, можливо, лінійно-стрічкової кераміки) найпізнішим праїндоевропейцям до диференціації їхніх мов, похідної від названих культури Боян як прахеттолувійської, трипільської культури як лувійської за мовою, новоданилівської та дереївської культур як тохарських, культур шнурових керамік як праєвропейської, тобто слов'яно-балто-германо-кельто-італійської (або навіть спільноіндоевропейської без хеттів і тохарів), культури кулястих амфор як праїндіоіранської або субстрату індоіранських, культури Баден як палеобалканської або субстрату палеобаланських. Таким чином, запропоновані археологічні еквіваленти дозволяють більш точно співвідносити мовну взаємодію зі взаємодією матеріальних культур.

Наявність у багатьох археологічних культур декількох предків у лінгвістичному аспекті може бути інтерпретована з погляду теорії мовних стратів. Однак якщо археологічна культура може утворитися з декількох компонентів, кожен із яких робить внесок у ту або іншу сферу життя, то при взаємодії двох або більше мов одна обов'язково перемагає й утворює основу наступної мови, тоді як інша формує залишок: якщо перемагає

мова попереднього населення, то мова прибульців утворює верхній шар (суперстрат), а якщо перемагає мова прибулого населення, то мова попередників утворює нижній шар (субстрат); мова сусідів може інфільтруватися й утворити боковий шар (адстрат).

Теорія мовних стратів корелює з археологічними свідченнями і може бути плідно використана для їх лінгвістичної ідентифікації. Слід звернути увагу на те, що серед декількох тисяч мов світу лише декілька – баскська, етрусська, шумерська, хаттська, хуррито-урартські, еламська та ін. – дуже важко піддаються генеалогічній класифікації саме через те, що в них іншомовні компоненти (страти) репрезентовані значно більшою мірою, ніж в інших мовах. Іншими словами, вони є мовами з декількома джерелами походження, що для мов є рідкісним винятком, а для археологічних культур – звичайною ситуацією.

Як типовий і методологічно цінний приклад може бути розглянута англійська мова – дзеркало доісторичних та історичних етнолінгвістичних процесів на території Західної Європи й Британських островів. Уже давньоримський історик Тацит засвідчує існування на території Британії I ст. н.е. трьох явно відмінних етнічних типів. Археологія й писемна історія дозволяють говорити про цілу низку хвиль переселень до Британії, унаслідок чого на острові з'являються спершу декілька груп докельтських мешканців (пізніше всі вони були об'єднані під назвою піктів, від яких збереглися написи неіндоєвропейською мовою), кельтських племен, римлян, германців (англосаксів), скандинавськомовних норманнів та французькомовних нормандців. Кожна з хвиль переселенців мала свою мову або мови, однак основою сучасної англійської мови є англосаксонська, що й уналежнює англійську мову до західної підгрупи германської групи індоєвропейської родини мов. Інші мови виступають у вигляді субстратів (мови переселенців, давніших за англосаксів) або суперстратів (мови переселенців, пізніших за англосаксів).

Давньоскандинавська мова норманнів може бути розглянута скоріше не як суперстрат, а як адстрат, бо норманни володіли тільки незначною частиною Британської території і впливали на інших мешканців британської території скоріше як сусіди, ніж як верхівка. Подібну багатощаровість етносів і мов спостерігаємо й у давній Ірландії, де вона до того ж і засвідчена «Книгою завоювань», що послідовно описує низку переселень на острів.

Методологія лінгвістичної інтерпретації мовних стратів у зв'язку з внутрішньомовними, зовнішньомовними та позамовними чинниками мовного розвитку, розроблена на основі англійської мови та інших мов із виразною лінгвістичною стратифікацією, може бути результативно застосована й до тих мов, дослідження яких з погляду теорії стратів тільки розпочинається, зокрема й щодо української мови.

Серед індоєвропейських мов стратифікаційна інтерпретація найдетальніше, хоч і дискусійно, розроблена для англійської мови, давньогрецької мови, давньоіндійської мови (див. передусім дослідження Ю.В. Откупщикова [257; 258]).

На жаль, майже не дослідженим залишається питання про співвідношення індоєвропейської і субстратної спадщин у давньоукраїнській міфології в її мовному віддзеркаленні. Тільки частково і фрагментарно цієї проблематики торкаються Ю.В. Павленко та Ю.Л. Мосенкіс.

Етнологія, антропологія, палеогенетика, міфологія також можуть бути розглянуті як джерела позамовних свідчень про субстратну передісторію української мови.

Проблема субстратних відношень між мовами стосується питання про соціальну стратифікацію стародавніх суспільств – див. дослідження С.Ж. Пустовалова. Пор., наприклад, гіпотезу про те, що *холоп* «у Давній Русі – підневільна особа, близька за суспільним становищем до раба»,

реконструюють праслов'янську форму, яка «переконливої етимології не має... **слово може бути назвою якогось поневоленого народу**» [ЕСУМ, т. 6, с. 196–197] (виділено нами. – Авт.).

Суперечливість висновків **палеогенетичного моделювання** викликає труднощі з залученням генетичних висновків до гуманітарних, зокрема й лінгвістичних, досліджень [12]. Можливо, в майбутньому лінгвістика дозволить більш точно інтерпретувати генетичні свідчення в межах комплексної концепції походження української мови.

Таким чином, потреба міждисциплінарного моделювання процесів формування мови передбачає залучення позамовних свідчень про особливості еволюції матеріальної і духовної культури.

1.3. Проблема ідентифікації субстратів та адстратів української мови

Досвід субстратологічного дослідження мов Європи

Одним із найскладніших питань субстратологічного дослідження лексики, а так само фонетики, морфології, синтаксису є визначення мови або групи, родини мов, які справляли субстратний вплив на досліджувану мову.

Виходячи зі свідчень археології, історичної етнології, антропології, палеогенетики, історичної топонімії й етнімії та багатьох інших міркувань (див. публікації В.П. Петрова, В.М. Даниленка, Д.Я. Телегіна, О.С. Стрижака, О.Б. Ткаченка, К.М. Тищенко, Ю.Л. Мосенкіса та ін. [88; 266; 267; 324; 333; 336; 337; 338; 339; 340; 341; 342; 343; 344; 345; 346; 347; 348; 349; 350; 351; 353; 354; 352]), у доісторичній Європі хоча б суто гіпотетично можна припускати наявність таких субстратів, як фінно-угорський або уральський, кавказький, включаючи і північнокавказькі, і південнокавказькі або картвельські мови, алтайський, берберо-лівійський, палеоевропейський «арктичний» на зразок мови піктських написів стародавньої Британії, «перііндоєвропейський», тобто субстратний шар мов, що не належать до індоєвропейської мовної родини згідно з традиційною генеалогічною класифікацією мов, однак виявляють із цією родиною певні зв'язки, як от етруска, хуррито-урартські мови.

Має бути детально вивчений досвід субстратологічного дослідження інших індоєвропейських мов у його застосуванні до української мови.

Формулюючи теоретико-методологічну базу дисертаційного дослідження, ми звертаємося до досвіду вивчення тих мов, субстрати яких у лінгвістиці досліджують давно і різнобічно. **Піктська** є мовою, при вивченні якої можна застосувати синтез інформації писемних пам'яток історії, етнографії, антропології, генетики тощо. Окрім того, піктська мова

репрезентує доіндоєвропейський мовний світ Європи, який міг бути репрезентований і в Україні до поширення індоєвропейських мов. Вивчаючи можливі доіндоєвропейські субстрати в українській мові та інших слов'янських мовах, необхідно звернути увагу на подібні субстрати в мовах сусідніх територій і сусідніх груп індоєвропейських мов, як-от германська, кельтська, романська, іранська та ін. Образи кельто-романського міфу і згодом роману про Трістана та Ізольду зберігають елементи піктського субстрату, що може вказувати на механізми передання і функціонування фольклорних елементів у тісному зв'язку з мовними⁴.

Залучення свідчень про **кельтські мови** й можливі субстрати в них при вивченні субстратів української мови необхідне з декількох причин: по-перше, кельтські мови були поширені на значній території Європи, включаючи близько половини українських територій (дослідження О.С. Стрижака, І.М. Железняк, Г.М. Казакевича та ін.) [107; 134; 135; 136; 139; 140; 286; 324; 326]. Без свідчення кельтських мов і кельтської історії та доісторії неможливо об'єктивно й повно висвітлити історію, а особливо доісторію української мови. По-друге, кельтські мови певною мірою становили адстрат, а на деяких територіях, можливо, й субстрат української мови, що засвідчено топонімами й етнонімами заходу України, які традиційно вважають кельтськими за походженням (*Галичина, бойки* та ін.). По-третє, деякі дослідники припускають вплив кельтської культури на Київську Русь найдавнішого етапу її існування, передусім у сфері язичництва (*волхви*). По-четверте, останнім часом у публікаціях

⁴ Сюжетно-образна основа роману про Трістана й Ізольду виникла в середовищі кельтського світобачення, однак «В настоящее время большинство исследователей пришло к выводу, что какие-то очень отдаленные корни легенды о Тристане уходят в Шотландию, частично заселенную пиктами... Итак, анализ пиктских хроник и лингвистические данные, а также изучение "Триад" и валлийской "Истории Тристана" (видимо, фрагмента) указывает на VI в. как на то время, когда жили прототипы героев нашей легенды, видимо, чем-то прославившиеся и оказавшие тем самым воздействие на ее сложение» [223]. Водночас твір має явні паралелі в античній і східній традиціях.

В.Г. Складенка обґрунтована теорія кельтського походження назви *Русі* та низки давньоруських імен, що підтверджено етнонімічними й топонімічними паралелями кельтських і українських територій. Зважаючи на все сказане, лінгвістичні свідчення про кельтські мови та можливі субстрати в них, поряд із історичними, етнографічними та іншими свідченнями про походження та давні зв'язки кельтів, набувають першорядного значення для комплексної міждисциплінарної інтерпретації мовної ситуації в стародавній Україні й серед іншого вивчення субстратів української мови. Пор.: [439; 445; 458; 459; 485; 487; 492; 494]

Досвід мовної та позамовної інтерпретації субстратів **англійської та прагерманської мов** необхідно залучити при формуванні теоретико-методичної бази здійснюваного дослідження через те, що теорія й методика субстратологічного дослідження англійської мови та її реконструйованого предка – прагерманської мови – може виявити певну подібність до теорії й методики субстратологічного дослідження української мови та її реконструйованого предка – праслов'янської мови. Незважаючи на те, що прагерманська й англійська мови, з одного боку, і праслов'янська й українська мови, з другого боку, формувались і функціонували на різних територіях і в різних умовах, це були територіально і хронологічно близькі й водночас близькоспоріднені мови й мовні групи. До того ж структура прагерманської мови з погляду відкритоскладності виявляє типологічну близькість до праслов'янської мови. Усе сказане змушує, принаймні гіпотетично, припускати ізоморфізм розвитку двох мовних груп і шукати спільні тенденції їх формування й функціонування з погляду внутрішньомовних, зовнішньомовних та позамовних аспектів. Пор.: [431; 440; 442; 443; 444; 453; 454; 455; 470; 474; 488; 497].

Досліджуючи гіпотетичний **трипільський субстрат** української мови, який може виявлятися на рівні праслов'янської мови, розмовної

мови Київської Русі й пізніших етапів розвитку української мови [232], необхідно було б з'ясувати питання про можливе співвідношення субстратних лексем із кожним із вищеназваних мовних об'єднань, які можна припускати для стародавньої Європи. А тим часом уральським, алтайським, берберо-лівійським мовам уваги приділено не було, на що на основі низки етимологій слушно вказав Д.І. Переверзєв (усне повідомлення).

Генеалогічна ідентифікація субстратних елементів тієї або іншої мови вимагає максимальної уваги до **позамовних** аспектів мовних контактів субстратного типу.

Останнім часом В.В. Напольських зробив спробу пов'язати догерманський, докельтський і дофінноугорський (досліджуваний естонським лінгвістом П. Арісте) субстрати з історичними піктами – ідеться про можливість існування спільного для різних мовних об'єднань **палеоевропейського субстрату** [241; 242]. Т. Феннеманн припускає, що не тільки на германські, але й на кельтські та італьські мови вплинув субстрат, споріднений із баскською мовою [490]; проте, перший германський пересув приголосних Т. Феннеманн пояснює впливом пунічної (карфагенської) мови [Феннеманн], для чого немає достатніх підстав: немає свідчень такого помітного контакту прагерманців і карфагенян, який міг би викликати настільки масштабні фонетичні зміни. Субстратний вплив баскської мови (або споріднених із баскською мов, нині зниклих) на інші мови Європи досліджує С.В. Борщевський. Баскську мову деякі дослідники вважають спорідненою з картвельськими мовами Кавказу [194; 427]⁵.

Дослідники також розглядають свідчення реліктових мов Середземноморсько-Чорноморського басейну. Результати дослідження таких мов – кіммерійської, етрусської, хаттської та хуррито-урартських –

⁵ Численні лексичні приклади зв'язків баскської мови з картвельськими зібрані: Баски и картвелы <http://svaneti.ru/forum/19-226-1>

переважно негативні: усі названі мови, за винятком деяких застережень щодо кіммерійської, виключені з числа можливих джерел вивчення доіндоєвропейського, зокрема й трипільського, мовного субстрату [228]⁶.

Іранський субстрат і адстрат української мови

Осмилення досвіду вивчення субстратно-адстратних відношень української мови з іншими мовами, зокрема іранськими, кельтськими, тюркськими, фінно-угорськими та ін., необхідне для моделювання причин і процесів виникнення інших можливих субстратів та адстратів у мові, етимологізації лексики невідомого та дискусійного походження на основі комплексної інтерпретації внутрішньомовних, зовнішньомовних та позамовних чинників мовного розвитку.

Іранізми в українській та інших слов'янських мовах досліджували В.І. Абаєв, Д.Й. Едельман, А.А. Залізняк, О.С. Стрижак, К.М. Тищенко, В.М. Топоров, О.М. Трубачов та ін. [1; 2; 114; 115; 324; 325; 338; 336; 348; 372; 370; 417].

Згідно з сучасними археологічними й історичними уявленнями, узаємодія слов'янських та іранських народів і мов розпочалася не пізніше I тис. до н.е., коли велику частину території України займали скіфи. Основною мовою скіфів і скіфської верхівки була іранська (В.І. Абаєв та ін.), однак не виключена наявність у складі цих племен також слов'янських

⁶ Так, етрусська мова Середньої Італії разом із близькоспорідненими лемноською мовою одноіменного острова на сході Середземномор'я і ретійською мовою Альп належить до тирренської групи або родини мов, яка виявляє близькість до хетто-лувійських мов індоєвропейської родини й особливо до лідійської мови – у світлі того, що Геродот уважав етрусків за відгалуження лідійців, що переселилися до Італії. Запропонувавши власні інтерпретації лемноського й етрусських написів як індоєвропейських, дослідник робить висновок про те, що етрусська мова не може бути розглянута як представник того доіндоєвропейського (середземноморсько-кавказького) мовного середовища, до якого, за всіма даними, належала мова (чи мови) носіїв трипільської культури [228, с. 97–110]. Наведене твердження видається дискусійним у своєму вихідному положенні про начебто обов'язкову доіндоєвропейську природу мови або мов трипільської культури або, використовуючи формулювання сучасної археології, культурної спільності Трипілья-Кукутень.

та інших, наприклад кавказьких і тюрксько-монгольських, етносів. Очевидно, слов'янсько-іранську міжмовну взаємодію можна описувати спершу як субстратну (слов'янізація залишків скіфо-сарматських племен), а пізніше як адстратну (взаємовідносини сусідніх слов'янських та іранських мов).

З іранських мов до слов'янських успадковані дуже знакові й сакрально навантажені лексичні елементи, як-от *Бог, Господь, рай*, на думку деяких дослідників *ірій*, також *ватра, пан, собака, топір, хата, ящер* [ЕСУМ, т. 5, с. 16; 114; 370; ЭССЯ, т. 7, с. 197–198; ЭССЯ, т. 8, с. 21–22, 236–237] (там само і критика деяких іранських етимологій слов'янської лексики), сакралізовані словосполучення формульного типу (*Бога ради*), фонетичні риси, наприклад, українське [z], тоді як у праслов'янській мові, згідно з лінгвістичними реконструкціями, існувало тільки [r] = [g], детальніше див.: [355]. Згідно з деякими припущеннями, навіть етноніми *серби* і *хорвати* є, відповідно, індійською й іранською формами того самого найменування, оскільки в іранських мовах відбувся перехід $s > h$ [ЭССЯ, т. 8, с. 150–151]. Значним є іранський вплив на східнослов'янський фольклор (давньоруські оповіді про Єруслана Лазаревича та ін.). Серед шістьох найголовніших язичницьких богів, ідоли яких установив князь Володимир у Києві в 980 р., *Хорс* і *Семаргл* мають іранські імена (позначення сонця й найменування священного птаха), тоді як для імен двох інших давньоруських богів, *Мокоші* (серед вищезгаданих шести) і *Сварога* (поза згаданими шістьма) припускають давньоіндійські етимології (див. Мифы народов мира). Імена *Кия*, *Щека* і *Хорива* можуть бути інтерпретовані на основі іранських мов; не виключено, що найменування *Коція* чарівних казок і *ящера* обрядових пісень також сягає іранських мов, а саме найменування змія *Ажи-Дахака*⁷.

⁷ Таких етимологій дотримується Ю.Л. Мосенкіс (усне повідомлення).

Зі сказаного випливає, що іранські мови справляли вплив на слов'янські і в праслов'янський період, і в період Київської Русі, що привело до наявності іранізмів серед загальних і власних слов'янських назв сакральної сфери. Таким чином, узаємодія мовців відбувалася передовсім у сфері міфології та культів.

Кельтський адстрат української мови

Пізнання сутності кожного явища потребує звернення до проблеми його витоків та етапів становлення. Не є винятком і українська мова. «Давня історія ледь не кожної сучасної країни постає як нескінченний ланцюг народів і культур, що розквітали й згасали на її території» [135, с. 5].

Українська кельтологія репрезентована працями лінгвістів В.Г. Скляренка, К.М. Тищенка, О.С. Стрижака, істориків С.П. Шелухина, Г.М. Казакевича, В.С. Ідзьо [133; 413]. Кельтські мови⁸ винятково цікаві для лінгвосубстратологічного дослідження української мови тим, що зазнали субстратного впливу мов попереднього населення відповідних територій і, своєю чергою, самі істотно вплинули як субстрат на такі мови, як іспанська, французька, меншою мірою англійська⁹.

⁸ Кельтські мови як окрема група індоевропейської родини мов, генеалогічно найближча до італійської групи, поділяються на дві підгрупи – континентальні й острівні. До перших належать такі мови, як лепонтійська (північна Італія), галльська (Франція) та кельтіберська (Іспанія), й усі вони нині є мертвими мовами. Острівні далі поділяються на британські (поширені на території Британії – валлійська, відроджувана корнська та мертва кумбрійська, або, як бретонська, похідні з цієї території) та гойдельські (поширені на території Ірландії або похідні з цієї території – ірська, відроджувана менська, гельська).

⁹ Кельти можуть становити яскравий приклад для дослідження в аспекті «теорії пасіонарності» Л.М. Гумільова. У II тис. до н.е. вони займали лише невеличку територію, у I тис. до н.е. – майже всю Європу від Іспанії та Ірландії до Карпат і Малої Азії (сліди кельтських племен, засвідчені власними назвами, згідно з дослідженнями І.М. Железняк доходили навіть до Дніпра), а в I тис. н.е. були майже цілковито підкорені Римською імперією та виникли на її руїнах романськими та германськими державами. Писемні відомості про кельтів починають з'являтися в період їхніх контактів – збройних сутичок і культурного обміну – з античною цивілізацією. Кельти ходили походом на ранній Рим і священне місто Стародавньої Греції Дельфи. Юлій

Загальновідомим є перебування кельтів у часи їхнього найбільшого розселення на території України, передусім у районі Карпат. Кельти активно контактували з давніми племенами України, особливо із фракійцями і праслов'янами. Із кельтами майбутньої Франції, яких називали *галлами*, пов'язують назву історичної області України *Галичина*. Назву української етнографічної групи *бойків*, як і назву *Богемії*, виводять від найменування кельтського племені *боїв*. Дослідниця власних назв України І.М. Железняк вважає, що паралелі цих назв із назвами окремих річок та інших територіальних об'єктів Іспанії та Франції пояснюються саме кельтськими переселеннями на територію України [107]. Проблемам мовної взаємодії кельтів і слов'ян присвятили свої публікації О.О. Шахматов, О.С. Стрижак, К.М. Тищенко. Білоруський мовознавець В.В. Мартинов дослідив вплив кельтської культури та назв її предметів на праслов'ян [200; 201]. Г.М. Казакевич вивчає контакти давніх кельтів із Україною в історичному і фольклористичному аспектах.

Багато власних назв на території Західної Європи також мають кельтське походження¹⁰. Особливо цікаві приклади близькості українських і західноєвропейських топонімів кельтського походження, які розглядають О.С. Стрижак, І.М. Железняк, К.М. Тищенко та ін.

В.Г. Скляренко опублікував серію лінгвокельтологічних статей у журналі «Мовознавство» і згодом виклав власну концепцію у формі книги

Цезар завоював кельтів на території сучасної Франції (яка тоді називалася Галлією від найменування тамтешнього кельтського племені галлів) і висаджувався в Британії, де воював із тамтешніми кельтськими племенами. Серед найдавніших – греко-римських – джерел історико-етнографічного опису кельтів слід назвати твори Юлія Цезаря, Страбона, Тацита, Діодора Сицилійського та ін. Значний обсяг відомостей про кельтські народи міститься також у середньовічних творах, передусім Гальфріда Монмутського.

¹⁰ Це іспанська провінція *Галісія*, *Бельгія* (від назви кельтського племені белгів), *Британія* і провінція *Бретань* у Франції (від назви племені *бриттів*, яке спершу переселилося з континентальної Європи до Британії, а потім, під натиском пізніших переселенців на острів – англосаксів, здійснило переселення до Бретані), *Париж* (від назви кельтського племені *парисіїв*), *Лондон* (у його назві збереглося найменування кельтської фортеці – *dunum*, похідним від якого вважається англійське *town* – невеличке місто, німецьке *Zaun* і українське *тин*) та ін.

[293]. Запропоновано і обґрунтовано кельтську теорію походження назв *Русь* і *варяги*. Автор звертається до позиції таких дослідників, як С.П. Шелухин, Б.О. Унбегаун, Г.К. Василенко, А.Г. Кузьмін, що припускали походження назви Русі від імені кельтського племені *rutheni* [293, с. 6, 17, 93]. Виявляється, що балтійських слов'ян називали не тільки ругами й руюнами, але й рутенами (мешканці Рюгена – *Rutheni*, XII ст.) [293, с. 8–15]. В.Г. Складенко вважає, що «варяги-руси були західнослов'янсько-кельтського походження, а азовсько-чорноморські руси – східнослов'янсько-кельтського походження» [293, с. 42]. Запропоновані кельтські етимології цілої низки імен, зафіксованих у літописній традиції Київської Русі.

Г.М. Казакевич наголошує на спільній кельтській спадщині багатьох європейських народів, включаючи романців, германців та слов'ян [135, с. 38], показує місце кельтів у європейській та українській історії [134]. Дослідник підкреслює, що в язичницькій Ірландії теслярі, ковалі, воїни, арфісти, поети, друїди, лікарі, кравці та мідники утворювали єдиний соціальний прошарок «людей мистецтва». Вони могли на власний розсуд змінювати місце свого мешкання, переходити з одного племені до іншого [135, с. 113–114], і таку інформацію можна інтерпретувати як позамовну аргументацію традиційної версії походження назви *ліків* у слов'ян від германців і в тих від кельтів, а також гіпотези виведення назви *волхвів* від назви *волохів*, первісно кельтів, див. нижче.

Якщо виведення О.О. Шахматовим із кельтських мов слів *бояри*, *влада*, *язик* [135, с. 194] малопереконливе, оскільки перше – тюркізм, останні – праіндоевропейські, то обстоювана О.О. Шахматовим ідея кельтського походження слов'янської назви *яблука* [135, с. 196] небезпідставна в контексті культу яблука у кельтів і близькості слов'янських і кельтських назв; Д.І. Переверзев (усне повідомлення) інтерпретує зменшувально-пестливий суфікс слов'янської назви яблука,

так само як і назв Сонця, Місяця, серця та яйця, як свідчення про стародавні культу позначуваних ними об'єктів позамовної дійсності.

Існує не раз висловлюване припущення про те, що давньоруські *волхви* – це первинно кельтські жерці, які тікали з Західної Європи, де християнізація відбувалася раніше, до Східної, зокрема й на Русь.¹¹ Згідно з такою гіпотезою, слово *волхв* є похідним від слова *волох*, що первісно позначало кельта, звідки англ. *Welsh* «валлійський, уельський», укр. *валлієць*, *Уельс*, а згодом стало позначати представника романських народів, пор. укр. *Волощина*, рос. *Валахия* «частина Румунії», польськ. *Włochy* «Італія». Зазначена гіпотеза добре узгоджена з припущенням про кельтське походження імені й частково образу *Дажбога*, ім'я і функції якого близькі до ірландського *Дагди*, про таку відповідність див.: [135, с. 195]¹².

Виходячи з усього сказаного, ключовими серед гіпотетичних кельтизмів української та деяких інших слов'янських мов слід уважати *Русь / Рутенія*, *Дажбог* та *волхв*. До вірогідних кельтизмів традиційно уналежнюють і лексему *корова* з незакономірною для слов'янських мов відсутністю переходу початкового *к* в *с*, пор. закономірний слов'янський відповідник того самого індоєвропейського кореня *сарна*.

Є всі підстави обстоювати думку про те, що матеріальна та духовна культура кельтів може бути розглянута як позамова основа дослідження кельтського адстрату в українській мові. З методологічного погляду винятково важливо, що сучасні генетичні дослідження, здійснені Б. Сайксом та його колегами, установили: кельтські народи Британських

¹¹ У стародавніх кельтів були жерці з різними функціями – *друїди*, *барди* та *філіди*. Існує поширена думка про те, що організація друїдів успадкована кельтами від попереднього докельтського населення. Кельтське язичництво мало численні спільні риси з язичництвом германців і слов'ян, зокрема у сфері календарних свят. Кельти активно контактували з давніми племенами України, особливо із фракійцями і праслов'янами.

¹² Бог достатку Дагда («добрий, хороший бог») належить до найголовніших богів ірландської міфології.

островів генетично пов'язані не з континентальними кельтами, а з більш давніми, докельтськими племенами Західної Європи – іберами, що переселялися з Іспанії в період новокам'яного віку (неоліту). Це означає, що докельтське населення Британських островів не було витіснене прибульцями, а навпаки, переселенці-кельти розчинилися в попередньому населенні, передавши йому свою культуру та мову. Переселення кельтів до Британії та Ірландії відбувалося в першій половині I тис. до н.е. Осмислення наведеного факту дозволяє реконструювати механізми субстратно-адстратно-суперстратної взаємодії мов, зокрема й щодо передісторичної України.

Іранський субстрат і частково кельтський адстрат в українській мові певною мірою опосередковані посередництвом праслов'янської мови. Іранізми слов'янських мов не обмежені лексикою, серед якої й надзвичайно важливі найменування з сакральної сфери, як-от *Бог*, а стосуються і фонетики. Значна частина контактів із кельтськими мовами припадає на період перед утворенням Київської Русі, пор. теорію кельтського походження назви *Русь*.

Таким чином, серед іранізмів і кельтизмів української мови є великою мірою навантажені в сакрально-міфологічному плані лексеми, що відігравали значну роль у мовній картині світу стародавніх українців.

Грецький і латинський адстрати української мови

Грецизми української мови досліджені А.О. Білецьким, О.Д. Пономаревим та ін. Найдавніші латинські запозичення в українській мові досліджує К.М. Тищенко, пізніші – С.П. Гриценко, В.М. Миронова та ін. [83; 336].

Позамовною основою утворення лексичного адстрату грецького і римського походження в українській мові було просування Римської імперії на схід Балканського півострова, де утворилося балкано-романське

мовне середовище (позамовний чинник). Носії народної латини завдяки субстратному впливові палеобалканських мов (зовнішньомовний чинник) і внутрішній диференціації самої латинської мови (внутрішньомовний чинник) вступили в контакт із носіями слов'янських мов. Однак основна частина латинізмів увійшла в українську мову через посередництво середньогрецької або візантійської мови, що обслуговувала Візантійську або Ромейську імперію, утворену наприкінці існування імперського Риму. На противагу незначній частині адстратних запозичень язичницького періоду (*комора, корабель* та ін.), найбільша частина грецьких адстратизмів увійшла до української та інших східнослов'янських мов завдяки прийняттю християнства за візантійським обрядом. Багато елементів такої лексики належать до сакральної християнської сфери (див. дослідження В.В. Німчука та представників його наукової школи), на противагу лексиці сакральної язичницької сфери, первинна семантика, специфіка функціонування та шляхи входження якої в українську мову значно менш вивчені порівняно з християнською лексикою. Лексика греко-римського походження функціонує не тільки в книжній, а й у народній мові українського фольклору, що детально досліджує В.Ф. Вакуленко.

До ключових сакральних лексем української мови, що репрезентують язичницьке світобачення і запозичені з латинської мови через грецьку, належать назва свята зимового сонцестояння *Коляда* і виконуваних під час відзначення цього свята *колядок*, назва свята літнього сонцестояння *Купала* (очевидно, язичницьки осмислений епітет Івана Хрестителя) і виконуваних під час цього свята *купальських пісень*.

Субстратно-адстратна взаємодія з іншими мовами

Дослідження стародавньої взаємодії української мови з балтійськими (див., напр.: [243]) невіддільне від ширшої проблеми балто-

слов'янських міжмовних узаємин і тих аспектів проблеми походження слов'янських мов, які стосуються їх узаємовідносин із балтійськими.

Українсько-румунські міжмовні взаємини детально досліджені С.В. Семчинським, див., наприклад: [289].

В українській мові можна припускати наявність іще деяких адстратів, зокрема тюркського, детально вивченого в публікаціях М.О. Баскакова, Р.В. Болдирєва, І.Г. Добродомова, Ф.Є. Корша, В.В. Лободи, О. Макарушки, П.М. Меліоранського, Є.С. Отіна, Г.І. Халимоненка та ін. [15; 22; 23; 24; 25; 26; 27; 92; 93; 176; 177; 178; 185; 191; 218; 256; 382]. Слід підкреслити, що контакти слов'янських мов із тюркськими датують іще праслов'янським періодом, тобто часом не пізніше середини I тис. до н.е., наприклад: *товар*, відповідники в усіх підгрупах слов'янських мов, прасл. **tovarь* «худоба; майно», «запозичення з тюркських мов» [ЕСУМ, т. 5, с. 586]; *чекан* із відповідниками в усіх підгрупах слов'янських мов та праслов'янською реконструкцією також вважають давнім запозиченням із тюркських мов [ЕСУМ, т. 6, с. 291]. До ключових слів української мовної картини світу належать такі тюркізми, як *козак*, *гайдамака*.

Узаємодію з фінно-угорськими мовами можна інтерпретувати як субстратну (давніший шар) і адстратну (пізніший шар), пор., наприклад, припущення про те, що праслов'янські праформи українських слів *щупак*, *щука* відображають варіативність вихідної для них фінно-угорської назви тієї самої риби [ЕСУМ, т. 6, с. 515]. Стародавні фінно-угорські запозичення зі сфери міфологічних уявлень – *дуб* і *щука*, що належать до праслов'янського періоду взаємодії. Субстратно-адстратна взаємодія української та інших слов'янських мов із іранськими та з фінно-угорськими уявляється подібною.

В.В. Мартинов досліджував найдавніші періоди взаємодії слов'янських мов із германськими та італьськими, які сягають часів формування праслов'янської мови [198; 199; 200].

Особливої різноманітності в аспекті і хронології, і мовної належності набуває модель субстратних впливів на формування української мови у палеономастичних дослідженнях К.М. Тищенка, який показує винятково широкий спектр передісторичних і ранньоісторичних контактів української мови з іншими мовами Сходу і Заходу. Значну увагу зазначений дослідник приділяє топоніміці. Так, він виявляє низку монголізмів (наприклад, *Дорогожичі* в Києві – від монг. *даруган* «зберігач печатки, губернатор, командувач» [337, с. 10])

К.М. Тищенко вважає, що «мабуть сама сутність української передісторії – кельто-іранська» [337, с. 16]. Так, із назвою кельтського племені бритів пов'язана українська назва *Бричківка*, тоді як із кельтською Галатією – назва *Голотки* [337, с. 24–25]; від найменування іранськомовного народу осетинів *яси* походить назва *Ясень* [337, с. 59]. Дослідник звертає увагу на концепцію В.В. Мартинова, згідно з якою в праслов'янському словникові є пари семантично близьких слів італьського й балтійського походження, а також підтримує гіпотези про трикомпонентний італокельтсько-балто-іранський етногенез слов'ян та фракійську мову трипільської культури [348, с. 26, 117].

До спільнослов'янських запозичень із фінської мови К.М. Тищенко уналежнює такі як *дуб*, *щука*, *сом* та деякі інші, серед яких і суто українські фінізми, включаючи й діалектизми, невідомі російській мові [348, с. 53]. Пор.: [45].

Поряд із тим дослідник припускає присутність фінікійців у Наддніпрянщині, наприклад, українські назви населених пунктів на зразок *Мохнате*, *Мохначі* – від фінікійської назви Палермо *Маханата* «укріплення» [337, с. 20–21], пор. *Щурівці* від назви Ассирії [337, с. 24],

Демешкове від назви Дамаска [337, с. 26]. Відкриттям дослідника є арабська топонімія України, наприклад, *Оришківці* від найменування населеного пункту в Алжирі Арріс, *Гусина поляна* від імені Гусейна, *Мила* від назви міста в Алжирі Ель-Міліа [337, с. 125, 127–128]. Контакти з арабами впливали й на фольклор, так, ім'я й образ Змія *Горинича* походять від арабського полководця *Гаруна* аль-Рашида [337, с. 175]. Є також єгипетські й урартські топоніми [337, с. 21]. Наприклад, *Чижевичі* й *Киселеве* – від назви єг. місця розташування пірамід *Гізе* [337, с. 25].

Значне місце в українській топонімії посідають і палеобалканські топоніми, наприклад, *Дача*, *Новодачне*, *Стародачне*, *Удачне*, *Неудачне* – від назви фракійського племені даків [337, с. 26]. Іще більша роль належить місцевим назвам грецького походження, наприклад, *Юнаки*, *В'юнія*, *Ониськове*, *Золотоноша* – від найменування греків-іонійців, *Куколка* від назви грецьких островів Киклади, *Криничани* від назви заснованої греками держави в Африці Киренаїка [337, с. 27–29]. До слідів Риму належать, серед багатьох інших, *Колоколин* від імені римського імператора Каракалли, *Красуля* від імені римського полководця Краса [337, с. 29, 31]. Спостерігаються зв'язки й із Малою Азією, наприклад, *Безлюдівка* від назви малоазійської держави Лідія, *Мозолівка* від імені малоазійського царя Мавзола [337, с. 31]. Серед германських відповідників слов'янських власних назв особливе зацікавлення викликає інтерпретація імені давньоруського бога Сварога у зв'язку з готським *sweorc* «грозова хмара» [337, с. 91]. К.М. Тищенко запропонував стратиграфічну хронологію фактів української топонімії та запозиченої лексики [346; 348, с. 7–11]. Таким чином, наявні всі підстави погодитися з висновком К.М. Тищенко про те, що етногенез – не разова подія, а процес, він триває, допоки триває народ [348, с. 407]. Лінгвістичні свідчення дають плідну інформацію для міждисциплінарного дослідження етнолінгвогенезу.

Результати викладені в публікаціях: [52; 58].

Висновки до розділу 1

Вивчення досвіду етимологічних досліджень субстратологічного спрямування показує, що однією з основних методологічних причин таких вад виступає недостатня увага до позамовних відповідностей субстратів, зокрема засвідчених археологією. У сучасних реконструкціях доісторичних мовних контактів, зокрема й субстратно-адстратного типу, інформація щодо розвитку матеріальної й духовної культури використана недостатньо повно й детально. Не досить чітко розмежовані генеалогічні й типологічні чинники розвитку мов, зокрема на рівні фонетики.

Проблема виникнення тієї або іншої мови та формування основних матеріальних елементів і структурних рис кожного її рівня ще не вирішена остаточно. Кожна лінгвістична гіпотеза потребує порівняння зі свідченнями історії, археології, генетики та інших дисциплін. Отже, походження української мови є комплексною міждисциплінарною проблемою. Дотичними до неї виступають, серед інших, питання стратифікації лексики української мови відповідно до її походження.

Серед джерел дослідження етапів виникнення та формування української мови також слід назвати ономастичні свідчення та фольклорно-міфологічні джерела (наприклад, легенда про волотів-велетів), однак вони мало піддаються однозначній науковій інтерпретації.

Винятково важливим напрямком досліджень у галузі походження української мови є систематизація, класифікація та встановлення можливих генетичних зв'язків лексики української мови невідомого походження. Слід звернути увагу на помітну розбіжність позицій лінгвістів щодо етимологічної інтерпретації такої лексики. Можливо, доцільно виділити в такій лексиці дві групи – 1) лексика з невідомою етимологією і 2) лексика з дискусійною етимологією. Утім, відмінності між двома

зазначеними групами, можна припустити, більшою мірою мотивовані позиціями дослідників, ніж об'єктивними фактами самої мови.

Екстралінгвістичні дослідження дали новий матеріал для порівняння з результатами лінгвістичних студій, однак в інтерпретації цього матеріалу є значні розбіжності. Тому основний акцент слід зробити на дослідженні мовної структури та словникового складу.

Субстратно-адстратна взаємодія української мови (починаючи з епохи її формування наприкінці праслов'янського періоду, зважаючи на діалектну розчленованість праслов'янської мови) з іншими мовами мала наслідком уходження до української мови таких ключових слів мовної картини світу, що репрезентують сакральну сферу народнопоетичного світобачення, як *Бог, Господь, рай, хата, собака*, можливо, також *ірій / вирій* (іранський субстрат і/або адстрат), *Русь / Рутенія, Дажбог, волхв, коро́ва* (вірогідний кельтський адстрат), *Коляда, Купала, русалка* (латинський адстрат за грецького посередництва), *козак, гайдамака* (тюркський адстрат), *дуб, шука* (фінно-угорський субстрат і / або адстрат) та ін. Таким чином, **узаємодію носіїв мов у сфері сакральних вірувань можна вважати потужним чинником виникнення субстратно-адстратних відношень між мовами.**

Розділ 2

МЕТОДОЛОГІЯ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ЛІНГВОСУБСТРАТОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Специфіка й основні напрямки вивчення мовних контактів субстратного типу

Субстрат як відображення етнолінгвогенезу

Розроблення теоретичних засад та принципів дослідження української мови в аспекті теорії субстрату передбачає залучення свідчень інших мов (зовнішньомовний чинник), а також інформації зі сфери матеріальної та духовної культури (позамовний чинник).

Є загальновизнаним (А. Мейє, О.Б. Ткаченко та ін.), що індоєвропейські мови набули такого значного розходження у своїй фонетиці, лексиці та граматиці, на відміну від більш подібних між собою мов інших родин, завдяки взаємодії з іншими мовами, тобто **мовним контактам**. Така взаємодія може бути описана в поняттях не тільки **теорії запозичень**, а й **теорії стратів**, зокрема **теорії субстрату**.

Належність української мови до східної підгрупи слов'янської групи індоєвропейської родини ностратичної надродини мов визначена методами порівняльно-історичного мовознавства, тоді як ідентифікація й інтерпретація специфіки української мови порівняно з іншими слов'янськими та іншими індоєвропейськими потребує застосування інших методів, розроблених теорією мовних контактів, теорією мовних стратів, ареальною та типологічною лінгвістикою.

Мовні контакти слід передбачати вже на праїндоевропейському мовному рівні. Різні дослідники припускають істотну взаємодію праїндоевропейської мови з афразійськими (В.М. Ілліч-Світич), північнокавказькими (С.А. Старостін, С.Л. Ніколаєв), картвельськими (Т.В. Гамкрелідзе, Г.І. Мачаваріані), шумерською (Т.В. Гамкрелідзе, В.В. Іванов). На етапі своєї дивергенції праїндоевропейська мова взаємодіяла з картвельськими (Г.А. Климов), уральськими (В.І. Абаєв).

Розпадові первісно єдиної мови у випадку її експансії значною мірою сприяла поява різних субстратів, що викликала розходження в розвитку тієї самої мови на різних територіях, а це зрештою приводило до перетворення єдиної мови на низку споріднених мов [352, с. 15]. Зміна мови, що завершується перемогою однієї з мов і повним виходом із ужитку іншої, яка стає субстратом мови-переможниці і спадкоємниці, є результатом кризи етносу, носія майбутньої субстратної мови: мова занепадає разом із суспільством, яке вона обслуговувала. Субстрат, будучи залишком відмерлої мови, сприяє водночас зародженню нового мовного життя, виникненню нової мови, і принаймні для частини мов можна констатувати дві лінії спадковості – основну генетичну й субстратну. Перша з них пов'язує мову з певною мовною родиною (групою), друга є визначальною для цієї мови як для окремої. Субстрат діє на мову-спадкоємницю у двох формах – матеріальній (вплив на фонетику і лексику) і семантичній або модельно-функціональній (вплив на граматику і фразеологію) [352, с. 96–97].

Як мовна картина світу репрезентована на всіх рівнях мов (І.О. Голубовська [77]), так і мовний субстрат більшою або меншою мірою виявляє себе на всіх мовних рівнях (О.Б. Ткаченко [352]).

Згідно з концепцією С.В. Семчинського про співвідношення внутрішньомовних, зовнішньомовних та позамовних чинників розвитку мови, при дослідженні мовного субстрату, як і інших мовних явищ, слід

чітко уявляти і реконструювати не тільки закони розвитку самої досліджуваної мови (внутрішньомовний чинник) та її взаємодію з іншими мовами впродовж історії і доісторії (зовнішньомовний чинник), а й археологічні, палеогенетичні, історичні, етнологічні, фольклорно-міфологічні та інші свідчення про доісторичний та історичний розвиток народу – носія мови (позамовний чинник) [288].

Виняткову важливість послідовної диференціації зовнішніх і внутрішніх чинників мовної еволюції, без розмежування понять «тиск системи» і «соціальний тиск» підкреслює В.К. Журавльов, який наполягає на необхідності відмовитися і від абсолютизації зовнішніх чинників, і від надмірної уваги до внутрішньої причиновості [113, с. 5–6]. А. Мейє підкреслює особливу роль зовнішніх чинників розвитку мови, зокрема фонетичних змін [121].

Субстрат не є суто лінгвістичним поняттям, явище субстрату передбачає **етногенетичний процес, який супроводжується мовними наслідками** [2, с. 58] (виділено нами. – Авт.).

Виходячи зі сказаного, для кожного постульованого впливу однієї мови на іншу слід шукати історичну або археологічну інформацію, що корелює з таким припущенням. На жаль, в одних випадках позамовні кореляти мовних процесів не встановлюють зовсім, в інших установлюють лише частково. Так, Ю.Л. Мосенкіс при дослідженні мови трипільської культури робить спробу встановити відповідники між археологічними і мовними свідченнями про зв'язки України і Балкан, однак, припускаючи вплив трипільського субстрату на формування праслов'янської мови, він цілковито оминає увагою питання про археологічну культуру або культури, за посередництва яких міг відбуватися вплив носіїв трипільської археологічної культури на носіїв тих археологічних культур, які вважають найдавнішими праслов'янськими. Зазначений аспект виступає особливо складним через те, що названий дослідник користується археологічними

виданнями, що містять застарілі дати трипільської культури. Отже, недостатня увага до позамовних свідчень, у розгляданому випадку – археології, призводить до того, що деякі положення лінгвістичної реконструкції стають більш хисткими.

Таким чином, при дослідженні проблеми походження української мови взагалі та її еволюції в аспекті теорії субстрату зокрема слід спиратися на такі методологічні принципи, як

1) комплексність дослідження, що передбачає різноаспектний підхід на основі синтезу принципів порівняльно-історичного, типологічного, ареального, стратологічного та інших досліджень;

2) міжрівневість дослідження, що базується на вивченні фонетики, граматики та лексики в контексті кожної гіпотези та реконструкції;

3) міждисциплінарність дослідження, що використовує синтез внутрішньомовних, зовнішньомовних та позамовних свідчень про мовний розвиток у доісторичний та історичний періоди.

Аспекти субстратологічного дослідження української мови

Основні напрямки дослідження субстратів української мови пов'язані з міждисциплінарними галузями, науковий інструментарій котрих може бути використаний.

Теорія субстрату, розглянута в контексті лінгвоконцептологічних, етнолінгвістичних та лінгвофольклористичних досліджень української мови, дає можливість сформувати теоретичну базу субстратологічного дослідження неетимологізованої (етимологічно невизначеної та етимологічно дискусійної) лексики української мови.

Лінгвоконцептологічне осмислення етимологічних свідчень, наприклад, тематичних груп неетимологізованої лексики в їх співвідношенні з тематичними групами етимологізованої лексики дозволяє

моделювати когнітивні процеси прийняття або неприйняття тих або інших лексем та їхніх груп із прамовних станів, з одного боку, і із субстратів та адстратів, з другого боку, визначаючи вірогідні причини таких явищ.

Етнолінгвістика в її діяхронічному вимірі нероздільно пов'язана з етнолінгвогенетикою як міждисциплінарною наукою про походження мови внаслідок дії діалектично поєднаних внутрішньомовних, зовнішньомовних та позамовних чинників мовного розвитку.

Лінгвофольклористика в її застосуванні до етимологічно дискусійної лексики дає можливість визначити роль такої лексики у фольклорних текстах різних жанрів, а отже й у світогляді носіїв мови від часів формування такої лексики й таких творів до сьогодення або принаймні до періоду запису фольклорних текстів.

Таким чином, лінгвоконцептологія, етнолінгвістика та лінгвофольклористика дозволяють дослідити субстратну лексику як вербалізацію елементів концептуальної картини світу, зокрема й етнічно значущих, в українських фольклорних та літературних текстах.

2.2. Типологізація субстратів як інструмент дослідження української мови

Розгляд свідчень слов'янських, германських, романських, кельтських мов із метою вироблення теоретико-методологічної бази субстратологічного дослідження української мови дозволяє запропонувати **типологію мовних субстратів** на основі їх класифікації, по-перше, за мовними рівнями, по-друге, за семантикою субстратних лексем, і, по-третє, за генеалогічною належністю мов, які справляли субстратний вплив на досліджувану мову. Природно, що перші два критерії можна розглядати як універсальні для будь-якої мови, а третій як специфічний для кожної мови.

Отже, за **мовними рівнями** можна виділити:

- 1) фонетичний субстрат, наприклад, перший германський пересув приголосних, згідно з його інтерпретацією А. Мейє в його праці «Основні особливості германської групи мов»;
- 2) морфологічний субстрат, наприклад, так звані «догрецькі» суфікси *-nth-* і *-ss-* у давньогрецькій мові [258];
- 3) синтаксичний субстрат, наприклад, берберо-лівійські елементи в синтаксисі давньоірландської (ірської) мови згідно з концепцією Ю. Покорного;
- 4) лексичний субстрат, наприклад, загальновідома кельтська лексика французької мови.

За **семантикою субстратних лексичних одиниць** можна виділити:

- 1) так звану «культурну лексику» субстрату, наприклад, велику кількість «догрецьких» лексичних елементів давньогрецької мови, що репрезентують різноманітні сфери матеріальної та духовної культури;
- 2) моногалузеву лексику, наприклад, найменування зі сфери морського побуту без індоєвропейської етимології в давньогерманській

мові (дослідження З. Файста), що репрезентує специфічні риси певної археологічної культури з розвинутими навичками мореплавства;

3) позакультурну лексику, що репрезентує вкрай рідко запозичувані елементи основного словника мови і свідчить саме про зміну мови в автохтонного населення згідно з класичною інтерпретацією мовного субстрату, наприклад, назви частин тіла в германських або тохарських мовах.

За **генеалогічною ідентифікацією субстратних мов** лексика, що виступає наслідком субстратних мовних впливів, може бути класифікована на:

1) субстратну лексику невідомого походження, наприклад, етимологічно не інтерпретовані (й не індоєвропейські) елементи фінно-угорських мов (дослідження П. Арісте);

2) субстратну лексику з близькоспоріднених мов, наприклад, хетто-лувійський і палеобалканський субстрати давньогрецької мови, що репрезентують іншу групу тієї самої індоєвропейської родини мов, у першому випадку, й ту саму палеобалканську групу, що й давньогрецька мова, у другому випадку (дослідження Л.А. Гіндіна, Ю.В. Откупщикова та ін.);

3) субстратну лексику з генеалогічно віддалених мов, наприклад, північнокавказькі субстрати й адстрати в індоєвропейських осетинській і вірменській мовах (дослідження В.І. Абаєва, Г.А. Капанцяна, С.А. Старостіна та ін.).

Як показує здійснене дослідження, українська мова має переважно субстратну «культурну лексику» передусім культово-міфологічної сфери, без явно виділюваних груп моногалузевої субстратної лексики й із дуже незначною кількістю позакультурних субстратних одиниць основної лексики, як, наприклад, *тіло* (див. розділ 3). Це дозволяє зробити висновок про те, що українська мова успадкувала лексику, що репрезентувала

давньоземлеробську міфологічну ідеологію з тривалою історією розвитку від культур трипільців до язичництва Київської Русі (пор. дослідження Ю.В. Павленка [260]), тоді як позакультові сфери обслуговувала індоєвропейська з походження лексика, що прийшла в українську мову з праіндоєвропейської мови через праслов'янську, а не з субстрату.

З метою верифікованого розроблення методики виокремлення й інтерпретації субстратів української мови розглянемо приклад субстратної лексики германських мов як генеалогічно близькоспоріднених і територіально близьких із українською та іншими слов'янськими мовами.

Таким чином, у германських мовах можемо спостерігати цілу парадигму назв частин тіла невідомого походження. Оскільки зазначені назви належать до основного словникового фонду (базисної лексики), то слід припускати їх виникнення внаслідок іще до кінця не зрозумілих чинників, які впливали на формування германських мов. Згадана лексика широко представлена й у сучасній англійській мові.

Наявність у германських мовах розглянутої лексики, етимологічно відмінної від лексики з тими самими значеннями в інших індоєвропейських мовах, потребує максимально детального пояснення. В принципі можливими є декілька версій, що відповідають різним моделям формування германських мов.

По-перше, лексику окремої мовної групи, відмінну від лексики інших груп тієї самої мовної родини, зазвичай інтерпретують – як, наприклад, у слов'янських мовах – відповідно до уявлень про появу в кожній групі мов під час чи після її виокремлення лексичних іновацій.

По-друге, зазначена лексика може бути наслідком впливу субстратної мови або мов.

По-третє, лексика без задовільної етимології може бути пов'язана зі сферою культу, що в давні часи могла бути значно ширшою, ніж тепер уявляється. Саме в цій сфері діяли численні табу, що призводили до

витіснення давніх спільних лексем і появи нових, описових (пор. назви змії, ведмедя та ін. в індоєвропейських мовах). Назви деяких органів могли пов'язувати з медичною сферою (яка була невіддільною від магіко-міфологічних уявлень) і сферою ворожіння.

Численні позначення хлопців і дівчат, а також слуг (невеликі за віком були співвіднесені в тодішніх уявленнях із незначними за соціальним статусом, пор. спорідненість англ. *child* «дитина» і укр. *челядь* «слуги») словами невідомого походження, що могло свідчити про набір слуг із числа підкореного населення з субстратною мовою або мовами (пор. гіпотезу М.Я. Марра про походження давньоруської лексеми *смерд* на позначення залежного населення від іранської назви людини, що могло свідчити, на думку зазначеного дослідника, про підкорення іранських племен – скіфів і сарматів – слов'янськими племенами).

Назви металів належать до групи лексики, яка порівняно легко запозичується разом із відповідними виробами, матеріалами та технологіями. Для порівняння можна звернути увагу на те, що більшість назв металів мають невідоме або дискусійне походження й у слов'янських мовах (*залізо, мідь, олово, свинець* [ЕСУМ]), і в латинській (*ferrum* «залізо»), і в давньогрецькій (*khalkos* «мідь»). Спільноіндоєвропейських назв металів, як відомо, лише лічені одиниці (назви міді та руди, останню вважають запозиченням із шумерської мови ще в праіндоєвропейську епоху).

Неетимологізована германська лексика зі сфери мореплавства та морського побуту може виступати свідченням про доісторичні контакти з мореплавними етносами, хоча, за свідченнями давньогерманського фольклору, протогерманські племена (аси) зустрілися на германських землях із давніми землеробами (ванами), а не мореплавцями (див. Мифы народов мира).

Назви рослин та тварин містять елементи невідомого походження в багатьох індоєвропейських мовах, пор. гіпотезу В. Махека щодо доіндоєвропейського, так званого праєвропейського, субстрату у слов'янських назвах рослин і тварин, приклади якого висвітлені в ЕСУМ.

Лексику духовної сфери запозичують відносно легко разом із релігійними поняттями та культурами (пор., наприклад, дискусії щодо етимології давньогрецького *psyche* «душа», для якого пропонували паралелі від абхазьк. *psi* «душа» до давньоєгипетськ. *suk* «душа» - Frisk).

Таким чином, при диференціації субстратної й адстратної лексики першорядного значення набуває не тільки територіальне і хронологічне співвідношення мов, а й семантика окремих лексем і репрезентованих ними тематичних груп, що дозволяє запропонувати такі критерії диференціації субстратизмів і адстратизмів, як 1) територіальний, 2) хронологічний, 3) семантичний. На наш погляд, є всі підстави вважати, що стратифікація лексики може бути використана як прийом дослідження походження і розвитку мови.

Співвіднесення тематичних груп лексики з дослідженими за допомогою археології предметними реаліями (матеріальна культура) і досліджуваними за допомогою міфознавства, фольклористики, культурології, лінгвофольклористики, лінгвокультурології та ін. міфологічними образами (духовна культура) дозволяє пропонувати вірогідні міждисциплінарні реконструктивні моделі світогляду етносів на давніх етапах їх існування та відображення такого світогляду в мовних фактах.

2.3. Прийом етнолінгвістичного моделювання субстратної взаємодії мов

Як підкреслює М.П. Кочерган, що далі в глибіню історії простежується доля якоїсь мови, то ґрунтовніше й повніше висвітлюється її сучасний стан [180, с. 216]. Проблему визначення мови археологічної культури (наприклад, трипільської чи будь-якої іншої) без прочитання писемних пам'яток традиційно вважають нерозв'язною, і тому висвітлення цього питання у різних авторів не виходить за межі більш чи менш обґрунтованих припущень. Дається взнаки відсутність комплексного підходу до проблеми мови трипільської культури або будь-якої іншої археологічної культури, брак методичного апарату для такого дослідження й недостатня розробленість можливих джерел інформації про мову (чи мови) культури Трипілья-Кукутені [228, с. 336].

Міждисциплінарне дослідження позамовних аспектів субстратологічної інтерпретації процесів формування української мови передбачає комплексне використання свідчень археології, історичної етнографії, палеогенетики, міфології та фольклору, писемної історії тощо.

У 2002 р. була захищена дисертація Ю.Л. Мосенкіса «**Проблема реконструкції мови трипільської культури**» на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук [228], де питанням теорії субстратологічних досліджень і етимології припущуваних субстратних лексичних одиниць було приділено доволі значну увагу.

Автор спирається на те, що землеробське населення (яким і були носії трипільської культури), як правило, не знає масових переселень і, навіть міняючи мову, здебільшого лишається у своїй основній масі на тій самій території [228, с. 8]. Така позиція сягає ще міркувань першовідкривача трипільської культури В.В. Хвойки, який вважав слов'ян

і передусім українців, що мешкають на території давнього поширення трипільської культури, нащадками її людності [384; 385; 386; 387].

Існує припущення про те, що проти ототожнення мови трипільської культури з праїндоевропейською свідчить невідповідність матеріальних пам'яток трипільської культури тим свідченням про культуру праїндоевропейців, які отримані на основі реконструкції праїндоевропейської мови (методом «слів і речей»). Так, для носіїв праїндоевропейської мови відтворено типову «патріархальну» чи «олімпійську» міфологію з богом-громовержцем (богом «світлого неба») на чолі (прототипом індійського Дьяуса, грецького Зевса, римського Юпітера). А трипільська культура відзначена міфологією «матріархального» чи «до олімпійського» типу на чолі з «Великою богинею» (яку можна з певною вірогідністю пов'язати з малоазійською Кібелою і месопотамською Кубабою). Трипільській культурі властиві середземноморські культи змії й бика, проте невідомий сильно розвинений індоевропейський культ сонячних коней і колісниць. Перелік різноманітних відмінностей може бути досить значним [228, с. 337]. Пор. сучасні дослідження Н.Б. Бурдо.

Однак Ю.Л. Мосенкіс так і не назвав археологічної культури, яка, відповідно до його моделі, могла би виступати в ролі посередника між трипільською археологічною культурою й археологічними культурами, що їх атрибутують праслов'янам.

Дослідник мови трипільської культури спирається на висновок В.П. Петрова про те, що на етапі Кукутень-Трипілля (класична трипільська культура) контакти йшли в напрямку до Егейського світу і Малої Азії, тоді як на городсько-усатівському етапі (пізня трипільська культура) ці контакти зберігаються, але поряд із тим налагоджуються і міцніють зв'язки з Заходом і Північчю, з Центральною Європою і Прибалтикою, які були відсутні на попередньому етапі трипільської культури [266, с. 133–134], і

робить власний висновок про те, що час налагодження трипільсько-західноєвропейських контактів збігається з часом виділення слов'янських мов із інших індоєвропейських [228, с. 62]. Однак таке припущення потребує хронологічного уточнення. Слід підкреслити, що часовий інтервал між часом зникнення трипільської культури на початку III тис. до н. е. і традиційним датуванням появи праслов'янської мови наприкінці III – на початку II тис. до н.е. [73, с. 224; 329, с. 20] дослідники стали усвідомлювати тільки після калібрування радіокарбонних археологічних дат, у той час як більшість раніших досліджень спиралися на використання ще не каліброваних дат, згідно з якими цей проміжок не такий великий.

Цілковито очевидно, що Ю.Л. Мосенкісові слід було би, по-перше, **користуватися найновішими каліброваними, тобто віднесеними більш глибоко в минуле, датуваннями археологічних культур, а серед них і трипільської**, і, по-друге, значно чіткіше висловитися з приводу того, **які індоєвропейські, на його погляд, археологічні культури контактували з трипільською і які археологічні культури, пов'язані зі слов'янськими мовами, утворилися внаслідок такого контакту.**

Відсутність відповідей на сформульовані вище питання показує наявність перспектив дослідження не тільки мови трипільської культури як такої, а й етнолінгвістичної й лінгвоетноархеологічної моделей взаємодії трипільської мови з іншою мовою, індоєвропейською, внаслідок якої утворюється, вірогідно, праслов'янська мова. Слід підкреслити, що в період завершення існування трипільської культури, на початку III тис. до н.е., праіндоєвропейської мови вже давно не існувало, а поширювалися мови окремих груп індоєвропейської родини – хетто-лувійської, тохарської, палеобалканської, індоіранської та ін. Через те слід припускати, що гіпотетична індоєвропеїзація Трипілья була здійснена однією з галузей індоєвропейських мов, а не праіндоєвропейською мовою. До того ж і сама мова трипільської культури, якщо вона справді мала

відкритоскладову структуру, могла хоча б суто теоретично бути й однією з відкритоскладових індоєвропейських мов – хетто-лувійською або прагерманською.

III тис. до н.е. – період появи й інтенсивних контактів археологічних культур, з одного боку, і формування окремих груп індоєвропейської родини мов, з другого боку. Співвіднесення археологічних, етнологічних та лінгвістичних моделей згаданих процесів виступає одним із найважливіших завдань таких комплексних галузей на стику лінгвістики, етнології, археології та інших сфер наукового знання, як теорія субстрату, індоєвропейістика, глотогенез у контексті етногенезу тощо. Ю.Л. Мосенкіс не здійснив чіткого співвіднесення лінгвістичних, етнологічних та археологічних свідчень та моделей, очевидно, через недостатньо детальне володіння археологічною інформацією та нерозробленість і суперечливість низки дотичних до досліджуваного питання аспектів у межах самої археології.

Зважаючи на загальновизнане в археології балканське походження трипільської культури, слід було би приділити більше уваги так званім автохтонним, тобто дороманським, елементам румунської мови й лексиці албанської мови (дослідження М.А. Габінського, В.Е. Орла та ін.). Утім, етимологічні лексикологічні джерела з албанської мови не виділяють у цій мові субстратних елементів (тимологічний словник В.Е. Орла).

Детально розглядаючи етимологію лексем дискусійного походження зі сфери конярства, Ю.Л. Мосенкісові слід було би приділити детальну увагу археологічним аспектам проблеми приручення коня, щодо якої, незважаючи на численні дискусії, існує багато новітніх публікацій, зокрема й у сфері палеогенетики.

Методологічні зауваги. До найважливіших методологічних вад наявних на сьогодні спроб реконструкції мови трипільської культури слід уналежнити:

1) розгляд усіх неетимологізованих і дискусійно етимологізованих лексичних елементів як субстратних усупереч очевидному положенню про те, що серед них можуть бути наявні й адстратні (так, принаймні частина елементів, що їх розглядають як спільний субстрат праслов'янської й давньогрецької мов, може бути інтерпретована як запозичення з давньогрецької до праслов'янської – див. нижче);

2) не можна виключати гетерогенності субстратних елементів праслов'янської й відтак української мов, що змушує не обмежуватися розглядом тільки гіпотетичного трипільського субстрату і кавказьких елементів української та інших слов'янських мов (очевидно, також субстратно-адстратних, оскільки контакти України з Кавказом тривають від кам'яного віку до сучасності), пор.: [193; 194; 195; 196; 197];

3) орієнтація тільки на виявлення доіндоєвропейських субстратних елементів і виключення можливості того, що мова трипільської культури могла бути однією з індоєвропейських.

Таким чином, розгляд теоретичних засад, методів, матеріалів та запропонованих етимологій, за допомогою яких була здійснена спроба комплексної реконструкції трипільського мовного субстрату, дозволяє виявити низку недоліків, усунення яких сприятиме вдосконаленню міждисциплінарного моделювання міжмовних контактів субстратного типу, а саме:

1) позамовні відомості зі сфери археології, що висвітлюють датування археологічних культур і взаємодію між ними, були взяті до уваги недостатньо детально, що спричинило хронологічні труднощі й неспроможність ідентифікації тієї археологічної культури, яка могла би слугувати посередником між Трипіллям і протослов'янами;

2) вплив трипільців на формування дослов'янського мовного субстрату розглянутий без детального вивчення етнолінгвістичних і

археолого-лінгвістичних моделей диференціації індоєвропейських мов та переходу різних етносів із доіндоєвропейських мов на індоєвропейські;

3) при субстратній атрибуції окремих лексем не були враховані можливості їх праностратичного походження й наявності в декількох мовних родинах (наприклад, *малина* від спільнонстратичного кореня **mVl/r-* «ягода») або запозичення з мов інших родин поза сферою розгляданих джерел можливих субстратних впливів (наприклад, *щука* / *щупак* із фінно-угорських мов);

4) перелік можливих субстратних мов був обмежений деякими доіндоєвропейськими мовами Середземномор'я й Кавказу без залучення матеріалів уральських, алтайських, берберо-лівійських та, можливо, палеоєвропейських «арктичних» мов (пор. праслов'янське **sila* дискусійного походження на позначення магічної духовної сутності, як-от у билині про Святогора й Іллю Муромця, і ескімоське **sila* «магічна сила»);

5) помилкові етимології мотивовані недостатньо детальним дослідженням лексичних матеріалів слов'янських і романських мов (наприклад, *кум*, *кума* від латинського *compater*, *commater* адстратного, а не субстратного походження) або фонетичних трансформацій у названих мовах (наприклад, *цан* від фонетично відозміненого в балкано-романських мовах латинського *capra* «коза»), недостатньою увагою до фонетичних відповідностей між індоєвропейськими мовами (наприклад, *голос* закономірно відповідає англійському *kall*, пор. праслов'янське **golgol-* «слово» > *глагол*), менш детальним, ніж необхідно, розробленням семантичного аспекту деяких етимологій, зокрема можливостей калькування значень (наприклад, *Купала* вірогідніше являє собою не відповідник імен малоазійської *Kubele* і месопотамської *Кирара*, а похідне утворення від *Іван Купало*, що є перекладом з середньогрецької мови

найменування Івана Хрестителя, буквально «той, хто купає», з відповідниками в багатьох європейських мовах).

Таким чином, здійснене виявлення методологічних вад і перспективних напрямків подальшого розроблення наявних етнолінгвістичних моделей доісторичного розвитку мов у контексті матеріальної й духовної культури дозволяє вдосконалити комплекс методів і отримати нові лінгвістичні результати, які можуть мати міждисциплінарне використання.

2.4. Інтерпретація тематичних груп гіпотетичної субстратної лексики: методи і прийоми

Теорія стратів і теорія субстрату як її найдавніша і найбільш розроблена частина використовує методи лінгвістичної географії й ареальної лінгвістики, з одного боку, і методи порівняльно-історичного мовознавства, з другого боку [391, с. 3]. Водночас загальна ідея **гетерогенності мови**, на якій базується теорія субстрату, розходиться з магістральною орієнтацією порівняльно-історичного мовознавства на дослідження диференціації спільної для споріднених мов прамови [265, с. 57]. Саме ті лексичні, фонетичні, морфологічні, синтаксичні, семантичні, фразеологічні та інші явища, формування яких у мові не може бути описане за допомогою порівняльно-історичного мовознавства, і вивчає теорія стратів узагалі й теорія субстрату зокрема.

Вибудовуючи комплекс методів і прийомів реконструкції елементів трипільської субстратної мови, Ю.Л. Мосенкіс підкреслює, що порівняльно-історичний і зіставно-типологічний методи виявляються недостатніми інструментами реконструкції мови трипільської культури [228, с. 195–198].

Комплексна інтерпретація тематичних груп субстратної лексики передбачає здійснення таких лінгвістичних процедур:

1) вилучення **методом суцільної вибірки** з етимологічних джерел лексики невідомого, сумнівного або дискусійного походження, генеалогічна належність якої до групи або родини, до якої належить досліджувана мова, викликає сумніви;

2) за допомогою **загальнонаукового прийому класифікації** формування тематичних груп визначеної лексики;

3) розгляд і верифікація **етимологічних гіпотез** відносно кожної лексеми;

4) дослідження можливих зв'язків розгляданої лексики з лексикою інших, передусім сусідніх у часі й просторі, мовних груп і родин;

5) виявлення закономірностей погрупного співвіднесення припушено субстратної лексики з певними мовами, групами або родинами мов, тобто виявлення тематичних сфер можливих контактів (пор. запозичення до інших мов футбольної лексики з англійської, музичної лексики з італійської, морської лексики з голландської, лексики сфери страв, одягу і мод із французької та ін.);

6) дослідження зв'язків лексики дискусійного походження з предметами та явищами матеріальної й духовної культури **методом «слів і речей»**;

7) реконструкція типологічних особливостей субстратної лексики на фонемному та морфемному рівнях;

8) визначення мов, мовних груп та родин, які за структурою відповідають описаним типологічним особливостям субстратної лексики;

9) співвіднесення етимологічних, з одного боку, і фонетико-морфологічних, з другого боку, паралелей субстратної лексики з метою здійснення міжрівневого контролю етимологічних і типологічних свідчень;

10) **комплексне міждисциплінарне моделювання** мовних контактів, зокрема субстратно-суперстратного й адстратного типів, як віддзеркалення контактів у галузі матеріальної та духовної культури.

Вищенаведений алгоритм лінгвістичних процедур здійснений щодо припушеної трипільської субстратної лексики ще не повною мірою. По-перше, вибірка етимологічно дискусійної лексики потребує доповнення, що більш повно і детально здійснено С.В. Борщевським. По-друге, виявлення мов зі структурою, подібною до структури гіпотетичного

трипільського субстрату, було здійснене недостатньо повно, пор. дослідження В.В. Шеворошкіна про звукові ланцюжки в мовах світу, де здійснене порівняння фонетичної структури мов багатьох родин. По-третє, мова-донор трипільського субстрату так і не була точно ідентифікована.

Запропонований словник гіпотетичної трипільської субстратної лексики включає 64 одиниці, не рахуючи варіантів, а саме лексеми *баран, батько, бовван, борвій, бронза, булат, велет, вирій, віл, гай, голос і галас, голуб, горіх, горобець, горох, жито, залізо, іскра, калюх, кермо, кібець, кінь, кобила, колиба, колобок, комора, крісло, кукулюс і коколюх, кум, купатися, ліс, магалава, малина, марга і маржина, меч, міндза, мідь, могила, мурманька, мухомор і мухаїр, олово, онук, ор, печать, піяти і співати, равлик і лаврик, рак, свинець, смерека, сокіл, срібло, теля, тиква, тис, халабуда, халєб, хліб, хлів, цап, чоботи, щупа і щупак і щупеля, юг, яструб, ящер* [228, с. 232–308].

Виокремлені такі основні тематичні групи субстратної (трипільсько-егейської) лексики:

- 1) назви рослин (*горіх, горох, жито, тиква*);
- 2) назви великих тварин, нерідко культових (*баран, віл, кінь, кобила, цап*);
- 3) назви деяких дрібних тварин, очевидно культових (*мурманька, равлик / лаврик*);
- 4) назви будівель (*колиба, халабуда*);
- 5) назви металів (*залізо* <в значенні “*мідь”>, *мідь, олово, свинець, срібло*) та виробів із них (*меч*);
- 6) імена божеств (*Купала, Лада, Марена, Чмара*);
- 7) назви культових предметів та об’єктів (*колобок, крісло, могила*);
- 8) назви природних об’єктів і явищ, очевидно, пов’язаних із культом (*борвій, ліс*);

- 9) назви птахів, переважно культові (*голуб, горобець, кібець, раріг*);
- 10) назви культових дій (*купатися, піяти / співати*);
- 11) назви деяких родинних стосунків (*батько, онук*).

Відзначене переважання культових термінів, що здається дослідникові цілком закономірним: саме їх зв'язок із сакральною сферою життя став причиною надання їм особливого значення у свідомості й культурі, що мало наслідком тривале збереження цих лексичних одиниць і відкладання в субстратному шарі. Особливе місце посідає металургійна лексика, що знаходить виразні не лише егейські, а й кавказькі відповідники як відображення давніх праукраїнсько-егейсько-кавказьких металургійних зв'язків [228, с. 311–312].

Наведене вище групування лексики видається непослідовним, воно здійснене не за однією основою, усупереч вимогам логіки до класифікації, наприклад, після назв рослин і тварин (пункти 1–3) ідуть назви будівель, металів, божеств, культових предметів та об'єктів, а потім природних об'єктів і явищ і, нарешті, тварин. Набагато логічніше було б, на наш погляд, розглянути спершу природні об'єкти, потім створені людиною об'єкти тощо.

Показова відсутність у наведеному перелікові лексем деяких тематичних груп, як-от:

- 1) назви астрономічних об'єктів – Сонця, Місяця, зірок, планет, за наявності в трипільській культурі культу місяця, згідно з детальними дослідженнями Н.Б. Бурдо;

- 2) назви зі сфери суднобудування, за винятком етимологічно дискусійних лексем *кермо* і *корма*, пор. припущення Г.І. Шаповалова про трипільський культ сонячного човна, хоча Н.Б. Бурдо інтерпретує ті самі зображення як символи Місяця;

3) назви диких тварин за безперечної наявності у трипільців полювання;

4) найменування поняття міста за наявності великих за площею та населенням трипільських протоміст;

5) назви людей за гендерними, віковими та соціальними ознаками;

6) за наявності субстратної лексики сфери металургії мінімальна увага приділена археологічному аспектові зазначеного питання, а саме трипільській металургії та її зв'язкам із металургійними традиціями сусідніх територій;

7) мінімально репрезентовані назви зброї (тільки назва меча, яка, найвірогідніше, готського походження), пор. кинджали пізньотрипільської культури з Усатового;

8) відсутня апелятивна лексика зі сфери духовного життя – наявні тільки власні назви (міфоніми);

9) незважаючи на наявність слов'янської лексики нез'ясованого походження на позначення тіла та його частин, така лексика не знайшла місця в дослідженні трипільського мовного субстрату.

Описані лексико-тематичні лакуни свідчать або про недостатньо повну реконструкцію трипільського мовного субстрату через брак матеріалів і недосконалість методів і прийомів дослідження, або про неповне співвіднесення свідчень матеріальної культури з мовними свідченнями, що знов-таки викликає потребу подальшого вдосконалення методів і прийомів реконструкції субстратних мовних елементів.

Порівняймо тематичні групи англійської лексики без етимології, для якої можна припускати субстратне походження:

1) назви рослин та похідні від них, що включає тільки назви диких рослин;

2) назви тварин та похідні – і дикі, і свійські тварини;

3) назви гендерних та вікових категорій людей – порівняно численна категорія з позначеннями таких понять, як «хлопчик», «дівчинка», «парубок», «дівчина», «карлик», до того ж назви переважно тільки англійські без реконструйованих прагерманських відповідників;

4) назви людського тіла, його частин та їхніх функцій («спина», «кров», «тіло», «кістка», «мозок», «щока», «м'ясо», «хрящ», «рука», «сухожилля», «черев», «сеча», «печінка», «селезінка», «рот», «шия», «волосся», «живіт») – наявність у прагерманській мові такої величезної групи елементів основної лексики, яку зазвичай не запозичують, свідчить саме про субстрат, а не про культурну лексику, в прагерманській мові як свідчення переходу носіїв цієї мови з якоїсь неіндоєвропейської на індоєвропейську, пор. ті самі висновки А. Мейє на фонетичному рівні дослідження;

5) назви реалій архітектури та побуту;

6) позначення металів;

7) назви зброї;

8) лексика сфери мореплавства та морського побуту – дуже численна група слів («море», «парус», «берег», «киль», «акула», «плавати», «човен»), що традиційно вважають свідченням розвинутої морської культури носіїв догерманського мовного субстрату;

9) лексика зі сфери духовного життя («душа», «щастя», «талан», «сподівання»);

10) позначення абстрактних понять («половина», «вершина», «великий» та ін.);

11) назви соціальних понять, якісних та оцінних категорій («шляхетний», «гарний», «кращий», «дорогий», «наречена», «неохочий», «хворий», «шкода», «милість», «маленький», «гра», «чаклунство», «недолік», «дружина»);

12) назви дій («приносити», «куштувати», «мити») [30, с. 186–218].

Відсутність лексики соціально-вікової тематики в гіпотетичному трипільському субстраті може свідчити про етнічну й соціальну однорідність населення, відсутність панівних і підкорених верств, пор. відсутність у Трипільлі палацової архітектури й соціально виділених поховань.

Неетимологізована германська лексика зі сфери мореплавства та морського побуту може виступати свідченням про доісторичні контакти з мореплавними етносами, хоча, за свідченнями давньогерманського фольклору, протогерманські племена (аси) зустрілися на германських землях із давніми землеробами (ванами), а не мореплавцями.

Таким чином, прийом виділення тематичних груп із метою лінгвістичної й позамовної інтерпретації неетимологізованої лексики, відпрацьований на матеріалі германських мов, може бути застосований до української мови.

2.5. Труднощі вироблення лінгвотипологічних критеріїв ідентифікації мовного субстрату

Досліджуючи фонетичну типологію субстратних явищ в українській мові у їх діяхронії, деякі дослідники виструнчують в один ряд такі три явища доісторії української мови та її сучасного стану, як 1) закон відкритих складів праслов'янської мови, що диференціює її від інших індоєвропейських і передовсім найближчих балтійських, 2) східнослов'янське повноголосся та 3) принципи милозвучного чергування голосних і приголосних української мови або врівноваження голосних і приголосних у потоці мовлення, тенденції до якого виявлені вже в давніх пам'ятках. Уважають, що всі три явища могли бути виявами подібних артикуляційних звичок того самого населення впродовж тривалого часу – від праслов'янського періоду початку II тис. до н.е. – середини I тис. н.е. через киеворуський період кінця I – початку II тис. н.е. до сучасності [228, с. 53–59].

Субстратне походження відкритоскладовості праслов'янської мови припускали С.Б. Бернштейн [17, с. 183], В.М. Чекман [403, с. 144], східнослов'янського повноголосся – Г.О. Хабургаєв, О.В. Царук [400, с. 131–133].

Однак застосування типологічного критерію викликає деякі труднощі. З одного боку, відкритоскладова структура, що виражена формулою CVCV (де С – голосний, V – приголосний), не властива індоєвропейським мовам і праіндоєвропейській мові, пор. формулу індоєвропейського кореня Е. Бенвеніста. Однак, з другого боку, деякі індоєвропейські мови все-таки виявляють тенденцію до відкритоскладовості, наприклад, лувійська ієрогліфічна і реконструйована прагерманська. Відмінність їхньої структури від праіндоєвропейської дозволяє припускати істотний субстратний вплив і на них, що засвідчено

також і лексикою неіндоєвропейського походження в хетто-лувійських (Т.В. Гамкрелідзе, В.В. Іванов) і германських мовах (А. Мейє, З. Файст).

Уважають, що можна припускати спільність чинників, що викликали появу і винятково відкритих складів у праслов'янській мові, і виключно відкритих складів у критських писемностях. Критська ієрогліфіка близькоспоріднена з лувійською ієрогліфікою, яка так само фіксує тільки відкриті склади, і обидві вони походять від єгипетської ієрогліфіки, яка не обмежена тільки відкритими складами. Виходячи зі сказаного, вважають за можливе припускати спільний вплив на критську й лувійську ієрогліфіку певного відкритоскладового доіндоєвропейського субстрату і на Криті, і в Малій Азії [228, с. 88–89], де в II – на початку I тис. до н.е. була поширена лувійська ієрогліфічна мова як мова сакральних і офіційних написів Хеттської імперії й держав, що виникли після її розпаду близько 1200 року до н.е.

Питання про джерела давньокритських писемностей залишається ще не достатньою мірою розв'язаним. Очевидно, давньоєгипетська ієрогліфічна писемність могла виступати не єдиним джерелом критської і лувійської ієрогліфіки.

Писемність балканської культури Вінча, що відома з кінця VI тис. до н.е., що мала спільні риси з трипільською і впливала на неї, подібна не тільки до критських писемностей, а й до шумерського письма періодів Урук IVa, IIIb IV тис. до н.е. В.В. Іванов припускає спільне джерело, пов'язане зі зразками предметного передписма Західної Азії IX й пізніших тисячоліть до н.е., і для давньобалканських знаків, і для критської ієрогліфіки, і для лувійської ієрогліфіки [128, с. 7, 35, 37]. До згаданої групи писемностей долучають і протошумерські ієрогліфи, що передували клинописові й могли бути створені ще дошумерськими мешканцями Месопотамії, і так звані Тертерійські таблички, знайдені в Румунії й датовані кінцем VI тис. до н.е. зі знаками, близькими до протошумерських

ієрогліфів, і так зване троянське письмо, що може виступати проміжною ланкою між давньобалканськими писемностями й стародавніми писемностями Криту [138; 275, с. 94; 330, с. 30, 46]. Шумерська міфологія приписує винайдення писемності дошумерському морському народові [Мифологический 1991, с. 408]. На думку дослідників, майже не викликає сумніву, що принцип логографічного письма був винайдений нешумерськими попередниками тих месопотамців, яким належать найраніші з визнаних шумерськими написів на глині [253, с. 188]. Гіпотетичний субстрат шумерської мови включає лексику зі сфер сільського господарства, містобудування, металургії та ін. [132, т. 1, с. 92; 203]. Один із можливих субстратів шумерської мови нерідко називають «банановим» через тотожність його відкритоскладової структури структурі англійського слова *banana*.

Цікаво, що відкритоскладовий тип праслов'янської мови знаходить паралелі не лише в типології критських писемностей та малоазійської ієрогліфіки, а й у типології дошумерського мовного субстрату, носії якого, за сучасними уявленнями археологів та лінгвістів (А. Фалькенштейн, А. Салонен, О. М. Кондратов, В. М. Массон), справили значний культурний вплив на шумерів [228, с. 91]. Однак у розгляданому дисертаційному дослідженні не йдеться про те, які саме мови могли відігравати роль припушуваних субстратів. Наявне тільки дуже обережне припущення про те, що це могли бути мови, споріднені з полінезійськими. Зазначено, що доіндоевропейський субстрат слов'янських мов може бути пов'язаний із типологічно близькими субстратами Східного Середземномор'я (острова Крит та Малої Азії) й Месопотамії (а далі – можливо, з мовами значною мірою європеїдних полінезійців). Типологія мов і писемностей підтверджує думку про включеність трипільської культури до великого за територією свого поширення кола давньоземлеробських культур Євразії [228, с. 91–92].

Таким чином, проблема типології писемності та відображеної в ній мови невіддільна від проблеми походження письма стародавньої Європи та Західної Азії. Милозвучна врівноваженість голосних і приголосних у звуковому лінцюжкові української мови, виражена максимальною мірою порівняно з усіма іншими слов'янськими мовами, може сягати стародавніх субстратних впливів і бути пояснена найбільшою близькістю саме території поширення української мови до прабатьківщини слов'янських мов, де у праслов'янський період можна припускати дію субстратного чинника формування відкритоскладовості. Така інтерпретація сприяє пошукам серед археологічних культур III тис. до н.е. праслов'янської й побудові міждисциплінарних етнолінгвістичних моделей формування української мови.

2.6. Проблеми верифікації субстратної лексики: субстратизми, псевдосубстратизми та адстратизми

У дослідженні мови трипільської культури [228] так сформульовано основні результати. Спроба реконструкції мови трипільської культури за допомогою цілого комплексу джерел і підходів дозволяє твердити, що мова трипільської культури – той доіндоєвропейський субстратний компонент слов'янських мов, який відрізняє слов'янські мови від інших індоєвропейських і зближує їх із давнім субстратом Східного Середземномор'я. Визначено не лише комплекс загальних назв (переважно загальнослов'янських), для яких вірогідним є походження з трипільського субстрату, а й комплекс елементів української ономастики, які з великою вірогідністю можуть бути віднесені до того самого субстрату. Визначено (на матеріалі праслов'янської і української мов) вірогідні риси фонетичної й морфологічної типології мовного субстрату, який ототожнюється з мовою носіїв трипільської культури [228, с. 351]. Запропонована модель потребує коментарів і уточнень на основі залучення ширшого комплексу новіших міждисциплінарних джерел. Звернемо увагу передусім на лексичний аспект.

Деякі з інтерпретованих як трипільські лексем етимологізовані як субстратні помилково, що свідчить про недосконалість методики дослідження або про недостатньо розроблену процедуру етимологізації певного слова.

Так, слово *кум* має романське походження від зафіксованих форм *compter*, *commater*, і шлях його запозичення був, очевидно, подібний до шляху входження до східнослов'янських мов таких лексичних одиниць, як *Коляда* від латинськ. *calendae*, *русалії* від латинськ. *Rosalia* та ін. Причиною помилкового віднесення лексеми до субстратної могло бути

недостатньо детальне дослідження лексичних матеріалів слов'янських і романських мов.

Для деяких інших лексем слід припускати ностратичне походження через наявність їх відповідників у мовах інших родин, окрім індоєвропейської, а саме споріднених із нею уральської, алтайської, картвельської: *малина* від спільноностратичного кореня **mVl/r-* «ягода». Причиною помилки слугувала відсутність перевірки отриманих етимологічних версій на предмет їх можливої реінтерпретації у зв'язку з наявністю ностратичних паралелей за межами індоєвропейської родини мов.

Для назви *щука* припускають фінно-угорське походження, і дещо дискусійним виглядає припущення про те, що фонетично близька і семантично тотожна назва *щука* має середземноморсько-кавказьке походження. Питання контактів стародавніх слов'ян починаючи з праслов'янського періоду з фінно-уграми в дослідженні обійдене незважаючи на те, що потужна присутність фінно-угорських мов у стародавній Європі, включаючи й частину території України, не викликає жодного сумніву.

Лексему *цан* варто розглядати як фонетичну відозміну в балкано-романських мовах латинського *capra* «коза». Причина помилки може бути близька до тієї, що й у помилковій субстратній інтерпретації слова *кум*, згаданого вище.

Лексема *голос* має закономірні фонетичні відповідності в індоєвропейських мовах інших груп, як-от англійське *kall*; варіантом розглядаючої лексеми, очевидно, слід уважати праслов'янське **golgol-* «слово», звідки старослов'янське *глагол*. Причину помилки можемо вбачати в недостатній увазі до фонетичних відповідностей між індоєвропейськими мовами.

Звернемося детальніше до прикладу гіпотетичної наявності цілого етимологічного гнізда субстратної лексики в українській мові. Ю.Л. Мосенкіс розглядає лексеми *колиба*, *халуна* і *хлів* як можливі, на його погляд, репрезентативи доіндоєвропейського субстрату слов'янських мов, визначеного ним як спільний трипільсько-балканський субстрат.

Він відзначає, що лексема *колиба* має паралелі в болгарській (*колиба*), румунській (*coliba*), аромунській (*caliva*), албанській (*kolube*), новогрецькій (*kalyba*), турецькій (*koliba*, *kaliba*, *kulube*) мовах. Слово розглянуте спільнобалканське, карпатобалканське, палеобалканське, засвідчене ще у Геродота; для румунського терміна припускають дакійське джерело. На слов'яно-грецьку спільність у цьому позначенні звертає увагу і Б.О. Рибаків, що підкреслює автор. Для праслов'янського **kolyba* і грецького *kalybe* припускають незалежне запозичення з балканського індоєвропейського мовного джерела. Ю.Л. Мосенкіс вважає, що можна цілком погодитися з припущенням про незалежне запозичення (зі спільного субстрату), але сумнів викликає індоєвропейська природа джерела цього запозичення.

Для цього слова припускають давню спорідненість зі словом *халуна*. Слідом іще за Ф. Міклошичем О.М. Трубачов обстоює тісний зв'язок праслов'янських форм **kolyba* і **xalupa*, вважає їх дослов'янськими карпатськими; наявність слова *kalybe* «хижа» у словнику Гесихія розглянуто як свідчення негрецького характеру слова – припускають його ілірійське походження. Ю.Л. Мосенкіс наводить коптське слово *kalibi* «хижа», при тому підкреслюючи, що коптська мова – безпосередній нащадок давньоєгипетської (хоч у ній і часті грецизми) [228, с. 262–263], див. там само відповідну літературу.

У слові *халабуда* (варіант *холобуда*) чітко виділяють слов'янський компонент *-буда* (той самий корінь у словах *будувати*, *будинок*), початковий компонент розглянутий як неясний. Дослідник порівнює

перший компонент із грецькою лексемою *kalia* «дерев'яний будиночок, хижа», яку вважають субстратною, точніше, такою, що «не має надійної індоєвропейської етимології» й похідною з кавказьких мов (реконструюють прапівнічнокавказьке **qelV* «будинок», «сарай», звідки слово було запозичене й у хетську мову.

Запропоноване для порівняння також грузинське *sa-xli* «будинок» (де *sa-* – префікс), яке виводять від форми **saxal-* і порівнюють із *xuli* «хижа» (у Шота Руставелі), діалектним гурійським *xula* «амбар»; редуплікованим варіантом останнього вважають гурійське *xoxola* «іграшкова хата», яке зіставляють із баскійським *ohola* «перекриття».

Припускають, що існування таких форм, як українське *халуга* «водорость», що відповідає російському *халуга* «огорожа», білоруському *халуга* «курінь із пруття» (паралелі також у старослов'янській, сучасних південних і західних слов'янських), причому для цього слова, як підкреслює М. Фасмер, «усі наявні етимології незадовільні», і російське діалектне (смоленське) *халудора* «халупа», свідчить про те, що і в цих словах, і в пов'язаному з ними слові *халуна* є всі підстави виділити корінь *хал-*, наявний і в слові *халабуда*, і співвіднести цей корінь із догрецьким *kalia* «хижа», про яке ішлося вище [228, с. 299–301], див. там само відповідну літературу.

Слово *хлів* має паралелі в усіх підгрупах слов'янських мов, праслов'янське **xlevъ* – без певної етимології, всі запропоновані зближення поцінуються в словнику М. Фасмера як «незадовільні», «маловірогідні» [228, с. 303].

Слід поставити низку питань:

по-перше, чи наявні достатні підстави для того, щоб лексичні одиниці *колиба*, *халуна*, *халабуда* і *хлів* можна було розглядати як етимологічні варіанти однієї первинної лексеми;

по-друге, чи вірогідним є успадкування давньогрецькою і слов'янськими мовами спільної лексики зі сфери будівництва;

по-третє, чи є розглядані лексеми доіндоєвропейськими, а чи вони можуть бути словниковими рефlekсами індоєвропейського балканського субстрату і / або так званої карпатської лексики;

по-четверте, які ще висновки можуть бути зроблені з гіпотетичного зближення досліджуваних лексем, серед іншого, щодо їхніх реконструйованих фонетичних особливостей.

Без відповіді на поставлені питання методологічно коректна й верифікована диференціація субстратизмів і псевдосубстратизмів або адстратизмів серед поіменованих лексичних одиниць видається утрудненою.

Таким чином, псевдосубстратизми в гносеологічному плані виступають як помилково визначені субстратизми, а в онтологічному плані це адстратизми.

2.7. Перспективи дальшого вдосконалення методології лінгвосубстратологічних досліджень і побудови комплексних міждисциплінарних моделей етнолінгвогенезу

Зазначені в заголовку перспективи можуть бути розглянуті на прикладі дослідження мови трипільської культури, щодо якої висловлювали численні припущення і археологи, і, меншою мірою, лінгвісти.

В.В. Хвойка, Е.Р. Штерн, Г. Коссинна, К. Шухардт, В.М. Щербаківський, В.І. Георгієв, В.М. Даниленко, О.Я. Брюсов, О.М. Трубачов, Д.Я. Телегін, Б.О. Рібаков, Ю.В. Павленко, Л.Л. Залізник та ін. у своїх припущеннях про мову трипільської археологічної культури (див. Додаток) спираються на 1) зв'язки трипільської культури з іншими культурами, які екстраполюють на мовні зв'язки, 2) зіставлення територій поширення археологічних культур із територіями пізнішого поширення мов, 3) свідчення топонімії й 4) матеріали антропології. Останнім часом до згаданого комплексу джерел додалася палеогенетика, у сфері якої, втім, іще далеко до однозначних історико-етнологічних висновків.

Суперечливість припущень археологів щодо можливої мови трипільської культури (неіндоевропейська або індоевропейська тієї або іншої групи) свідчить про недостатню розробленість питань про джерела і методи дослідження питань мовної інтерпретації археологічної культури.

Ю.Л. Мосенкіс пропонує такий комплекс джерел дослідження:

- 1) зовнішні зв'язки трипільської культури;
- 2) специфічні лексичні елементи й типологічні риси слов'янських мов і особливо української, поширеної на території давнього розповсюдження трипільської культури;
- 3) давні недешифровані писемності Криту;

4) реліктові мови чорноморсько-середземноморського регіону (кімерійська, етрусська та близько споріднені з нею, хатська, хурито-урартські);

5) українська ономастика невідомого походження, передусім гідронімія (котру вважають найдавнішим топонімним шаром) регіону поширення трипільської культури [228, с. 34–35].

Деякі з зазначених пунктів видаються дещо дискусійними й потребують деяких коментарів.

У першому пункті та дальшій його реалізації в дослідженні автор обмежується зазначеним аспектом, не приділяючи належної уваги проблемі спадкоємності / змінюваності археологічних культур, що виступає в археології одним із найважливіших критеріїв простеження етномовної спадковості.

Другий пункт по суті поєднує два більш або менш самостійні аспекти, лінгвоетимологічний і лінгвотипологічний, про останній див. нижче.

Третій пункт має власні традиції і в археології, і в лінгвістиці. Так, археолог В.М. Даниленко визначає мінойську писемність Криту як лінгвістичну опору дослідження мови трипільської культури [88, с. 137]. Мовознавець-славіст С.Б. Бернштейн у дешифруванні давньокритських писемностей убачає великі перспективи для визначення мови трипільської культури [16, с. 200]. Такі уявлення спираються на спостереження Е.Р. фон Штерна і тих археологів початку ХХ ст., які прийняли його позицію, про трипільську культуру як домікенську, тобто таку, що відповідає домікенським археологічним шарам Греції, детальніше див.: [228, с. 37–40]. Сучасне уявлення про археологію Греції та співвіднесення шарів пам'яток цієї країни з трипільськими значно багатше і різноманітніше, що потребує більш диференційованого підходу до їх можливої етнолінгвістичної інтерпретації.

Серед методичних здобутків субстратологічного дослідження Ю.Л. Мосенкіса слід назвати передусім:

1) **метод мовної інтерпретації позамовної дійсності**, а саме міфології й мистецтва, що передбачає інтерпретацію асоціацій, утілених у міфі, образотворчому мистецтві, скульптурі та ін. на основі гіпотетичних мовних асоціацій носіїв міфу або творців мистецтва, і

2) **метод «речей і слів»**, що передбачає накладання лексичних паралелей припущуваних одиниць субстрату на подібності матеріальних пам'яток археологічних культур (спільний культ бика в Трипіллі і на Балканах інтерпретований у зв'язку зі слов'янськими позначеннями бика без етимології, **vol-* і **tele*, подібними до давньогрецьких позначень дикого бика *bol-inth-os* і бога-бика *Tal-os* так само без етимології, що запропоновано вважати спільним субстратним впливом на праслов'янську і давньогрецьку мови).

Методологія лінгвосубстратологічних досліджень і побудови комплексних міждисциплінарних моделей етнолінгвогенезу може бути істотно доповнена, розширена та поглиблена в напрямках, запропонованих у дисертації та публікаціях С.В. Борщевського, де слов'янські мови залучені до широкого контексту субстратологічних пошуків у контексті мов значної частини Середземномор'я.

До найцікавіших методологічних знахідок С.В. Борщевського належать ідеї

1) існування в передісторичній Європі **доіндосвропейського мовного союзу** [38, с. 12],

2) спільності фонетичних тенденцій слов'янських і романських мов [38, с. 108], пор. відкритоскладову структуру певної частини прагерманської лексики та її інтерпретацію в дослідженнях В.Г. Таранця,

3) хронологічної стратифікації субстратних шарів лексики (див., напр. [38, с. 166]), пор. такі спроби щодо давньогрецької мови, в якій

гіпотетично виділяють доіндоєвропейські субстрати, палеобалканський індоєвропейський або «пеласгійський», хетто-лувійський (публікації Л.О. Гіндіна, Ю.В. Откупщикова та ін.).

Теорія мовних стратів, що її О.В. Холодов розглядає як родове поняття порівняно з вужчим поняттям теорії субстрату, може бути співвіднесена з розроблюваною С.Ж. Пустоваловим на археологічному й історико-етнологічному матеріалі ідеї соціальної стратифікації давніх суспільств.

Субстратологічна інтерпретація української лексики неможлива без детальної, хоч і опосередкованої на основі екстраполяції археологічних моделей на лінгвістичні, археологічної інформації про диференціацію індоєвропейців та засвоєння неіндоєвропейцями індоєвропейських мов, про соціальну стратифікацію стародавніх суспільств та інші види етнічних контактів, які можуть бути спроеційовані на мовні контакти, що підлягають реконструкції.

Серед найважливіших труднощів субстратної інтерпретації власних назв – відсутність інформації про їхню внутрішню форму та первісну семантику, про мову творців цих назв та про їх датування. Виходячи зі сказаного, інформацію зі сфери власних назв можна залучати до субстратологічного дослідження тільки дуже обережно, з багатьма застереженнями й по можливості з перевіркою на матеріалі історико-етнологічних, археологічних, палеогенетичних та інших свідчень. Так, для українських гідронімів дискусійного походження запропоновано низку середземноморських паралелей і кавказьких відповідностей [228, с. 120–149].

Таким чином, поглиблення субстратологічних студій над українською мовою може бути здійснюване завдяки використанню методів лінгвістичної інтерпретації позамовної дійсності (міфології та мистецтва) та «речей і слів», застосуванню ідеї доіндоєвропейського мовного союзу, до

якого могла входити значна кількість давніх мов Чорномор'я і Середземномор'я, а також ідей спільності фонетичних тенденцій у розвитку слов'янських і романських мов (а певною мірою і германських), хронологічної стратифікації субстратів. Значні перспективи має дальший розвиток теорії мовних стратів у застосуванні до української мови.

Основні результати, викладені в розділі, оприлюднені в публікаціях: [49; 50; 51; 53; 54].

Висновки до розділу 2

Теорія мовного субстрату як найдетальніше розроблена галузь теорії стратів (О.В. Холодов) спирається на ідеї системності мови (В. Гумбольдт, А. Мартіне та ін.), тісного взаємозв'язку всіх мовних рівнів (І.О. Голубовська), діалектичної єдності внутрішньомовних, зовнішньомовних і позамовних чинників мовного розвитку (А. Мейє, В.К. Журавльов, С.В. Семчинський).

Субстрат як результат впливу попередньої мови етносу на його наступну мову виступає як наслідок особливо глибоких і тісних мовних контактів (В.І. Абаєв), один із основних чинників диференціації близькоспоріднених мов (О.Б. Ткаченко). Адстратна взаємодія сусідніх синхронних мов за умови її поглиблення приводить до виникнення мовних союзів (С.В. Борщевський). Категорію лексичних псевдосубстратизмів доцільно розглядати як помилково визначені субстратизми в гносеологічному аспекті й адстратизми в онтологічному аспекті.

Досвід вивчення субстратів англійської та інших германських мов (В.В. Левицький та ін.), давньогрецької мови (П. Кречмер, Ю. В. Откупщиков), кельтських та інших індоєвропейських мов дозволяє запропонувати комплекс підходів до субстратно-адстратної інтерпретації формування та функціонування етимологічно невизначеної та дискусійної лексики української мови та її ролі в мовній картині світу, можливостей перетворення таких лексичних одиниць на ключові слова мовного втілення народного світобачення.

Субстратно-адстратна модель взаємодії мов (Д.І. Переверзєв), запропонована для реконструкції процесів формування фонетичної специфіки корейської мови, може бути з низкою доповнень, уточнень та коректив застосована до вивчення лексичної специфіки формування української мови, а також особливостей інших мовних рівнів. Попередні

прамовні стани як етапи передісторії української мови (Ю.Л. Мосенкіс), особливо праслов'янський етап, слід розглядати як джерела тенденцій, що згодом формували лексичну, а також фонетичну та іншу специфіку української мови.

Етнолінгвістична інтерпретації субстратів, зокрема на лексичному рівні, потребує широкого залучення позамовної інформації, зокрема міждисциплінарних лінгвоархеологічних реконструкцій. Міфологія потребує уваги не тільки як один із позамовних чинників розвитку мови і формування певних груп лексики, а й як цілісний універсальний світогляд архаїчної людини в часи формування мов та здійснення їх контактів, зокрема й у формі субстратів та адстратів.

Розділ 3

ПАРАДИГМАТИКА ЛЕКСИКИ СУБСТРАТІВ ТА АДСТРАТІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

3.1. Лексикографічний опис та етимологічна інтерпретація української неетимологізованої лексики

*Інтерпретація неетимологізованої лексики
з відповідниками в інших слов'янських мовах*

Етимологічний словник української мови за редакцією О.С. Мельничука є, як відомо, найбільш повним за обсягом залученого матеріалу етимологічним словником серед усіх етимологічних словників слов'янських мов. Слід відзначити, що, незважаючи на наявність цілої низки слів нез'ясованого, неясного і подібного походження й участь у його авторському колективі чільного субстратознавця О.Б. Ткаченка, уникає позначення тих або інших слів як субстратних, а тільки час від часу наводить позицію чеського мовознавця В. Махека, який розглядав цілу низку слов'янських лексем, передусім назви рослин і тварин, як «палеоевропейські» найменування, похідні з невідомого доіндоєвропейського субстрату мов Європи. Наприклад:

вільга «іволга» (праслов'янське, балтійські відповідники) «не зовсім ясне», «Махек шукає походження слова у **праєвропейському субстраті**» [ЕСУМ, т. 1, с. 399] (виділено нами. – Авт.);

вільха (праслов'янське, відповідники в балтійських, германських, латинській, давньомакедонській мовах), реконструюють праіндоєвропейські форми, однак «Махек відносить слово до

праєвропейського фонду» [ЕСУМ, т. 1, с. 399–400], очевидно, за критерієм фонетичних розбіжностей між припущувано спорідненими формами.

На наявність певної кількості праслов'янських слів, які вважаються ізольованими й не мають надійної етимології, вказує А.П. Критенко: **bukъ* «бук», **jasenъ* «ясен», **javorъ* «явір», **glodъ* «глід», **malina* «малина», **xъrb-* «волошка», **skotъ* «худоба, гроші» (останнє лише з германськими відповідниками) [68, с. 503]. Важливість лінгвоархеологічної й лінгвоетнологічної інтерпретації такої лексики для реконструкції процесів формування мовної специфіки підкреслюють інші дослідники [228, с. 343].

Етимологічний словник української мови містить ще цілу низку слів, етимологізація яких обмежена праслов'янським рівнем і не сягає праїндоевропейських реконструкцій, напр., *бедро*, *зубр* та ін.

На основі **методу суцільної вибірки** був опрацьований «Етимологічний словник української мови» за ред. О.С. Мельничука. Ми спиралися на уявлення про **предметність субстратних найменувань**, тобто вираження ними назв предметів побуту, соціальних відносин тощо (пор. тематичні групи лексики нез'ясованого походження в українській мові), оскільки значна кількість дієслівних найменувань дискусійного походження виявляється афективними утвореннями. Іменники припущувано афективного походження ми також оминали. Уходження непередметного найменування з іншої мови, зокрема з мовного субстрату, могло відбуватися передусім у контексті магіко-міфологічного мислення, наприклад, такий контекст можна припускати для слова *співати* з відповідниками в інших слов'янських мовах, але без задовільної етимології, однак із паралеллю в давньогрецькій назві культової пісні на честь бога Аполлона – *пайан*, запозичене в українську мову у формі *пеан*.

Лексеми без етимології здебільшого не сягають і праслов'янського рівня реконструкції. Розглянемо їх детальніше:

вір, вірь, вор «жеребець» (діалектне, відповідники в російській, польській, чеській мовах), «неясне» [ЕСУМ, т. 1, с. 402];

гача «лоша» (діалектне, відповідники в польській і словацькій мовах, вважають запозиченням зі словацької, як і польську форму, а словацьку з українського вигуку для завертання коней праворуч *гачьта*) [ЕСУМ, т. 1, с. 483], пор. *гетька* «конячка, шкапа, селянський кінь» (діалектне, відповідник у польській мові), припускають походження від вигуку, яким завертають коня праворуч [ЕСУМ, т. 1, с. 502]; пор. також діалектне *гочати* «іржати» [ЕСУМ, т. 1, с. 578].

Показовою з погляду сполучення внутрішньомовних, зовнішньомовних і позамовних чинників мовного розвитку в етимологічному дослідженні є назва *заліза*, спільна для слов'янських і балтійських мов, із відповідністю в давньогрецькій назві міді [ЕСУМ, т. 2, с. 229]. По-перше, залізний вік настає наприкінці II тис. до н.е., коли про балто-слов'янську єдність уже, очевидно, не може йтися. Звідси випливає, що слов'янські і балтійські мови могли отримати слово тільки у вигляді запозичення, коли слов'яни, хай навіть і єдині за мовою у праслов'янський період, уже були мовно диференційовані від балтів. По-друге, давньогрецька назва міді засвідчена задовго до залізного віку (уже в мікенських написах до 1200 р. до н. е.), а перехід значення з «залізо» у «мідь», тобто в напрямку, протилежному до розвитку металургії, виключений.

Укр. *збіжжя* від прасл. **sъbožъje* «щастя, багатство, маєток, скот, збіжжя» не може бути спорідненим із давньоінд. *subhagah* «щасливий» [ЕСУМ, т. 2, с. 247] уже через те, що давньоіндійське *su-* «хороший» етимологічно не відповідає прасл. *съ* і укр. *з* від *с*.

Укр. *корон*, відповідники в усіх групах слов'янських мов, прасл. **korъ*, вважають запозиченням із германських мов, тоді як германське найменування цієї риби «походить з якоїсь мови, що була поширена в

першій половині I тис. н. е. на альпійській території» [ЕСУМ, т. 3, с. 41] (виділено нами. – Авт.). Наведене формулювання свідчить, на наш погляд, про уникання авторами ЕСУМ визначення «субстрат»;

Укр. *слива*, відповідники в усіх підгрупах слов'янської групи мов, праслов'янське **sliva*, «остаточно не з'ясоване» [ЕСУМ, т. 5, с. 298], Ю.Л. Мосенкіс розглядає як фонетичний варіант (сатемну форму), співвідносно з грузинськ. *kliavi* «слива»;

савка «білоголова качка», рос. *савка* «зимова качка», *саутка* (діал.) «те саме», білор. *саука* «неясне; пов'язування з *сова*... недостатньо обгрунтоване» [ЕСУМ, т. 5, с. 160], однак пор. у фонетичному плані укр. діал. *савати* «совати, сувати», «результат неясної звукової видозміни основи *совати*» [ЕСУМ, т. 5, с. 160], *самій* «сом» (діал.) [ЕСУМ, т. 5, с. 173], а в семантико-етимологічному плані пор. укр. діал. *савгати* «клювати (про птахів)», також визначене як «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 160], *сав-сав* «вигук для підкликання гусей» (діал.), «первісний вигук, очевидно, пов'язаний з наслідуванням гусячого сичання», порівнюють із *сєвкати* «геллотати (про гусей, гусят)» [ЕСУМ, т. 5, с. 160]; зважаючи на те, що качки і гуси близькоспоріднені й подібні на вигляд, є всі підстави пов'язати розглядані назви качки з вигуками для підкликання гусей; пор. також назву птаха *сивка* [ЕСУМ, т. 5, с. 224];

слудва «скеля, сталактит» (діал.), *слудванє* «велике каміння» (діал.), рос. *слуда* «крутий берег річки» (діал.), білор. *слудва* «спресований намул» (діал.), давньоруське *слуда*, *слудва* «скеля», «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 309–310], Ю.Л. Мосенкіс пропонує етимологічно пов'язати з груз. *лоді* «великий камінь», що видається екзотичним; пор. *слуда* з близькими значеннями [ЕСУМ, т. 5, с. 312];

стина «лігня вівчарня в полі» (діал.), відповідники в болгарській та сербськохорватській (сербській і хорватській) мовах, запозичення з рум. *stină* «загін для овець», яке «загальноприйнятої етимології не має» [ЕСУМ,

т. 5, с. 416], однак пор. *стайня* з відповідниками в усіх групах слов'янських мов, реконструюють праслов'янське діалектне **staj-nja* «конюшня, хлів», пов'язане з прасл. діал. **staja* «те саме; курінь пастуха» [ЕСУМ, т. 5, с. 392]; укр. діал. *стая* «стайня, хлів; стійло (для овець)», відповідники в усіх групах слов'янських мов, прасл. **staja* «хлів, стійло, курінь» пов'язане зі **stati* «стати» [ЕСУМ, т. 5, с. 403]; фонетична і семантична близькість розглянутих інших слов'янських лексем до вищенаведеного румунського джерела українського слова *стина* очевидна, у фонетичному аспекті йдеться не про закономірні звукові відповідності споріднених слів, а про запозичення в контексті загальновідомого й детально дослідженого С.В. Семчинським факту наявності великої кількості слов'янських запозичень у румунській мові; пор. також укр. *стіна* праіндоєвропейського походження [ЕСУМ, т. 5, с. 419–420], *стодола* від того самого праіндоєвропейського кореня [ЕСУМ, т. 5, с. 423]; пор. іще укр. діал. *стора* «стадо, череда», «неясне; можливо, пов'язане з рум. *storiște* «загін для овець»» [ЕСУМ, т. 5, с. 427], очевидно, від того самого праіндоєвропейського кореня з основним значенням «стояти»; укр. *струнка* «відгороджене місце в кошарі, хліві для доїння овець; перегородка в кошарі» (діал.), відповідники у мовах західнослов'янської та південнослов'янської підгруп, вважають запозиченням із румунської мови, де слово «є мандрівним балканським пастушим терміном не зовсім ясного походження» з відповідниками в албанській мові [ЕСУМ, т. 5, с. 453], однак спорідненість із вищенаведеними лексемами і зрештою зведення й цієї форми до праіндоєвропейського кореня зі значенням «стояти» видаються нам дуже вірогідними;

стріла належить до спільної слов'яно-балто-германської лексики з неясними дальшими зв'язками (відповідників в інших групах індоєвропейських мов із подібними значеннями немає), однак «недостатньо обґрунтовані припущення про зв'язок слов'янських і

германських форм з праєвропейським субстратом., про давнє запозичення германських слів з мов Сходу...; виведення слов'янських форм з германських мов» [ЕСУМ, т. 5, с. 445]; пор. інші слов'яно-балто-германські лексеми без чітких відповідників в інших індоєвропейських мовах, наприклад, *жаба*, *срібло* та ін. Можливо, слід припускати субстрат або іншомовний вплив слов'яно-балто-германського рівня;

тис, відповідники в усіх підгрупах слов'янських мов, прасл. **tisъ* «не зовсім ясного походження», відповідник тільки в латинськ. *taxus* «тис», «є підстави і слов'янську, і латинську форми вважати запозиченнями з якоїсь невідомої мови... заслуговує на увагу зіставлення... з протоуралоалтайським **taqsa / tyqsa* «кедр, модрина, яловець» і припущення генетичного зв'язку на ностратичному рівні» [ЕСУМ, т. 5, с. 573–574], таким чином, деякі припущувано субстратні найменування можуть виявитися реліктами праностратичного мовного стану;

хом'як, відповідники у східнослов'янських, давньоруській (давньоукраїнській), польській та старослов'янській мовах, «надійної етимології не має» [ЕСУМ, т. 6, с. 199];

Інтерпретація української лексики без відповідників

ув інших слов'янських мовах

Укр. *кокатель* «кусок дерева; держак віника» (діал.), «неясне; можливо, **субстратне слово балтійського походження**» [ЕСУМ, т. 2, с. 503]; (виділено нами. – Авт.). На наш погляд, по-перше, взаємини слов'янських і балтійських мов не дають достатніх підстав для висновку про балтійський субстрат у слов'янських мовах, тобто про перехід певної частини населення з балтійської мови на слов'янську. пор. в інших випадках, напр., *кумп* – «запозичення з литовської мови» [ЕСУМ, т. 3, с.

140], *купеть* – «очевидно, запозичення з балтійських мов» [ЕСУМ, т. 3, с. 146], *ловж* – «запозичення з литовської мови» [ЕСУМ, т. 3, с. 277]. По-друге, розглядана лексема *кокатень* і фонетично, і семантично близька до *кикоть*;

кулеба «густий переварений куліш» (діал.), припускають зв'язок зі словом *куліш* [ЕСУМ, т. 3, с. 132], однак пор. *кулеб'яка* з відповідниками в російській, білоруській, польській мовах, що «певної етимології не має» [ЕСУМ, т. 3, с. 132], пор. також *кулибка* «вид печеного хліба», *кулібка* «сухар» (діалектні), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 132]; пор. іще *кулик* «варений коржик з гречаного борошна» (діал.), відповідник тільки в російській мові, «не зовсім ясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 133];

куміга «латка землі, полянка (на луках)» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 140], очевидно, утворене від слова *ком*, *комок* «грудка (землі)»;

кумлик «комар» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 140], не виключена «експресивна фонетична видозміна» слова *комарик*, пор. *джміль*, *джмелик*, *чміль*, *чмелик*, рос. *шмель*;

меньки-меньки «вигук, яким підкликають телят» (діалектне) [ЕСУМ, т. 3, с. 438], пор. *миня* «корова, віл, теля» (дитяче) [ЕСУМ, т. 3, с. 463] – на наш погляд, у **таких вигуках можуть принаймні частково бути репрезентовані назви самих тварин**;

млевінь «болото» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 489], вірогідно, похідне від *млїти*;

молодойка «кукурудзяна мука, зварена на солодкому молоці» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 503], очевидно, похідне від *молоко* і, можливо, також *доїти*;

моржола «болото, трясовина» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 514], пор. *моріг*, *моріжок*;

морох «пліснява, мох» (діал.), «неясне; можливо, залишок давнього варіанта кореня *мох* (псл. *тъхъ*) з інфіксом *-r-*» [ЕСУМ, т. 3, с. 516], однак пор. також *моріг*;

нудик «земляний горіх» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 4, с. 117], можливо, результат деетимологізації індоєвропейської назви горіха;

плесковчина «посуд у вівчарстві» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 4, с. 439], очевидно, етимологічно пов'язане з *плоский, плаский*; з погляду семантики пор. *плитарь* «посуд у вівчарстві» (діал.), «неясне», яке порівнюють із серб., хорв. *плитарица* «плоска посудина, блюдо» [ЕСУМ, т. 4, с. 447];

прейда «назва суки» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 4, с. 562], очевидно, від **перейда*, утвореного від *переходити*, семантична мотивація недостатньо зрозуміла;

пужик «голуб-синяк (клінтух)» (діал.), «неясне; можливо, звуконаслідувального походження» [ЕСУМ, т. 4, с. 627–628], однак пор. *пужити* «надувати» (діал.), *пужитися* «надуватися; підніматися щетиною, їжитися» [ЕСУМ, т. 4, с. 628], що може бути мотивоване такою особливістю голубів, як часте піднімання ними пір'я;

пукалка «вид маленької жабки, що водиться в мілких місцях лиману, в калюжах» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 4, с. 630], очевидно, звуконаслідувального походження, пов'язане з *пукати*, пор. також *пумкати* «кумкати» [ЕСУМ, т. 4, с. 633], *пунь* «жаба джерелянка» (діал.), «жаба-джерелянка, що відображає кумкання цих жаб» [ЕСУМ, т. 4, с. 634];

райка «рідке болото на дорозі; рідка страва з оселедця і борошна» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 17] – оскільки об'єднувальною семою виступає *рідкий*, можна припускати утворення слова в результаті деетимологізації наведеного прикметника, пор. *райця* «радник» від *радити*, див. *раяти* [ЕСУМ, т. 5, с. 35];

рама «зарубка; зморшка» (діал.), *рамак* «рубель для качання білизни (ломака із зарубками)» (діал.), *рамик* «зарубка» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 21–22], однак, оскільки слово належить до «угорсько-руських говорів», віддзеркалених у словникові І. Верхратського, є всі підстави пов'язувати його з укр. діал. *раваш* «шрам; бирка, палка для нарізування рахунків», що виступає запозиченням із угорської мови [ЕСУМ, т. 5, с. 10], до того ж слід підкреслити семантичну тотожність розглянутих слів; пор. іще *рими* «зборки, складки на постелі, на білизні» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 77], яке, виходячи з фонетичної та семантичної близькості з попередньо розглянутими словами, може також бути етимологічно пов'язаним із ними;

рамень «густий ялиник» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 22], однак є всі підстави пов'язати етимологію слова з *рамено* «плече» у світлі антропопоморфізованого сприйняття дерев як людей і гілок як рук в архаїчному фольклорному світогляді, пор. також латинське *ramis* «гілляка»;

рихтиця «слід коліс (особливо на замерзлій дорозі)» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 85], однак слово явно етимологічно пов'язане з *рихтувати*, серед значень якого вказані «випрямляти, вирівнювати» [ЕСУМ, т. 5, с. 85], отже, є підстави припускати початкове значення «прямий слід від коліс, слід у формі прямих ліній (на відміну від слідів людини, худоби, диких звірів)»;

ришонка «погана мітла» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 86], однак пор. укр. *ріща* «хмиз», *рище* (діал.) «те саме», *ріщанка* «мітла з прутів» (діал.) [ЕСУМ, т. 5, с. 98], що дозволяє запропонувати етимологію досліджуваного слова з чіткою семантичною мотивацією: погана мітла нагадує звичайний жмуток хмизу;

рімувати «лятися, бити; лихословити, проклинати» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 95], пор. *ромуш* «гуркіт, гук, тріск» (діал.),

«загальноприйнятого пояснення не має» [ЕСУМ, т. 5, с. 121], *рум* «шум, гамір, галас» (діал.), *рюм* «плач» (діал.), *рюмати*, *рюмсати* з відповідниками в багатьох слов'янських мовах, яке виводять від праслов'янського кореня звуконаслідувального походження [ЕСУМ, т. 5, с. 139] – на наш погляд, наявні всі підстави для пов'язання перших двох лексем, визначених як неясні за походженням, із наведеним далі рядом слів, що мають цілком задовільну етимологічну інтепретацію;

саблук «сорт яблук; дика яблуня; кислиця» (діал.), *саблюко* «сорт зимових яблук» (діал.), *савлуки* «великі зимові яблука» (діал.), серед відповідників поза межами української мови тільки рос. *саблук* «сорт яблук» (діал.), «неясне; припущення про зв'язок з назвою якоїсь місцевості... необгрунтоване» [ЕСУМ, т. 5, с. 159]; звукове оформлення слова нагадує тюркські мови, однак у них назва яблука інша; Д.І. Переверзєв (усне повідомлення) звертає увагу на роль зменшувально-пестливого суфікса в слов'янській назві яблука, що, подібно до назв *сонця*, *місяця*, *серця* та *яйця*, може вказувати на використання цих назв у культових контекстах; припущення Ю.Л. Мосенкіса про зв'язок розгляданої назви з хеттським *šawali* «яблуко» видається екзотичним; порівнюють також із *савки* «сорт великих зимових яблук» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 160];

серпен «вид танцю або хороводу на великдень» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 221], очевидно, пов'язане з назвою *серп*, пор. *кривий танець*;

сисак «саламандра плямиста» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 244], можливо, найменування пов'язане зі стародавніми повір'ями про те, що ці тварини, активно задіяні в різних міфологічних оповіданнях, висисають кров або молоко у худоби, пор. *сисак* «шавлія», «похідне утворення від *ссати*; назва зумовлена, очевидно, наявністю в квітках шавлії нектару, який можна висисати» [ЕСУМ, т. 5, с. 344];

стінка «хмиз» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 420], однак пор. *стіна* «лісок над кручею» (діал.) [ЕСУМ, т. 5, с. 420], детальніше див. вище під словом *стина*;

струг «схил, укіс» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 450], однак пор., з одного боку, укр. *стругати* праіндоєвропейського походження [ЕСУМ, т. 5, с. 451], а, з другого боку, укр. *струга* «потік, струмок з швидкою течією», однак також «рівчак», споріднені чеська та словацька форми мають значення «канава, рів», словенська форма – «річище, канава» [ЕСУМ, т. 5, с. 450], таким чином, досліджуване українське слово *струг* «схил, укіс» може означати як щось гладеньке, неначе «обстругане», так і, вірогідніше, те місце рельєфу, по якому стікає річка, струмок;

сян «змій, дракон» (діал.), відповідники в чеській, словацькій та верхньолужицькій мовах, «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 497], пор. *сянка* «(черв'як) наяда» (діал.), «неясне», пов'язують із попереднім [ЕСУМ, т. 5, с. 497], Ю.Л. Мосенкіс пов'язує з *сани* «змії» у «Слові о полку Ігоревім»;

теганька «горщик, що розширюється догори» (діал.), *тежик* «вазон, горщик для квітів» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 534], однак пор. *таган* – назва посуду, первісно сковороди [ЕСУМ, т. 5, с. 502];

терпуга «горілка» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 558], можна припускати зв'язок як із *терпуг* (відчуття від напою), *терпкий*, так і з *терпіти*;

тетеря, рос. діал. *тетеря* (вид їжі) «не зовсім ясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 562], в той час як фонетично і семантично близьке *тюря* «солodka вода з покришеним у неї хлібом» із відповідниками в російській та білоруській мовах вважають запозиченням із балтійських мов [ЕСУМ, т. 5, с. 695], можна припускати «експресивний префікс» *те-*;

тира «велика очеретяна загорода у вигляді майже замкнутого кола, яка стоїть у воді для вилову риби» (діал.), *тиря* «загорода з очеретяних щитів для вилову риби» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 571], однак пор.

тирло «місце для відпочинку худоби...», є тільки відповідник у російській мові, запозичення з румунської, до якої прийшло з південнослов'янських мов і має праслов'янську етимологію [ЕСУМ, т. 5, с. 572–573];

трепето «сито, підрешіток» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 631], однак пор. *трепет* «тремтіння», *трепета* «осика» (діал.), очевидно, у зв'язку з тим, що решето трясуть;

уклимляти «розуміти, метикувати» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 27], однак пор. *кленка* у висловах на зразок *кленки не вистачає* «дурний»;

хлатики «коржики з учиняного тіста» (діал.), «утворення звуконаслідувального походження» [ЕСУМ, т. 6, с. 179], Ю.Л. Мосенкіс припускає можливість зв'язку з *хліб*;

цубірка «білка» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 264], вірогідно, містить «афективний» або «експресивний» суфікс *цу-* і походить від лексеми *білка*, можливо, фонетично видозміненої під впливом синонімічного *вивірка*, пор. *палка – цурпалок*;

чепак «вид рибальської сітки» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 295], очевидно, пов'язане з *чіпляти*;

четен «плетена стінка в загороді для овець» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 314], Ю.Л. Мосенкіс допускає зв'язок із поширеним у багатьох мовних родинах Євразії позначенням будівлі або укріпленого поселення на зразок *koton*, відповідником якого є українське *хата*, які, очевидно, зрештою сягають іранських мов;

чичмаря «невеликий дощук» (діал.), «не зовсім ясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 329];

чмелений «очманілий» із численними фонетичними варіантами в діалектах, однак без відповідників у споріднених мовах, «не зовсім ясне; можливо, пов'язане із *чмель* (бот.) «цмин», пор. іншу назву рослини *головокрут*» [ЕСУМ, т. 6, с. 334], пор. вислів *джмелі в голові (гудуть)*, що

може становити альтернативну етимологічну гіпотезу щодо розгляданого слова, зважаючи на фонетичний варіант *чміль*;

чумичка «трава» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 355], однак пор. *микати*, можлива наявність «експресивного префікса» *чу-*;

чякра «собака» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 362], Ю.Л. Мосенкіс пропонує порівняння з груз. *дзагли*, мегр. *джогорі* «собака»;

шкуронея «цариця змій» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 436], Ю.Л. Мосенкіс припускає можливість інтерпретації розгляданого слова як фонетичного варіанта слова *скорпіон* (латинськ. *scorpio*), вірогідно, видозміненого під впливом слів *шкура* (пор. варіант *скора*) і *змія*;

щая «час перед світанком» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 501], Ю.Л. Мосенкіс припускає походження розгляданого слова від того самого іє. кореня, що й давньогрецьке *skia* «тінь».

Етимологізація афективної лексики

ЕСУМ визначає цілу низку слів як афективні утворення, однак чіткі критерії віднесення слова до цієї категорії залишаються для нас не зовсім ясними. До того ж визначення слова як афективного або експресивного в ЕСУМ іноді заступає його етимологізацію, що потребує, на наш погляд, по-перше, теоретичного обґрунтування, і, по-друге, дальшого дослідження.

Однак у деяких випадках визначення лексем як афективних утворень залишається для нас не зовсім зрозумілим. Наприклад, *люгати* «говорити правду в очі; ганьбити» визначається як «неясне», а *люгати* «іти повільно, з утрудненням» – як «афективне утворення» [ЕСУМ, т. 3, с. 322]. Пор. інші подібні визначення:

магляза «людина з забрудненим обличчям» (діалектне), «афективне утворення» [ЕСУМ, т. 3, с. 354];

мадака «дивак, дивачка» (діалектне), «очевидно, афективне утворення» [ЕСУМ, т. 3, с. 356];

меликати «видавати звук» (діалектне), «афективне утворення» [ЕСУМ, т. 3, с. 433], Ю.Л. Мосенкіс пропонує порівняння з давньогрецьким *мелос*;

молицкати «бити; грюкати; докоряти» (діалектне), «очевидно, афективне утворення» [ЕСУМ, т. 3, с. 505];

суверделити «піднімати вгору (ногу)» (діал.), «афективне утворення» [ЕСУМ, т. 5, с. 464];

талантати «бовтатися, хитатися» (діал.), «афективне утворення» [ЕСУМ, т. 5, с. 507];

телюшкатися «качатися» (діал.), «неясне, очевидно, афективне утворення» [ЕСУМ, т. 5, с. 541];

шворужити «терти» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 400] також може бути визначене як звуконаслідувальне утворення;

шелегейдик «шалапут» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 403] є всі підстави, слідом за іншими подібними, уналежнити до «афективних» утворень.

Деякі експресивні утворення, на наш погляд, цілковито придатні для етимологізації, наприклад:

пиндик «хвіст» (діал.), «афективне утворення» [ЕСУМ, т. 4, с. 370], однак вище діалектну лексему *пинда* «стрічка» інтерпретовано як результат видозміни форми *бинда* [ЕСУМ, т. 4, с. 370], яка має етимологію; вважаємо за можливе гіпотетично пов'язати розглядану назву хвоста з назвою стрічки;

тахматися «звиватися, витися» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 529] так само може бути визначене як «афективне утворення», однак пор. також *тасьма* тюркського походження [ЕСУМ, т. 5, с. 526];

тахтарити «тягти» (діал.), «афективне утворення» [ЕСУМ, т. 5, с. 529], можливо, є результатом афективної фонетичної видозміни слова *тягти*;

транди «танці» (діал.), *транти* «те саме» (діал.), рос. *трандыкать* «бренькати на гітарі, балалайці» (діал.), «не зовсім ясне; очевидно, афективне звуконаслідувальне утворення» [ЕСУМ, т. 5, с. 318], пор. *тринди* (діал.), *триндикати* «невміло або недбало грати на щипковому інструменті» [ЕСУМ, т. 5, с. 639], пор. також *тронка* «дзвіночок, який вішають на шию тваринам» (діал.), *тронькати* «бити по струнах, бринькати» [ЕСУМ, т. 5, с. 648];

широпута «бродяга, бурлака» (діал.), *широпутник* «те саме» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 420], очевидно, «експресивна фонетична видозміна» слова *шаланут*, етимологію якого див.: [ЕСУМ, т. 6, с. 370];

шонь-тонь «що-небудь» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 453], яке можна вважати розмовним скороченням вислову **шо-небудь – то-небудь*. Підтвердженням запропонованої етимології виступає, на наш погляд, іще ближче до літературної мови утворення *шонь-тонь* «принаймні трохи, проте дещо» (діал.), котре також визначене як «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 514];

шпиндилік «жаба» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 462] також належить до афективних утворень, пор. укр. розм. *шпиндик* «маленький чоловічок».

На наш погляд, визначення слова як афективного утворення не може супроводжуватися відмовою від його етимологізації. Очевидно, підлягають подальшому дослідженню закономірності етимології афективних утворень.

Таким чином був отриманий глосарій слів невідомого (нез'ясованого, неясного) походження в українській мові, що потребує дальшого етимологічного розроблення з залученням як інших мов для порівняння (пор. Історико-етимологічний словник осетинської мови В.І. Абаєва, де залучено матеріали 190 мов), так і нових принципів етимологізації (пор. розроблення О.С. Мельничука на матеріалі мов різних родин, які передбачають, серед іншого, допущення ширших меж фонетичних чергувань і семантичного розвитку).

Більшість слів неясного походження виявляються діалектними. Важливої функції набуває семантичний критерій диференціації гіпотетично субстратної лексики і відносно пізніх запозичень.

Цілковито очевидна потреба типологізації визначень лексики нез'ясованого походження, пор. «неясне», «не зовсім ясне» та ін. Можна припустити, що чіткої послідовної диференціації таких визначень в ЕСУМ не здійснено, очевидно, їх використовують як синонімічні або майже синонімічні з метою уникнення повторів.

Слід звернути увагу на лексеми, до яких можна застосувати фонетичний критерій ідентифікації субстрату зважаючи на те, що їх звукові форми не піддаються закономірним фонетичним відповідностям індоєвропейських мов, наприклад:

тополя, відповідники в усіх підгрупах слов'янських мов, прасл. **topolь*, **topol'a*, серед відповідників латинськ. *populus* «тополя», яке вважають не формою, спорідненою зі слов'янськими, а джерелом слов'янських форм, однак походження латинського слова «не зовсім ясне», припускають його зв'язок із давньогрецьк. *ptelea* «в'яз» (ЕСУМ не наводить його основної форми *pelea*), припускають можливість «запозичення з неіндоєвропейських субстратних мов» [ЕСУМ, т. 5, с. 600–601].

Було визначено 220 лексичних одиниць неясного походження, більшість із яких є діалектними найменуваннями, наявними тільки в українській мові (й, отже, виступають репрезентантами специфічної української лексики) або з відповідниками в декількох слов'янських мовах, однак такі назви ЕСУМ не визначає як субстратні, обмежуючись визначеннями «неясне» або «не зовсім ясно». Попередні дослідники припускають можливість субстратного походження передовсім для тих найменувань, які є спільнослов'янськими, слов'янсько-германськими або слов'яно-балто-германськими.

Запропоновані авторські етимології для таких 39-ти неетимологізованих слів української мови, як *кокотень* «кусок дерева; держак віника» (діал.), *куміга* «латка землі, полянка (на луках)» (діал.), *кумлик* «комар» (діал.), *млевінь* «болото» (діал.), *молодойка* «кукурудзяна мука, зварена на солодкому молоці» (діал.), *моржоло* «болото, трясовина» (діал.), *морох* «пліснява, мох» (діал.), *нудик* «земляний горіх» (діал.), *плесковчина* «посуд у вівчарстві», *прейда* «назва суки» (діал.), *пужик* «голуб-синяк (клінтух)» (діал.), *пукалка* «вид маленької жабки, що водиться в мілких місцях лиману, в калюжах» (діал.), *райка* «рідке болото на дорозі; рідка страва з оселедця і борошна» (діал.), *рама* «зарубка; зморшка» (діал.), *рамак* «рубель для качання білизни (ломака із зарубками)» (діал.), *рамик* «зарубка» (діал.), *рамень* «густий ялинник» (діал.), *рихтиця* «слід коліс (особливо на замерзлій дорозі)» (діал.), *рищонка* «погана мітла» (діал.), *рїмувати* «лятися, бити; лихословити, проклинати» (діал.), *ромуш* «гуркіт, гук, тріск» (діал.), *савка* «білоголова качка», *серпен* «вид танцю або хороводу на великдень», *сисак* «саламандра плямиста» (діал.), *слудва* «скеля, сталактит» (діал.), *стина* «літня вівчарня в полі» (діал.), *стінка* «хмиз» (діал.), *струг* «схил, укіс» (діал.), *теганька* «горщик, що розширюється догори» (діал.), *тежик* «вазон, горщик для квітів» (діал.), *терпуга* «горілка» (діал.), *тетеря* «вид їжі», *тира* «велика

очеретяна загорода у вигляді майже замкнутого кола, яка стоїть у воді для вилову риби» (діал.), *тиря* «загорода з очеретяних щитів для вилову риби» (діал.), *трпето* «сито, підрешіток» (діал.), *уклимляти* «розуміти, метикувати» (діал.), *цубірка* «білка» (діал.), *чепак* «вид рибальської сітки» (діал.), *чмелений* «очманілий», *чумичка* «трава» (діал.), серед яких переважна більшість виявляються діалектизмами.

Також запропоновано низку авторських етимологій афективної лексики: *пиндик* «хвіст» (діал.), *тахматися* «звиватися, витися» (діал.), *тахтарити* «тягти» (діал.), *транди* «танці» (діал.), *транти* «те саме» (діал.), *широпута* «бродяга, бурлака» (діал.), *широпутник* «те саме» (діал.), *шонь-тонь* «що-небудь» (діал.), *щонь-тонь* «принаймні трохи, проте дещо» (діал.), *шпиндилек* «жаба» (діал.), які також виявляються діалектизмами.

3.2. Субстратно-адстратна лексика української мови в типологічному та кількісному висвітленні

Типологічні риси неетимологізованої лексики української мови

Слід передовсім відзначити **роль фонетичної типології в етимологізації лексики**. Так, звернемо увагу на укр. *саган* «кличка пса» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 161], звукове оформлення слова (сингармонізм) може вказувати на його зв'язки з тюркськими мовами.

Звертає на себе увагу **фонетична специфіка т. зв. афективної лексики**. ЕСУМ визначає певну частину лексичних одиниць як «афективні утворення», нерідко відмовляючись від їх подальшої етимологізації. Фонетичні видозміни деяких звуконаслідувальних і «афективних» утворень потребують, на наш погляд, пояснення, наприклад:

тхіміти «квилити» (діал.), «результат фонетичної видозміни форми *квилити*» [ЕСУМ, т. 5, с. 689];

хупор «пагорб» (діал.), «не зовсім ясне; можливо, експресивна видозміна синонімічного *бугор*» [ЕСУМ, т. 6, с. 222].

Фонетичні трансформації *квилити* > *тхіміти*, *бугор* > *хупор* виходять, на наш погляд, далеко за межі відомих для слов'янських мов фонетичних законів і звукових відповідностей. Якщо ж допустити думку про те, що звуконаслідувальна, звукосимволічна, «афективна» лексика розвивається за фонетичними закономірностями, відмінними від закономірностей решти лексичних одиниць мови, то неодмінною умовою такого допущення виступатиме не тільки опис, а й лінгвістична інтерпретація таких закономірностей.

Необхідна також **морфологічна типологізація етимологічно складної лексики**. Згідно з визначеннями ЕСУМ, в українській мові наявні й морфологічні елементи невідомого походження, наприклад:

лебурдейка «убога хатина» (діалектне), похідне утворення від *бурдей* «циганське шатро; землянка» «з приставним *ле-* неясного походження» [ЕСУМ, т. 3, с. 206];

могуля «гуля» (діалектне), «афективне утворення, пов'язане, очевидно, з *гуля*» [ЕСУМ, т. 2, с. 495];

пукал «болото, мул на дні солоних озер» (діал.), «неясне; можливо, пов'язане з *кал*» [ЕСУМ, т. 4, с. 629];

топирити «стовбурчити, наїжувати» (діал.), *топірити* (діал.), *топорицяти* (діал.) «те саме», відповідники в усіх підгрупах слов'янських мов, однак праслов'янську форму не реконструюють, «не зовсім ясне; очевидно, пов'язане з *перо, пір'я*» [ЕСУМ, т. 5, с. 598]. Пор. визначення «початкового елемента багатьох звуконаслідувальних слів *to-*» [ЕСУМ, т. 5, с. 609];

хлам (діал.), *хламіття* «лахміття», відповідники в російській, білоруській, давньоруській (давньоукраїнській) та сербськохорватській (сербській і хорватській), прасл. **xlamъ*, «надійної етимології немає; припускалося первісне *lomъ (lamati)* з експресивним нарощуванням *x-*» [ЕСУМ, т. 6, с. 178];

чабулькнути «випити одним духом» (діал.), «звуконаслідувальне утворення від *булькати, булькнути* з експресивним префіксом *ча-*» [ЕСУМ, т. 6, с. 274]; той самий «експресивний префікс *ча-*» сягає праслов'янського рівня в назві рослини *чаполоч* [ЕСУМ, т. 6, с. 280]

чепурити з відповідниками в усіх підгрупах слов'янських мов і праслов'янською реконструкцією має експресивний префікс *ще-* на праслов'янському рівні [ЕСУМ, т. 6, с. 297];

чeтиpхaтий «шeрeхaтий, шopсткий» (діал.), «похідне від *тиpхaтий* «кpислaтий, pозлoгий (пpo дeрeвo); pозтpіпаний; нeдбaлий, нeoxaйний», утвopене підсилювально-експресивним префіксом *чe-*» [ЕСУМ, т. 6, с. 314], той самий експресивний префікс *чe-* < прасл. *ĉe-* < **ke-* займенникового походження у *чeхapдa* «гpa, учасники якої стрибають через своїх партнерів, що стоять зігнувшись...» [ЕСУМ, т. 6, с. 314–315];

штopгaн «тaргaн» (діал.), «утвopення, що виникло як результат експресивної та формальної зміни первісного *тaргaн*» [ЕСУМ, т. 6, с. 479];

шувіp «зaвіpюxa» (діал.), «можливо, споріднене з *вpіти* «кипіти»; щодо *шy-* пор. *бopтiти* «рити» і *шyбopтaти* «ритися», *плaття* і *шyплaття*, *сyплaття* «тe.»» [ЕСУМ, т. 6, с. 485], таким чином, виділяють іще один «експресивний префікс», певною мірою співвідносний із етимологізованим префіксом *сy-*, пор. про «арготичний префікс *шy-*» [ЕСУМ, т. 6, с. 486] або «жаргонний елемент *шy*» [ЕСУМ, т. 6, с. 497].

Таким чином, систематизовано інформацію ЕСУМ про «експресивні префікси» української лексики, а саме: *лe-* (*лeбypдeйкa* «убoгa хaтинa» : *бypдeй* «цигaнськe шaтpo; зeмлянкa»), *мo-* (*мoгулeя* «гулeя» : *гулeя*), *пy-* (*пyкaл* «бoлoтo, мул нa дні солоних oзep» : *кaл*), *тo-* (*тoпирити* «стoвбурчити, нaїжувaти», *тoпiрити*, *тoпopицити* «тe сaмe» : *пepo*, *пiр'я*), *x-* (*хлaм*, *хлaмиття* «лaхмігтeя» < прасл. **xlamъ* : **lomъ*, **lamati*), *чa-* (*чaбулькнути* «випити oдним дyxом» : *булькaти*, *булькнути*), *чe-* (*чeтиpхaтий* «шeрeхaтий, шopсткий» : *тиpхaтий* «кpислaтий, pозлoгий (пpo дeрeвo); pозтpіпаний; нeдбaлий, нeoxaйний»), *ш-* (*штopгaн* «тaргaн» : *тaргaн*), *шy-* (*шувіp* «зaвіpюxa» : *вpіти* «кипіти», *шyбopтaти* «ритися» : *бopтiти* «рити»), *шy-* / *сy-* (*плaття* : *шyплaття*, *сyплaття* «тe сaмe»).

Ні семантична специфіка, ані етимологія вищенаведених префіксальних утворень не видається ясною. Припускати в усіх випадках чи в їх значній частині штучні арготичні утворення, що передбачають додавання до слів складів з метою зробити звучання слова неясним для

невтаємничених не видається належною мірою аргументованим, оскільки в такому разі префіксація стосувалася б, на наш погляд, не поодиноких лексем, однак і виключати такі випадки немає підстав, пор. вище визначення деяких префіксів в ЕСУМ як жаргонних елементів.

Т.Б. Лукінова демонструє, що іменники з суфіксом *-s-* у своїй більшості пов'язані зі сферою вірувань давніх слов'ян: *небо – небеса, слово – словеса, коло – колеса, чудо – чудеса, древо – дровеса, тіло – тілеса* [190, с. 53–55].

Кількісні аспекти дослідження

У розділі 4 опрацьовано 225 текстів українських казок, що містять понад 60 тисяч слововживань. Для дослідження обраний електронний ресурс, який містить найбільше в мережі Інтернет зібрання текстів українських казок: Українські народні казки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nashakazka.org.ua/>

За допомогою запропонованого в дослідженні **прийому структурування субстратних вербалізаторів міфологічних опозицій** (див. нижче) опрацьовано 20 казок, переважна більшість яких належить до чарівних або героїко-фантастичних, і встановлено **семантичні опозиції**, що ґрунтуються на міфологічних уявленнях:

1) субстратних та адстратних назв свійських тварин, що репрезентують освоєний людиною простір (субстратний або адстратний іранізм *баран*, адстратний тюркізм *кабан*, субстратний балканізм *цап*, мандрівне слово *кіт*, питоме слово від субстратного кореня *півень*), питомим назвам диких тварин індоєвропейського походження (*засць, вовк, ведмідь, лисиця*), що репрезентують чужий людині простір дикої природи;

2) питомої назви *дому* індоєвропейського походження й субстратної або адстратної назви *хати* іранського походження, з одного боку, і субстратної назви *лісу* як позначення таємничого простору, з другого боку

З'ясовано, що деякі субстратні лексеми мають мінімальне міфологічне осмислення (*кібець, кобила, пес, теля, цап*) на відміну від інших із максимальною міфологізацією (*голуб, кінь, сокіл*), що потребує дальшого дослідження. Етимологія слова не завжди може дати вичерпні свідчення про специфіку його етимологізації в текстах: так, *кібець*, вірогідно, етимологічно пов'язано з давнім *кобь* «ворожіння», однак зазначена назва птаха не піддана у фольклорних текстах скільки-небудь значному міфологічному осмисленню. Назви свійських тварин праіндоєвропейського походження, як-от *вівця, свиня*, а також спільнослов'янське *корова* (похідне від індоєвропейського кореня, однак із невластивим для слов'янських мов фонетичним оформленням, що може свідчити про запозичення з кельтських мов), не тільки не міфологізовані у фольклорних текстах, а й майже не репрезентовані в них.

Методом суцільної вибірки опрацьовано весь обсяг (тт. 1–6) Етимологічного словника української мови за ред. О.С. Мельничука з метою вилучення лексики, етимологія якої визначена як неясна або є дискусійною. Вибрано понад 220 лексем неясного походження, для 39-ти із них запропоновано авторські етимології. Розроблені також етимології 10-ти українських слів, що визначені в ЕСУМ як афективні або експресивні утворення, і таким чином показано, що такі лексеми так само можуть і повинні бути етимологізовані.

Дослідження показало, що серед 64 лексем гіпотетичного трипільського субстрату 11, а саме *голос, колиба, комора, корабель, кум, Купала, малина, цап, щука* і *щупак*, визначені як належні до зазначеного субстрату **помилково**, оскільки:

- булат* – адстратне запозичення з іранських мов через тюркські,
велет – очевидно, питоме індоєвропейське слово, споріднене з *великий, влада*,
голос – лексема індоєвропейського походження,
колиба – карпатизм, що сягає давньогрецького джерела (утім, у давньогрецькій мові його етимологія проблематична),
комора, корабель – ранні усні запозичення з грецької мови (адстратизми),
кум – адстратизм романського походження, що сягає латинської мови,
Купала – слов'янський переклад спільноєвропейського епітета Івана Хрестителя грецького походження,
малина – вірогідно, слов'янський релікт праностратичної назви ягоди,
цап – балкансько-карпатський адстратизм романського походження з первинним латинським джерелом,
щука – субстратна або адстратна лексема фінно-угорського походження.

Наведені лексеми можна розглядати як *псевдосубстратизми*.

Із тих лексем гіпотетичного трипільського субстрату, які залишаються після вилучення вищеописаних псевдосубстратизмів, частина має у традиційній мовній картині світу українців, репрезентованій архаїчними фольклорними текстами чарівних казок, календарно-обрядових пісень та замовлянь, незначна частина, а саме 18, виявляється значною мірою міфологічно навантаженою (*батько, вирій, віл, гай, голуб, горіх, горох, жито, кінь, кобила, колобок, меч, могила, п'яти і співати, сокіл, цап, хліб, ящір*), а серед них 12 – *батько, вирій, голуб, горіх, горох, жито, кінь, могила, п'яти і співати, сокіл, хліб, ящір* – міфологічно навантажені максимальною мірою.

Опрацювання ЕСУМ дозволило також ідентифікувати 8 «експресивних префіксів» української мови.

3.3. Прийом структурування субстратних вербалізаторів міфологічних опозицій

З метою глибшого дослідження проблеми формального опису структури тексту, зокрема казкового, визначення ролі субстратної лексики в мовній картині світу нами запропонований **прийом структурування субстратних вербалізаторів міфологічних опозицій**, що базується на принципах структурної міфології К. Леві-Стросса, В.В. Іванова, В.М. Топорова, Б.А. Успенського в проєкції цих принципів на мову і тексти.

«*Цап та баран*»: опозиція *цап* (субстр.), *баран* (субстр.), що репрезентують освоєний простір, – *вовки* (іє.), що уособлюють неосвоєний простір; специфіка: з волі хазяїв цап і баран міняють сферу перебування з освоєної людиною на неосвоєну й успішно виживають у ній.

«*Кіт, цап і баран*»: опозиція *кіт* (мандрівне слово), *цап* (субстр.), *баран* (субстр.), до яких приєднується *ведмідь* (власне слов'янське слово з іє. коренів), уподібнений людині, – *вовки* (іє.); специфіка: домашні тварини не з власної волі залишають олюднений простір.

«*Колобок*»: опозиція *дід*, *баба* (власна лексика дитячого походження), що репрезентують людський простір, – *засць*, *вовк*, *ведмідь*, *лисиця* (всі іє. походження), що символізують дику природу; специфіка: *колобок* (субстр.) з власної волі міняє сферу перебування з людського простору на дикий і гине. Можна припустити, що для казки дуже знаковим є питання протиставлення двох частин простору, що підсилена дидактичною прагматикою.

«*Рукавичка*»: опозиція *дід* (питома лексика дитячого походження), *собачка* (субстр. / адстр.), освоєний простір – *мишка*, *жабка*, *зайчик*, *лисичка*, *вовчик*, *кабан*, *ведмідь* (усі іє., окрім дискусійного *жаба* і

адстратного *кабан*; *ведмідь* – власне слов'янське з іє. коренів), усі в лісі, що являє собою неосвоєний простір.

«*Цапova хата*»: опозиція *цап* (субстр.), *кабан* (адстр.), *баран* (субстр.), *півень* (питоме від субстратного кореня), *селезень*, *гусак* (іє.) – *вовки* (іє.); специфіка: домашні тварини мешкають у хаті як люди.

«*Бідний вовк*»: опозиція освоєного простору, який персоніфікують *кобила* (субстр.), *баран* (субстр.), *свиня* (іє.), і неосвоєного, ворожого людині простору, який персоніфікує *вовк* (іє.).

«*Старий вовчище*»: опозиція *кінь* (субстр.), *свині* (іє.), *гуси* (іє.), *чоловік* (дискусійного походження) – *вовки* (іє.) *в лісі* (субстр.).

«*Вовк і кобила*»: опозиція *кобила* (субстр., осв.) – *вовк* (іє., неосв.).

«*Чоловік, вовк, дикий кабан і ведмідь*»: опозиція *чоловік* (дискус.), *кінь* (субстр.) – *вовк* (іє.), *кабан* (адстр.), *ведмідь* (власне слов'янське з іє. коренів).

«*Як собака знайшов собі господаря*»: опозиція *собака* (субстр.), *людина* (іє.) – *вовк* (іє.), *ведмідь* (власне слов'янське з іє. коренів), *лев* (мандрівне слово).

«*Кривий вовк*»: опозиція *свині* (іє.), *гуси* (іє.), *кобила* (субстр.) – *вовк* (іє.).

«*Два вовки*»: опозиція *собаки* (субстр. або адстр.), *кобила* (субстр.) – *вовки* (іє.); специфіка: структура ускладнена аксіологічною опозицією двох вовків, один із яких репрезентує зневагу до старших, а другий повагу до них, і на тлі аксіологічної опозиції опозиція свійських і диких тварин та, ширше, опозиція людського і ворожого людині простору відсунена на другий план.

Складний набір міфологічних опозицій вербалізований у мові казки «*Ворожнеча вовка, пса, kota і миші*», де кожний наступний персонаж у ряді протиствлений попередньому, і при цьому найменування вовка і миші

– індоєвропейські, пса – субстратне, ката – мандрівне слово. Пес і кіт репрезентують людський простір, вовк і миша – ворожий людині простір.

У казці «Іванко – цар звірів» місце більшості дій позначене субстратним найменуванням ліс.

— Не губи дітей, — каже служниця, — забери їх, поведи в ліс і там лиши, а вони заблудять. <...> Чоловік послухав. Узяв дітей і повів у ліс. Повів далеко у ліс і каже:

— Сидіть тут, а я піду нарубаю дров. <...>

Довго сиділи в лісі, чекали батька, а коли побачили, що його нема, Іванко каже:

— Ходімо помалу додому. <...>

Зібралися і приходять увечері до своєї хати. Дивляться у вікно: у хаті служниця сидить з батьком і про щось, вечеряючи, говорять. А діти сіли під вікном і не сміють зайти в хату. Батько говорить:

— Боже, боже, що то мої діти діють у лісі? А вони обізвалися:

— Батьку, ми прийшли.

Служниця, як почула дитячі голоси — утекла. Але сказала:

— Поведи їх вдруге у ліс, бо інакше я з тобою не буду жити.

На ранок він повів дітей ще глибше в ліс...<...> Ідуть, блудять у темнім лісі й не знають, де їх домівка. І ходили по лісах багато років. <...> Ідуть далі через темні ліси. <...> Іванко пішов у ліс. <...> Іван пішов знову у ліс. <...> Розбійник узяв його на плечі, поніс у ліс і кинув у колодязь. <...> Пробув Іван у лісі три роки.

Ліс виступає місцем незвичайних подій чарівної казки. Ліс чітко протиставлений людській оселі як таємниче повсякденному.

У розглянутій казці замість персоніфікацій свого і чужого простору виступають їх безпосередні найменування, *хата* і *ліс*, репрезентовані субстратними словами.

У «Казці про Івана-богатиря» ліс виконує ту саму функцію:

Тут зразу побігли звірі у дрімучий ліс непрохідний до чудесного джерела із водою живучою та гоючою. Бризнули на свого хазяїна живучою водою, він одразу й ожив, ніби прокинувся.

У казці «Дідова дочка й бабина дочка» осередок чарівних подій – ліс. *От зібрались і пішли, і зайшли у великий ліс. <...> Ото йде та йде дуже великим лісом, коли стоїть яблунька, така зарощена бур'яном, що й не видно...* Після цього дівчина зустрічає антропоморфізованих помічників – яблуньку (іє. діалектизм), що пізніше родить срібними та золотими яблучками, криничку (запозичення з грецької мови), собаку (субстратний або адстратний іранізм), піч (іє.), жінку (іє.), що владарює над гадюками, ящірками та жабами. (Етимологія найменувань помічників засвідчує, що для них протиставлення лексики субстратного і індоєвропейського походження не релевантне.) Казка закінчується виразною вказівкою на ірреальність описаних дій, хоча можна дискутувати про те, чи не є таке завершення пізнішим, доданим після виходу носіїв мови з того магіко-міфологічного світобачення, який репрезентований основною частиною тексту казки: *Отак вони собі живуть і хліб жують, а я там була, мед-вино пила, по бороді текло, а в роті не було, — коромислом сіно возять, оберемком водуносять, — а хазяїн на всю губу!*

Казка «Дід, баба і вовк-співак» не може бути однозначно класифікована ні як чарівна, ні як казка про тварин. Головні герої – дід і баба. *Жили вони не в селі, а хатка їхня стояла в дрімучому лісі.* Тут знята опозиція хата – ліс (обидва найменування субстратні, однак різного походження), чим підкреслена сакральність простору дії. На новорічне свято тричі приходить вовк (іє.), співає і забирає спершу ягничку (іє.), потім теличку (субстр.), які виступають лише об'єктами (для яких протиставлення індоєвропейської і субстратної лексики, очевидно, не релевантне), а згодом і бабу. Вовк уособлює простір ворожої людині дикої природи, однак дія відбувається в лісі, де людина вже перебуває в

неосвоєному середовищі. Межі хатки, розташованої в лісі, значно більш марковані за межі хатки в селі. За допомогою чаклування баба тікає від вовка і потрапляє до незвичайної хатки *цапа* (субстр.) і *кіз* (дискусійного походження).

Пеньок зробився низенький, баба скочила і пішла. Іде, іде баба лісом, вже втомилася. Аж дивиться: стоїть хатка, зроблена з сиру та масла; колодка також зроблена з сиру та масла. Баба відірвала колодку і з'їла, а сама увійшла в хату. В хаті все зроблено із сиру та масла. Баба вколупала з плити сиру та масла, наїлася і залізла під корито, яке стояло посеред хати, і сидить. Коли це приходять господарі — дикі кози. <...> Подоїлися кози, позаліплювали зрубу, полягали спати. На другий день пішли пастись, а цапа залишили сторожувати. Згодом баба повертається від кіз до діда.

Бачимо, що просторові опозиції реалізовані в досліджуваній казці інакше, ніж зазвичай у казках про тварин (де протиставлені свійські тварини людського простору і дикі тварини неосвоєного простору), і так само інакше, ніж у чарівних казках (де спостережена опозиція повсякденного і чарівного простору). Тут увесь сюжет розгортається в чарівному просторі – лісі, поділеному на три сегменти, – людський (освоєний дідом і бабою), належний диким тваринам (вовкові) і належний свійським тваринам (цапові й козам). Останні подібно до людей, однак на відміну від вовка, живуть у хаті, і баба з ними уживається мирно, тоді як вовк до неї ворожий. Протиставлення мовних маркерів освоєного простору (наменувань антропоморфізованих образів свійських тварин субстратного походження) мовним маркерам неосвоєного простору (найменувань антропоморфізованих образів диких тварин індоєвропейського походження) спостерігається й у досліджуваній казці. Казка свідчить про те, що структура чарівної казки, описана в дослідженні В.Я. Проппа, відповідає далеко не всім казкам такого типу.

Очевидно, казки розглянутого типу можуть бути визначені як **чарівні казки про тварин**.

На відміну від казок про тварин, у чарівній казці основним є протиставлення персонажів, дружніх героєві (помічників), і персонажів, ворожих йому (антагоністів). Так, у казці «*Іван – мужичий син*» чарівними помічниками головного героя виступають *кінь* і *песик*.

Іван — мужичий син як став оддыхать, та й кинув свою палку навідмаш і розбив конюшню. Тут його кінь вирвавсь, прибіг до його, став землю одривать... Але кінь тим часом землю оббив круг Івана...

Відрубав останні голови Іван, а сам задумався, а тим часом та бабуся, що він кінськими шкурами її хату укрит, почувла, що на Івана біда насувається, бо вона все знала, що в світі робиться, та послала свого песика до Івана, а песик і каже йому:

— Будете ви їхать додому, захочете так пить, що один до одного не зможете слова промовить: буде вам по праву руку криничка, вода як скло чиста. <...> Вислухав Іван, подякував бабусиному песику, забрав того коня і разом з двома богатирами поїхав додому.

Навпаки, *собака* в цій казці виступає противником героя: *Звелів випустить на них сім тисяч злих-презлих собак-гієн, кожна по дві голови має. Собаки біжать — як хмара синіє.*

У соціально-побутових казках *ліс* може виступати місцем знаходження чарівних засобів, які допомагають отримати чарівні персонажі. *Одного дня зібрався молодший брат і пішов з санчатами у ліс. <...> Аж тут бачить — у одному невеликому зворі сидять якісь люди і гріються біля вогнища. <...> «Дивні це люди, — думав по дорозі Михайло. — Це напевно якісь мандрівники або опришки». <...> Подивився і Михайло та очам своїм не вірив. Ото не вугілля, а чисте золото. <...> Переодягнувся багатий брат у старе порване лахміття, обув на ноги латані постолі, узяв санчата і відро в руки та щодуху побіг у ліс.*

Соціально-побутова казка, в якій фігурують чарівні засоби й чарівні персонажі, близька до міфологічної легенди.

Проведене дослідження дозволяє зробити низку висновків. Мова казок про тварин, які діють подібно до людей, віддзеркалює ту саму магіко-міфологічну ідеологію, що й мова чарівних або героїко-фантастичних казок, незважаючи на те, що структура казок про тварин не відповідає тій структурі чарівної казки, яка була реконструйована В.Я. Проппом і віддзеркалювала, згідно з його концепцією, ритуал ініціації. Персонажі казок про тварин можуть бути об'єднані в дві групи – свійські тварини і дикі тварини, що утворюють бінарну опозицію. Назви свійських тварин репрезентовані переважно субстратно-адстратними найменуваннями, назви диких тварин – майже виключно найменуваннями індоєвропейського походження. Спостерігається й аксіологічне протиставлення образів свійських тварин як позитивних і диких тварин як негативних. Образи свійських тварин разом із образами людської родини, хати, двору репрезентують макроконцепт **ОСВОЄНИЙ ПРОСТІР** на противагу диким тваринам, які разом із неперсоніфікованими образами дикої природи, як-от ліс, репрезентують **НЕОСВОЄНИЙ ЛЮДИНОЮ ПРОСТІР**. Подолання персонажем **МЕЖІ** між освоєним і неосвоєним простором (свійська тварина тікає в ліс або поле) може відбуватися проти волі персонажа (недобрий господар виганяє тварин або вони змушені тікати від нього), і тоді дії персонажів мають позитивне аксіологічне забарвлення, або з власної волі персонажа, і тоді його дії мають негативне аксіологічне забарвлення. Подолання межі шляхом переходу дикої тварини з не освоєного людиною до людського простору завжди має негативне забарвлення, однак у деяких випадках персонажі можуть виступати уособленнями ідеї свободи.

Репрезентація **образів свійських тварин переважно субстратно-адстратними найменуваннями**, тоді як **образів диких тварин – майже**

майже виключно назвами індоєвропейського походження дозволяє, по-перше, припускати мисливську орієнтацією індоєвропейського господарства та світобачення і, по-друге, реконструювати 1) перехід носів мови епохи засвоєння субстратних і адстратних назв від сприйняття цих назв як чужих до їх освоєння разом із освоєнням свійських тварин (якщо ці назви запозичені) або 2) зміну мови, упродовж якої назви свійських тварин перетворюються на субстратні.

Казкові тексти виразно засвідчують міфологізацію й антропоморфізацію образів тварин та їх опозиціонування по осі СВІЙ – ЧУЖИЙ, що сягає долюдських біологічних витоків.

Варто підкреслити, що в українській мові найменування найдавнішої з приручених людиною тварин є субстратними (*пес*) або адстратними (*собака*).

У чарівних казках протиставлений не ОСВОЄНИЙ ПРОСТІР ЛЮДСЬКОЇ ХАТИ і НЕОСВОЄНИЙ ПРОСТІР ДИКИХ ЗВІРІВ, як у казках про тварин, а ПОВСЯКДЕННИЙ ПРОСТІР ЛЮДСЬКОЇ ОСЕЛІ і ЧАРІВНИЙ ПРОСТІР (лісу, гір, чужого царства), де відбувається основна частина дій чарівної казки. Для чарівної казки опозиція ПОВСЯКДЕННЕ – ЧАРІВНЕ важливіша за опозицію ЛЮДСЬКА ОСЕЛЯ – ДИКА ПРИРОДА.

Персонажі чарівної казки протиставлені 1) аксіологічно як помічники або антагоністи головного героя, 2) просторово як репрезентанти верхнього, середнього і нижнього світів, 3) функціонально як засоби і як цілі, пор. у казці «*Іван – мужичий син*» один кінь відзначається максимальною силою і є помічником героя, а інший кінь наділений сукупністю чарівних властивостей і виступає ціллю подорожі.

Дослідження міфологічно навантаженої лексики в чарівних казках дозволяє спроеціювати лінгвістичні результати на фольклористичні і припустити, що, усупереч традиційній думці про сприйняття оповідачами і слухачами казок як суцільної фантазії, казкові тексти як контексти

вербалізації концепту ЧАРІВНЕ свідчать про відображення в них магіко-міфологічного мислення і потреби опису чарівного простору, його діячів та атрибутів. До того ж чарівний простір казок виявляє паралелі з чарівним простором заговлянь, пор., наприклад, описи місця збереження зовнішньої душі Кося Безсмертного і острова Буяна заговлянь, що свідчить про спільну для цих двох архаїчних жанрів фольклору міфологічну картину світу і подібні мовні засоби її вербалізації.

Основні результати, викладені в прозділі, оприлюднені в публікаціях: [46; 47; 48].

Висновки до розділу 3

Лексика української мови, що не дістала загально визнаної індоєвропейської етимології, може бути класифікована на дві великі групи:

лексеми, що мають відповідники в інших слов'янських мовах, реконструйовані на праслов'янському рівні, однак не мають етимологічних паралелей у мовах інших груп індоєвропейської родини або мають такі паралелі тільки в мовах окремих груп і не можуть бути зведені до праіндоєвропейського рівня реконструкції;

власне українська лексика без відповідників в інших слов'янських мовах або з паралелями тільки в окремих мовах слов'янської групи без праслов'янських вихідних форм.

У першому випадку може йтися про лексичні наслідки гіпотетичних субстратних та адстратних впливів іще на праслов'янську мову з дальшим успадкуванням субстратизмів та адстратизмів українською та іншими слов'янськими мовами. У другому випадку можна припускати іншомовні впливи невідомого походження на власне українську лексику. Переважна більшість власне української неетимологізованої лексики є діалектною.

Дослідження морфологічного аспекту української лексики з нез'ясованою етимологією, зокрема тієї лексики, яка визначена в ЕСУМ як афективна, дозволяє припускати наявність низки префіксів невідомого походження з експресивною семантикою, що потребують дальших етимологічних досліджень.

Запропонований у дослідженні прийом структурування субстратних або, ширше, субстратно-адстратних вербалізаторів міфологічних опозицій дозволяє здійснювати формалізовану інтерпретацію будови текстів, зокрема фольклорних, в аспекті репрезентації в них лексем, що виступають носіями основних описаних у

тексті міфологічних образів. За допомогою такого прийому текст може бути формально описаний у вигляді набору лексичних маркерів бінарних опозицій, що репрезентують персонажів твору, згадувані в ньому міфологізовані предмети тощо.

Застосування описаного вище прийому дозволяє показати, що в українських чарівних казках протиставлення свійських і диких тварин вербалізоване у вигляді груп лексики відмінного походження: дикі тварини позначені переважно лексемами спільноіндоєвропейського походження (*вовк, лисиця*) або утвореними на власне слов'янському мовному ґрунті з індоєвропейських коренів (*ведмідь, заць*), тоді як свійські тварини найменовані лексемами субстратного або адстратного походження (*баран, кабан, кінь, кобила, пес, півень, собака*). Образи свійських тварин, названі лексемами праіндоєвропейського походження (*вівця, свиня*), фігурують в українських чарівних казках порівняно нечасто.

Розділ 4

СИНТАГМАТИКА СУБСТРАТНОЇ Й АДСТРАТНОЇ ЛЕКСИКИ: ФУНКЦІОНУВАННЯ В МОВІ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

4.1. Традиції дослідження мови народної творчості в аспекті вербалізації магіко-міфологічного мислення

Традиції вивчення мови української народної творчості як вираження національної ментальності, особливостей сприйняття та вербалізації світу, зокрема реліктів язичницького світогляду, закладені О.О. Потебнею; пор. сучасну інтерпретацію його ідей у дослідженні М.К. Дмитренка [91], І. Богачевської, А. Глушак [21], І. Гунчика [85] та ін. Продовжуючи закладені М.О. Максимовичем традиції дослідження етимології загальних назв і власних імен української та інших слов'янських мов, О.О. Потебня зосереджується, серед іншого, на інтерпретації лексики зі сфери язичницької ідеології [272].

Теоретичні питання мовних картин світу як вияву етнонаціонального світобачення розробляють в українській лінгвістиці І.О. Голубовська, І.А. Кулінич, Т.В. Радзієвська, О.С. Снитко [77; 277; 301], у зарубіжній лінгвістиці А.А. Уфимцева [376; 377] та ін.

Теорія міфологічного світогляду й міфу як універсальної синкретичної ідеології архаїчних суспільств розроблена в публікаціях О.О. Потебні, І.Я. Франка, Е. Тейлора, Дж.Дж. Фрейзера, Е. Кассіра, Б.О. Навроцького, В. Харцієва, Б. Малиновського, М. Еліаде, Л. Леві-Брюля, К. Леві-Строса, О.М. Фрейденберг, О.Ф. Лосева, І.М. Дьяконова, Є.М. Мелетинського, Б.О. Рібакова, В.М. Топорова, М.І. Стебліна-Каменського, Ю.В. Павленка, Н.А. Лисюк, В.Д. Шинкаренка та ін. [94;

183; 184; 188; 214; 215; 217; 293; 240; 261; 306; 378; 380; 383; 414; 420; 418].

Давньоукраїнську язичницьку міфологію досліджували І.С. Нечуй-Левицький, Я.Ф. Головацький, М.І. Костомаров, М.Ф. Сумцов, Б.О. Рибаків, І.І. Огієнко, М.В. Попович, М.Н. Москаленко, М.О. Новикова, Я.Є. Боровський, Г.С. Лозко, В.В. Войтович, В.Ф. Ятченко та ін. [34; 35; 76; 235; 250; 328; 424].

Дослідження різних аспектів мови українського фольклору нині здійснюють у межах **теорії мовних картин світу та лінгвоконцептології** (І.О. Голубовська), **етнолінгвістики** (В.В. Жайворонок [100; 101; 102; 103; 104; 105]), **лінгвофольклористики** (Ю.Б. Дядищева-Росовецька [95; 96]), **теорії мовної символіки** (В. І. Кононенко [158; 159], Н.В. Слухай, І. Матяш [206], О.І. Сімович [292]), **етнопсихології** (С. Балтівець [13]) та ін. Теорію українського фольклорного мовлення розробляє С.Я. Єрмоленко [99].

Традицію дослідження уявлень про **роль слова в міфологічному мисленні** заклали ще в ХІХ ст. О.О. Потебня, М. Мюллер і В. Вундт [238; 272]. У сучасному українському мовознавстві **теорію сакральної мови** розробляють В.В. Німчук та його лінгвістична школа [248; 249; 254], Т.П. Вільчинська [66], О.В. Климентова, Л.В. Струганець [327], К. Гриньків [82], З. Каспришин, Л. Федаш [153].

Магічну функцію мови слідом за М.Я. Марром, Д.К. Зеленіним [120; 121] і О.Ф. Лосєвим [187] вивчають Н.Д. Бабич [11], С.О. Вербич [65], І.М. Гренджа [81], В.М. Мойсієнко [226], О.А. Остроушко [255], Н. Руснак [280], О.М. Самусенко [285], О.А. Соляр [304], Т. Шевчук [412] та ін., у зарубіжній лінгвістиці – Б.А. Успенський [375], Н.Б. Мечковська [222], Н.Л. Мурзін [236], М.Г. Селезньов [287], С.М. Толстая [356; 357; 358], Т.В. Цив'ян [402], І. Ю. Черепанова [405] та ін. Проблема магічної

функції мови невіддільна від проблеми її **сугестивної, впливової** ролі [334].

Роль сакрального слова в різних стародавніх традиціях досліджували А.А. Тахо-Годі на матеріалі давньогрецької традиції [332], Т.Я. Єлизаренкова на матеріалі давньоіндійських текстів [97], М.І. Нікітіна на матеріалі давньокорейських текстів [245], Л.М. Єрмакова на матеріалі давньояпонських текстів [98], Є.М. Мелетинський, І.Г. Матюшина на матеріалі давньогерманських текстів [2053; 213], В.В. Іванов і В.П. Калигін на матеріалі різних давньоіндоєвропейських текстуальних традицій [130; Калыгин 1991], С.В. Іванов на матеріалі стародавніх традицій народів Сибіру [131].

Віддзеркалення язичницької ідеології ві лексиці української та інших слов'янських мов виступає предметом дослідження М. Жуйкової, М.І. Зубова, Ю.О. Карпенка, О.С. Колесника, Т.Б. Лукінової, П.В. Мацьківа, О.В. Тищенко, В.Ю. Франчук, Н.В. Хобзей [112; 123; 124; 209; 210; 388] в українській лінгвістиці, Є. Бартмінського, В.В. Іванова, В.М. Топорова, О.М. Трубачова [127; 129; 362; 369] та ін. у зарубіжній лінгвістиці.

Мова української народної творчості істотною мірою відображує дохристиянське світобачення, вплив якого на всі сфери матеріальної й духовної культури стародавніх українців навіть протягом століть після прийняття християнства був дуже великим.

Як підкреслює І.І. Огієнко (митрополит Іларіон), зрозуміти українську народну культуру повно, як єдине ціле, немає можливості без знання дохристиянських вірувань, які були в ній дуже сильні і такими позостаються й надалі [252, с. 409].

Ще І.С. Нечуй-Левицький наголошував на тому, що «пантеїстична релігія відкриває широкий простір для народної поезії; вона сповняє весь світ, небо й землю богами, дає життя в фантазії чоловіка мертвій натурі,

дає мисль, язик, голос зорям, сонцеві, місяцеві, лісам, квіткам, птицям і звірям... пантеїстична релігія робила з світу якийсь чарівничий храм, повний життя, повний усякого дива, де все думало і говорило на рівні з чоловіком і богами. Давня українська пантеїстична релігія була причиною, що народна українська поезія розкішно розвивалася, за поміччю розкішної природи і багатой народної фантазії... В давні часи чоловік не одрізняв себе од звірів, од птиць, навіть од дерева і квіток і дивився на природу, як і на самого себе. І тепер народ вірить, що всі звірі й птиці колись говорили людською мовою» [244, с. 67, 73].

Ю.О. Карпенко вважає, що хліборобський етап язичництва, заглушений, але не задушений християнством, продовжується – у звичаях та обрядах, у характері та ментальності, у танцях та іграх, у народному господарюванні та народному мистецтві – й досі [151, с. 146].

В.О. Шевчук вважає важливим, ба й необхідним, вивчати міфологію, творену народом у віках, бо саме вона є тим началом, що творить обличчя кожного етносу, стаючи, зрештою, однією з великих ланок пізнання себе в часці; та ж бо народ, котрий себе в часі пізнає, стає свідомим, отже життєздатним, бо тим самим ніби вкладає собі в душу частку вічності (цит. за: [67, с. 5]).

На переконання В.В. Жайворонка, сама мова (образна й анімістична) часто розкриває нам світ первісних вірувань наших предків; мова етносу в усіх її проявах – це основа пізнання духовної природи її носія, народу [100, с. 212].

Отже, дослідження мови українського фольклору та відображення в ній давньоукраїнських язичницьких вірувань неодноразово виступали предметом лінгвістичного дослідження, однак функціонування субстратних та адстратних лексичних елементів української мови як найменувань язичницьких символів іще не було в полі уваги лінгвістів.

4.2. Проблеми класифікації субстратної лексики в мові українського фольклору

Серед субстратних слів гіпотетично трипільського походження до вербалізаторів ключових концептів мови українського фольклору належать *голуб, жито, кінь, ліс, сокіл*, що можуть бути розглянуті як неявні / **імпліцитні міфоніми** української мови, відповідно до концепції О.О. Жовтого. Серед названих лексичних одиниць репрезентовано декілька тематичних груп, пов'язаних із окремими сегментами дохристиянської за своїм походженням картини світу давніх носіїв української мови, а саме:

1) вербалізатори сакральних образів тваринного світу, що персоніфікують усі три рівні світобудови – верхній небесний, середній земний та нижній підземно-водний простори (*голуб, кінь, сокіл* та ін.);

2) вербалізатори образів неолюдненої, «дикої» природи (*гай, ліс*);

3) словесні втілення концептів олюдненого простору, символізованого культурними лексичними символами на позначення приручених тварин (*баран, віл*), domestikованих рослин (*жито*) тощо, пор. протиставлення природи-натури і культури в концепції первісного світогляду Е. Тейлора.

Поряд із тим слід підкреслити, що і найменування першоелементів буття (*земля, вода, вогонь, повітря*), символіку яких досліджують представники наукових шкіл О.С. Снитко і Н.В. Слухай, і найменування небесних об'єктів (*небо, Сонце, Місяць, зірка*) в українській мові мають безсумнівне індоєвропейське походження й не сягають можливих субстратних упливів. Як виявляється в процесі здійснюваного дослідження, найменування диких тварин, що фігурують у мові народної творчості як назви антропоморфізованих міфологічних образів, також репрезентовані лексикою індоєвропейського, а не субстратного походження.

Співвідношення заповнених сегментів і лакун у вербалізації мовної картини світу українців за допомогою лексики субстратного походження показує специфіку і шляхи формування омовленого світогляду стародавніх українців.

У дисертації Ю.Л. Мосенкіса та його публікаціях дослідження субстратних мовних елементів українського фольклору **тільки намічені, однак не здійснені**, що викликає потребу такого дослідження, зважаючи на необхідність реконструкції джерел, чинників та моделей формування того багатого фонду українських слів-символів або ключових слів культури, лексикографічне опрацювання якого здійснюють В.В. Жайворонок і Н.В. Слухай [100; 297].

Типологізація субстратної лексики виступає основою осмислення її текстової ролі в мові фольклору та позамовних інтерпретацій засобами лінгвоконцептології, лінгвофольклористики, етнолінгвістики, лінгвопалеонтології та ін.

4.3. Концептуалізація і сакралізація образів культових тварин із субстратними найменуваннями як репрезентантів рівнів світобудови

Публікаціями В.В. Іванова, В.М. Топорова, Б.О. Рибаківа, Н.В. Слухай та ін. закладені підвалини лінгвістичного осмислення архаїчної трирівневої картини світу, що включає верхній, середній та нижній яруси з їхніми тваринними та частково рослинними персоніфікаціями.

Персоніфікації верхнього світу

Голуб відігравав космогонічну роль у давньоукраїнській світоглядній системі. Чарівне створення світу, яке приписують голубам, безперечно, є набутком саме давньоукраїнської міфології [67, с. 402]. Див. фрагмент колядки з Галичини: *Коли не було з нащада світа, / Тогди не було неба, ні землі, / А но лем було синєє море, / А серед моря зелений явір. / На явороньку три голубоньки, / Три голубоньки радоньку радять, / Радоньку радять, як світ сновати...* [Золотослов 1988, с. 48]. Див. також фрагмент колядки з Північної Буковини: *Як ще не було початку світа, / То ще не було неба, ні землі, / А лишень було широке море, / А на тім морі явір зелений, / На тім яворі три голубочки, / Три голубочки раду радили: / - Як би ми, браття, світ поставили?* [Золотослов, с. 48].

У колядковій поезії найменування голуба інтегроване на рівні фольклорних формул: *сиві голубці* [Календ., с. 276].

Водночас голуб у всіх слов'ян є символом кохання [76, с. 51]. Голубка і голуб символізують наречених у дуже архаїчній українській казці «*Яйце-райце*»:

Стали бгати шишки; та дівка зліпила з тіста голуба й голубку та й пустила додола, а вони стали живі. Голубка й почала говорити до голуба:

– А ти забувсь, як я за тебе луг викорчовувала й там пшеницю сіяла, а з тієї пшениці паляницю спекла, щоб ти до змії відніс?

А голуб каже:

— Забув, забув! <...>

Тоді парубок згадав за ту дівку,— за цю-таки саму, що голуби поробила, та ту покинув, а з цією оженився. (Українські, «Яйце-райце»).

Окремий символ становить голубиця, пор. у колядці:

І со царми да, да, да!...

Веселяться голубиці ох, ох, ох,

Інні птиці тьох, тьох, тьох!..

Ударяймо во кимвали дзень, дзень, дзень!

І в бряцали брень, брень, брень! [Коляди, с. 55].

Зазначений символ із великим ідейним та емоційним навантаженням використаний у поезії Тараса Шевченка:

...и сохранишь полет орла

и сердце чистой голубицы.

Магічний засіб у чарівній казці «Царева донька» – перо морського голуба: *Їдуть вони, здається їй, що внизу видно, як місяць сходить. Сідає той кінь на землю, дивиться, а то з морського голуба перо.* (Українські, «Царева донька»).

Міфологічні уявлення про голуба й культ цього птаха віддзеркалені не тільки в позначенні кольору (голубий, первинно «сірий» або «сизий» як голуб – птах, обраний з поміж багатьох інших сірих об'єктів, очевидно, передовсім завдяки своїй культовій ролі у світогляді мовців), а й у позначенні ласки (голубити, особливо в контексті шлюбних ігор у зв'язку з образами нареченого і нареченої як голубів, серед іншого в чарівних

казках). Пор. у колядці вживання розгляданого слова щодо Богородиці й Ісуса Христа як свідчення впливу усної народнопоетичної символіки на осмислену народною творчістю книжну християнську символіку: *Діва носила, / Діва носила, / Діва родила, / Його повиває / І укладає... / Пастирі Му грають, / Пастирі Му грають / Христа витають, / А віл боїться, / Осел трясеться... / Діти стинає, / Діти стинає, / Кров проливає, / Матери плачуть, / Люту смерть бачуть... / Марія тулить, / Марія тулить, / Дитя голубить, / Ангел пильнує, / Дорогу простує... / Ти наш Учитель, / Ти наш Учитель, / Всіх нас Спаситель, / Ти наша радість / І наша сладість!.. / З пастирми заграймо, / З пастирми заграймо, / В гусла ударяймо / І возвеселімося, / З царми поклонімося* [Коляди, с. 56–57].

У замовлянні голуб – істота, співвідносна з дівчиною в конструкції психологічного паралелізму: *Як голубу без очей, так би тобі, раба Божя, за мною без ночей* [УЗ, с. 46].

Однак голубки в чарівній казці можуть відігравати й суто негативну роль як перетворені Кощіїві сестри; тут же негативну роль відіграє і кінь:

Вже хилило так до півночі, прилітають три голубки. Вдарились об землю, поробились красунями (а то були Кощіїві сестри) і почали говорить:

— *Ну, Іван-царевич і Булат-молодець, убили ви нашого брата, забрали невісточку царівну, не буде і вам добра: як приїде Іван-царевич додому, схоче похвалитися цареві своїм добрим конем, котрим він усе їздив, кінь вирветься і вб'є Івана-царевича. А хто це чує і скаже, той по коліна кам'яним зробиться.*

Сказали, перевернулись знов голубками і полетіли. (Українські, «Казка про Кощія Безсмертного»).

Персоніфікації середнього світу

Кінь виступає магічним символом [Українські замовляння 1993, с. 204]. Як ушановували слов'яни коня, видно з описів богослужінь Святовита та Радогоста; ворожіння за допомогою коня залишилося до XIX ст. [76, с. 52]. «Кінь може бути й віщим і чудесним» [252, с. 68]. Кінь уособлює для українця вільне життя, нескорений дух, стрімкість дій і вчинків. Кінь як вихор життя, виразник ідеї його стрімкості й скороминучості викликає почуття долання простору і часу, а з ними лиха, нещастя [160, с. 151, 153]. У східнослов'янських обрядових піснях (колядки, волочобні пісні) великим числом текстів представлений мотив потоплення в морі (або широкій ріці) кінського табуна, серед якого вирізняється чудесний кінь, що підпирає вухами небо, лічить очима зорі і т.п., тобто прямо пов'язаний з першоелементами космосу [Золотослов 1988, с. 17]. У східних слов'ян і фінно-угрів відомий образ птахо-коня [373, с. 178].

Хоча ідеологія колядкових пісень базується на християнському віровченні, в ній широко репрезентована традиційна символіка народної творчості, що сягає своїм корінням язичницьких вірувань. Найменування коня включене до фольклорних формул: *ворон кінь* (тут *ворон* – прикметник у короткій формі, а не іменник: *вороний кінь*) [Коляди, с. 65], *коник вороний* [Календарно-обрядові, с. 267].

Слід підкреслити певну амбівалентність, двоїстість образу коня в українському фольклорі: з одного боку, це втілення дикої нестримної натури, одна з наймогутніших тварин середнього світу, що вражала ще первісну людину-мисливця своєю красою та швидкістю пересування; з другого боку, це одна з найважливіших domestikованих тварин, незамінний помічник у господарстві і друг на війні, а також магічний помічник героя чарівної казки.

У казці «*Заморське яйце*» кінь виступає винятковою цінністю: *Одного разу, ще в давні часи, жив собі багатий — пристрасний коняр. Як*

тільки почув про гарного коня, зразу мчить туди, щоб придбати для своєї стаїні. Єдина його мрія — мати таких коней, яких ще ні в кого нема. (Українські, «Заморське яйце»).

Чарівний кінь – один із найголовніших персонажів української чарівної казки й одна з найбільших коштовностей у світогляді, відображеному в мові казки:

— Я ж перекинувсь панною, а ти мене відведи і віддай сторожам, та як візьмеш у них коня наполовину золотого, наполовину срібного, то сідай на нього та й їдь швидше по цій дорозі, що до жар-птиці; я дожену тебе. Так і зробили. Вовк перекинувсь панною; дурень узяв його, підвів до сторожі та й проміняв на коня до половини золотого, до половини срібного. <...>

— Я ж знову перекинувсь конем, а ти відведи мене і віддай сторожам, та як візьмеш жар-птицю, то сідай на коня та й їдь аж до тієї дороги, де ти розпрощався з братами, там і подождеш мене. (Українські, «Про жар-птицю та вовка»).

У чарівній казці «Царева донька» до магічних образів-засобів належить срібний кінь:

Іди до мого батька і про все це скажеш. Він тобі дасть срібного коня. <...> Приходить той кінь до нього, поклонився і питає.

— Ну, як хочеш їхати, по землі чи понад лісом? (Українські, «Царева донька»).

Кінь зазвичай репрезентує середній земний світ, а в розгляданій казці він пов'язаний і з небом, як показано вище, і з морем як утіленням нижнього світу: Зробився кінь, як гора. Пішов до моря, як заіржав, а звідти зірвався жеребець, що за п'ять хвилин облетів цілу землю. І до коня цього, і давай того гризти. Наївся він того клоччя, що аж не міг йти. Тоді цей зловив його, посадив; на себе і поїхав до царя. А за цим конем прийшли

ящірки, гадюки, хробаки і всяка всячина. (Українські, «Царева донька»).
Очевидна космологічна роль коня в розгляданій казці.

Чарівний кінь іще й може виступати як результат перетворення інших тварин, наприклад:

Залиш свого коня тут, а я перекинусь у чарівного, і поїдемо. Лише пам'ятай, що я розмовляти з тобою не зможу, поки не доїдемо на місце. Там я знов стану лисом. Перетворився він в чарівного осідланого коня, сів на нього царевич, піднявся кінь за хмари, і полетіли. Вмить опустилися в чудесній країні, де живе Білий цар. Зупинилися вони під брамою великого міста. Кінь перетворився у лиса і каже.

— Зараз я перетворю тебе у бідняка. (Українські, «Золотий птах»).

Герой подається здобувати іншого чарівного коня.

— Добре,— каже цар,— дам тобі Золотого птаха, але слухай, у тридцятому царстві живе Червоний цар, а у нього є золотий кінь Дурфекета. Дістань мені цього коня, а я дам тобі за нього Золотого птаха. <...> Перекинувся лис у коня, сів на нього царевич і попід ясним сонцем полетіли до тридцятого царства Червоного царя. Вмить опустилися вони там. Знову став кінь лисом і знову порадив, аби попросився у найми. Приймуть його золотого коня доглядати. (Українські, «Золотий птах»).

В одній із казок кінь – суддя для інших свійських тварин, корови і пса, а саме через те, що він тривалий час вірно служить господареві:

А пес каже: «Як не хоч дати мені по добрій волі, то я тебе буду позивати». І запізвав її до старого коня, що вже через ціле своє життя возив тому господареві воду. (Українські, «Вірний пес»).

Образ коня в чарівній казці показує, серед іншого, обернену, інвертовану естетику магіко-міфологічного світогляду в порівнянні з побутово-раціональним: «дурник» обирає «найгіршого» коня для

здійснення надзвичайних подвигів, неприступних для «розумних» із «найкращими» кіньми:

Обидва старші вибрали коней щонайкращих, а менший, дурень, узяв найпоганишого коня. (Українські, «Про жар-птицю та вовка»). Пор. чарівного змієвого коня:

Змій відімкнув двері, а там на помості лежить кінь, бідний-пребідний: мухи бринять над ним, шкіра облізла. Не може встати, лише крекче. <...>

Кінь слухає, слухає і людським голосом озвався:

— Виджу, хлопче, ти доброго серця. Ай-бо задар силуєш мене їсти сіно та овес. Се не моя їжа.

— А чим же тебе годувати?

— Я їм гарячу грань, а н'ю полум'я. Давай мені грань і напувай полум'ям, тоді буду здоровий. <..>

Іван приглядається: коник не простий! Шерсть золота, замість чотирьох у нього п'ять ніг, крила зверху лопаток стирчать. (Українські, «Дерево до неба»).

У казці «Іван – мужичий син» поданий синтезований опис багатьох рис чарівного коня: *Приїжджає Іван — мужичий син в своє царство та й оддає так, як обіцяв, бо завжди любив слова дотримувати, цареві коня того, що жар їсть, полум'я п'є, а як біжить, то на дванадцять верст земля гуде і листя з дубів осипається.*

Подібно до священного коня в храмі балтійських слов'ян язичницького періоду, коней у чарівній казці використовують для ворожіння:

Мої слуги приведуть дев'ять коней, схожих, як близнята. Але один від одного старіший на рік. Мусиш угадати, котрий скільки років має, й позначити цифрою — прив'язати на коня табличку. Як не вгадаєш, то іду на тебе війною! <...>

— Най насиплють в окремі посудини різного вівса — однорічного, дворічного, трирічного і так аж до дев'ятирічного, тоді най посудини покладуть перед кіньми. Кожний кінь підійде до свого вівса: однорічний — до однорічного, дворічний — до дворічного і так усі інші. (Українські, «Мудрий Іванко»).

У замовлянні кінь як ідеал сили й напарник вершника – постать, співвідносна з постаттю хлопця: *У тебе кінь Халамин, у мене син Саламин. Візьми коня Халамина, та посади Саламина...* [УЗ, с. 43].

Іноді кінь – невіддільна частина цілісного образу вершника:

Їхав Ілля на коні, тяг ноги по землі, ноги підняв, кров уняв [УЗ, с. 61]; *Їхав святий Петро на білім коні: кінь біжить, аж камінь січе...* [УЗ, с. 67]; *Їхав Юрій на білім коні...* [УЗ, с. 121].

Іноді символіка коня поєднується з символікою сокола:

Коні як соколи летять! (Українські, «Мудрий Іванко»).

Персоніфікації верхнього світу

Сокіл належить до найархаїчнішого шару світобудови замовлянь [Українські замовляння 1993, с. 220]. «Сокіл поверх скирти та кіп – то сонце, що озирає все море, всю землю, бо в образі сокола в колядках часто описується сонце» [244, с. 23]. Символом сокола – птаха, що летить вниз і опускається в глибину Синього моря, є також золотистий тризуб на голубому тлі, родовий знак Київських князів, прадавній герб України [90, с. 32]. У колядковій поезії найменування сокола вживається у складі сталих словосполучень – фольклорних формул: *ясен сокіл* [Календ., с. 268]

Сокіл репрезентований у замовляннях: *У мені очі соколіні, а брови соболіні... Я до тебе на соколі йду, ти ж глянь на мене соколиними очима і привернися до мене своїм добрим серцем...* [УЗ, с. 37]. Тут сокіл символізує гострий зір і магічний транспортний засіб.

*Вербалізація за допомогою субстратної лексики
образів тварин освоєного світу*

Міфологізовані образи тварин **неосвоєного простору** певною мірою протиставлені міфологізованим образам тварин **освоєного простору**, як-от *баран, віл, цап* та ін., із субстратними найменуваннями. У сюжетах казок нерідко антропоморфізовані свійські тварини залишають освоєний людиною простір, який став їм ворожим, і переходять до неосвоєного людиною простору як символу волі, особливо волі для тварин: *В давнину ніхто ніяких тварин не мав права забити. В одного господаря працював превеликий віл. Коли той дожив до глибокої старості, то став непридатним до господарства. Господар вигнав його. На цих основах всі господарі виганяли коня, барана, гусака, селезня, півня. (Українські, «Як було у давнину»); *Був газда і мав дуже худого коня. Доки кінь був молодий, то робив, а як постарівся, газда узяв та й нагнав. Іде той кінь лісом та й здибає лева. (Українські, «Кінська сила»).**

Так само в казці «*Кіт, цап і баран*» тварини тікають із недобррозичливого до них людського простору: *Порох стовпом піднімається, трава до землі згинається, біжить цап і баран, а за ними скаче на трьох ніжках сірий Мурлика. (Українські, «Кіт, цап і баран»).*

Віл символізує природну силу в освоєному людиною просторі, перемога над волом показує могутність героя: *Ідучи дорогою, прийшли на одну полонину, де паслося стадо волів. Іван такий був сильний, що вола заколов одною рукою, м'ясо їв батько з мамою, а Іван поїв решту м'яса і кістки. (Українські, «Дванадцять синів і одна дочка»).*

Можна бачити, що субстратна лексика широко репрезентована в мові українських чарівних казок та казок про тварин, які так само можна розглядати як різновид чарівних, оскільки в них тварини виступають як антропоморфізовані дійові особи. Так, у казці «*Цап та Баран*»

найменування обох головних персонажів репрезентовані субстратними лексемами. Цап і Баран – також персонажі казки «*Цапова хата*».

В інших казках, навпаки, антропоморфізовані свійські тварини з найменуваннями субстратного походження змагаються між собою. Кожен із них символізує велику силу, освоєну людиною:

Стрінувся одного разу ще за давніх, дуже давніх часів кінь з волоом і завели жваву розмову про те, хто з них скоріше бігає. Кінь твердить своє, а віл своє.

— Ти тільки подумай,— говорив сердито віл до коня,— я побіг би набагато швидше, ніж ти, але боюся, щоб земля не провалилась підо мною. Ти ж знаєш, який я великий, яка в мені сила!.. (Українські, «Як віл бігав наввипередки з конем»).

Іще одна свійська тварина з найменуванням субстратного походження – **пес** (праслов'янське **рьсь* без етимології), головний персонаж казок «*Вірний пес*», «*Зажерливий пес*», «*Як пес по перець ходив*», «*Суперечка пса й кота*», «*Корова, кінь і пес*», «*Осел і пес*», «*Рябко влітку і взимку*», «*Сірко*», «*Пес швець і вовк різник*» та ін. Образ пса в українських казках дуже популярний, що засвідчують численні тексти, у більшості яких – за винятком «*Зажерливий пес*», «*Суперечка пса й кота*» та «*Рябко влітку і взимку*» – образ пса має високопозитивну аксіологію.

Як вовк символізує неосвоєний простір, ворожий людині, так пес, собака уособлює людський простір.

Вовк став таким худим, що сам себе лякався, коли побачить свій худий зад. Одного разу він зустрівся в лісі з собакою. Собака була здорова і жирна. <...> Коли хочеш бути таким, як я, то залишай цей дикий ліс і ходи зі мною. В цьому лісі ти приречений на голодну смерть. <...> Погодився вовк та й побіг із псом у собачий рай. <...> То таке для мене діло, що не хочу я твоїх кісток смачних і помій. Мені свобода миліша всіх багатств у

світі, не хочу я твого собачого раю. Та й побіг вовк знову в свій рідний ліс. (Українські, «Чому вовк не схотів собачого життя»).

Спостерігаємо чітко виражену опозицію: те, що для пса *собачий рай, багатство, ситість*, то для вовка – *втрата свободи*, й через те для нього найбільш цінний *свій рідний ліс*.

Подібне протиставлення хатнього господарства і лісу вербалізоване в казці «*Війна пса з вовком*», де пес очолює свійських тварин, а вовк диких. Очевидно, для творців і виконавців українського казкового епосу опозиція свого і не свого простору була винятково важливою для світоглядних уявлень. У казці «*Сірко*» зустрічаємо те саме протиставлення.

У казці «*Кіт і пес*» перший символізує дозвілля, другий – працелюбність. У казці «*Чому пес і кіт ненавидяться*» ворожнеча пояснена втратою чарівного камінчика, що засвідчує міфологічне мислення як ідеологічну основу чарівних казок і належність казок про тварин саме до чарівних.

Складні язичницько-християнські уявлення засвідчує казка «*Розмова пса з котом*». *Мовчи, не патякай! – сердито заричала собака. – Я бачу: ти дуже умна. Непарма кажуть старі люди, що у тебе є чортова кісточка. Тебе відьми на перехресній дорозі варють, щоб вийнять з тебе волишебну кісточку.*

– А от же ти помиляєшся, – обізвалась кішка. – Якби у мене була чортова кісточка, так мене б у хаті не держали і не дозволяли б у церкву заходити. Я хоч зайду в церкву і побуваю в вітарі, так опісля мене нічого не роблять. А як собака зайде у церкву, так опісля неї читають молитви і кроплять святою водою ті місця, де вона походила. Так що скорій у тебе є чортова кісточка.

У казці «*Про безхвостого вовка*» чоловік, його дружина та їхня кобила (їхня садиба в селі мається на увазі, однак прямо не згадана)

протиставлені лісові та вовкам. *Приїхав чоловік на кобильчині під ліс, спутав її і пустив на пашу. Сам став собі під дуба і на сопілці грає. Аж тут з темного лісу виходить сірий вовк...* Таким чином, **протиставлення освоєної і неосвоєної частин простору здійснюється за допомогою персоніфікованих і неперсоніфікованих образів.**

Казка «*Як собака знайшов собі господаря*» являє собою причиновий (етіологічний) міф про приручення собаки з погляду казкового світобачення. Підкреслено належність собаки до людського простору:

Довго жили собаки самі собі так, як і досі ще живуть вовки, аж поки не народився такий собака, якому не сподобалося вільне собаче життя. Набридло йому блукати самому, шукаючи для себе їжі й повсякчас боятися дужчих від себе. Довго він думав, як йому своє життя змінити, й надумав стати за наймита до найдужчого звіря. Надумав ото так та й іде собі. Коли зустрічає свого найближчого родича — великого, дужого, злого вовка. <...>

— *Що таке, господарю?* — запитав здивований собака.

— *Людина сюди йде... Треба тікати швидше, бо лихо буде!*

— *Ну, бувай здоров, деве! Коли вже мені служити в наймах, то в того, хто за тебе дужчий!*

І пішов собака до людини. З того часу служить собака в людей. Давно, дуже давно це було, а собака все служить людині, й дужчого від неї господаря він так-таки й не знайшов.

Трипільські митці створювали цілі композиції, у яких собака займає головне місце. В основному собаку зображували не на рівні землі, а у вищому ярусі, ніби на «небесній землі». Небесні собаки мають підкреслено злий вигляд: витягнуті вперед кігтисті лапи, насторожені вуха, піднята сторч шерсть. Собаки завжди або готові до стрибка, або вже летять над землею [67, с. 532].

Порівнюють описаний Дж.Дж.Фрезером у «Золотій гілці» образ Житнього пса або Пса полів західноєвропейських землеробів [381, с. 496–499] і трипільські зображення собак [175, с. 90]. «На думку К.Тревер, зображення трипільського крилатого собаки ідентичне зображенням іранського божества Саеномергла (охоронця рослин). На трипільському глиняному посуді малювали собак, а поруч них – хлібний колос або стеблина, що означало саме охоронця посівів» [186, с. 23].

В українській казці **віл** може виступати й чарівною твариною, що пересувається швидше за коня та джмеля (чмелика): *От вони сіли, волик і несе їх. І так несе, що хвилька, то і милька, а як спотикнеться, то й дві* [Героїко-фантастичні, с. 323].

Баранчик, перетворений із хлопчика, виступає одним із головних персонажів казки «Про братика-баранця».

Іменування чарівного персонажа казки «Кобиляча голова» походить від лексеми *кобила* субстратного походження. Кобила з не зовсім зрозумілою міфологічною функцією зустрічається й у замовлянні: *Бог кобилу мечем січе, кров не тече, – так і ти, руда, не йди* [УЗ, с. 65].

Субстратні вербалізатори персоніфікацій нижнього світу

Нижній світ репрезентований образом змія, дуже поширеним у мистецтві Трипільської культури. Припускають дві можливі назви трипільського змія, субстратні для української мови:

мотиль, метелик, метель, метиль, метіль, метляк, матилок, матуль, мотіль, муталь, мутиль, мутіль, мутлик та ін. також *мітіль* [Чабаненко 1992, т. 2, с. 287], паралелі в усіх підгрупах слов'янських мов, прасл. **motylъ / *metylъ* «жук, метелик, що заводиться у бруді, гною», виводять від **mot-* / **met-* «гній, покидьки» [ЕСУМ, т. 3, с. 449–450]. Пор. укр. діал. *металец* «казковий змій, який, беручи хвіст у рот, котиться колесом і свистить перед дощем» – «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 447]. Наявні

паралелі у фінно-угорських, дравідійських, кавказьких та інших мовах. Слово може бути ностратичного й навіть моногенетичного походження, однак для індоєвропейських мов, за винятком слов'янських, воно не властиве;

Оленка, найменування дочки змії в казці про Івасика-Телесика, найвірогідніше співвідносне не стільки з тюркським *jılan* «змія», скільки з хеттським *Шлуанка*- – менем змієподібного противника небесного бога грому.

Той самий образ наявний також у замовлянні: *На Сіянських горах, на морських плитах стояв дуб, на тім дубі Семенове гніздо, у Семеновім гнізді Олена змія* [УЗ, с. 151]; *На морі, на окіяні, на ріці на Ордані дуб золотокорий, а в тім дубі три гнізді, цар Савул, і цариця Олена, і царенко. Посилав цар Савул... по всіх домах гаду скликати...* [УЗ, с. 152].

Івасик-Телесик із золотим човником і срібним весельцем, а також із небесними птахами на верхівці дерева, має небесну символіку верхнього світу, Сонця і Місяця і протиставлений зміям, які гризуть коріння дерева. Гіпотеза хетто-лувійської атрибуції Трипільської культури отримує таким чином іще одне підтвердження.

Дуже подібно до казки про Івасика-Телесика українська щедрівка протиставляє Місяць і водяну змію:

*Поплинь, поплинь, човен,
А в тім човні білий молод;
Струже стрілоньки з малиноньки,
Хоче пострілити люту змію* [67, с. 193]

Детальніше про цей образ див.: [19; 31; 87; 118; 126; 155; 246; 268; 374; 401]. В Україні існував культ хатнього вужа [74, с. 41]. Б.О. Рибаків припускає наявність культу вужа й у трипільців [281, с. 36].

Ім'я противника змії в реконструкції індоєвропейського «основного міфу» В.В. Іванова і В.М. Топорова, *Перун*, праслов'янське **Perunъ*, не

відповідає литовському *Perkunas* і його індоєвропейським паралелям через фонетичні розходження [ЕСУМ, т. 4, с. 357; Фасмер, т. 3, с. 246–247], єдиним точним фонетичним відповідником виступає хеттське *peruna* «скеля» [Мифологический 1991, с. 436]. Припускають навіть реконструкцію спільного слов'янсько-анатолійського варіанта імені **Perunos* [Иванов 1958, с. 101–111; Иванов 1963, с. 12–13, 32; 127, с. 153]. Слов'янське найменування Перуна може виступати успадкованим від хетто-лувійського, тобто гіпотетично трипільського, найменування божества грому. Таким чином, трипільський сюжет про Місяця і Змію може бути переосмислений в українському фольклорі в протиставленні Місяця і водяної змії у шедрівці й сонячно-місячного Телесика (первісно *Телешик*, що римується з *кулешик*) зміючці Оленці, що походить від хетто-лувійської змії *Illuyanka*-. Казка про Івасика-Телесика, де змії роблять спробу з'їсти розташованого на дереві героя, може мати календарний зміст і відображати зникнення місяця по закінченні місячного циклу, пор. трипільське пряслице з Райків, де зображені дерево, птах, змії між ними і 28 точок, що символізують дні місяця.

Ще одне ім'я слов'янської міфологічної істоти може виявитися хетто-лувійського субстратного походження. «На Русі віща пряля відома під іменем кикимори» [64, с. 44]. Зважаючи на те, що кикимора «плутає пряжу» й «сама любить прясти чи плести мережива» [Мифологический, с. 288]. Хеттське й палайське *Kamru-šera* «Камру-богиня», пор. [Мифологический, с. 539], яка «допомагає богові сонця чесати овечу шерсть» [Мифологический, с. 276], може бути співвідносно зі слов'янським іменем і образом Чмари-Кикимори. Пор.: [366]. В.М. Топоров співвідносить ім'я хеттської й палайської богині з українським *чмир* «короткі залишки шерсті» і словацьким *čmír* «рослинні жилки, волокна» [Топоров 1985 Этимология]. У хеттській міфології Камрушепа тісно пов'язана з богом родючості, співвіднесеним із дубом, на

ім'я Теле-піну «Теле-син», що його можна порівняти з Телесиком-Телешиком.

Таким чином, серед субстратних елементів мови українського фольклору виділяються ті, які можуть гіпотетично співвідноситися з хетто-лувійськими мовами.

Щука, праслов'янські корені *šćuk-, *šćup-, *šćub-, які уналежнюють до ізольованих слів без певної етимології [68, с. 527] і для яких припускають фіно-угорське походження [264, с. 246–247], пор. назву дуба.

Водяник міг показуватися людині у вигляді сома, щуки або іншої риби [186, с. 27]. Відомі перекази про водяника, який перевтілюється страшною щукою [67, с. 418].

У замовлянні щука – персоніфікація нижнього водного світу: *Перший княжич місяць на небі Адав'євич, другий черв'як у дубі, третій медвідь у лігві, четвертий камінь у полі, п'ятий щука у воді* [УЗ, с. 75].

Важко визначити, чи належать фінно-угорські елементи праслов'янської мови до субстратних, а чи до адстратних. Адже, з одного боку, носії праслов'янської мови могли поширюватися на територіях, до того заселених носіями фінно-угорських мов, пор. гіпотетичні фінно-угорські етимології до назв річок *Лона-нь, Луга-нь, Ума-нь*, однак, із другого боку, могли відбуватися й запозичення з мов сусідніх територій, особливо у сфері культу, до якої належать, очевидно, образи дуба як світового дерева і щуки як персоніфікованого втілення нижнього світу.

До субстратних або адстратних найменувань міфологічних персоніфікацій нижнього світу може належати й *ящер*, праслов'янське *ašćerъ, гіпотетично іранського походження, пор. [Фасмер, т. 4, с. 573; 338, с. 125–126].

Б.О. Рибаків припускає наявність культу ящера в Київській Русі. Він вважає, що для населення київського Подніпров'я культ ящера як

господаря «нижнього світу» добре засвідчений для VI–VII ст. (пальчаті фігури з головою ящера). У новгородській землі цей культ був, очевидно, в повному розквіті й набагато пізніше, у X–XIII ст. [282, с. 265]. Однак, як підкреслює дослідник, ні в літописах, ні в основних повчаннях проти язичництва, ні в чарівних казках, які є рудиментом міфу, ящера немає. Тому питання про цей культ ніколи не ставили в літературі. Слова *ящер* немає ні в тритомовій праці О.М. Афанасьєва, ані в двотомовому енциклопедичному словнику “Міфи народів світу” (М., 1982) [282, с. 278].

Незважаючи на сказане, слід культу ящера у зв’язку з культом гороху (див. про *горох* нижче) знаходимо у веснянці, яку співають дівчата (за П.П.Чубинським): *Сиди, сиди, Ящуре, / Горохвяний вінку, / Піймай собі жінку, / Як перепілку* [69, с. 45].

Але частіше Ящер пов’язаний не з горохом, а з горіхом: «В усіх варіантах гри місцем помешкання “Ящера” є саме кущ ліщини», Ящер – «любвеобильный змей в ореховом кусте» [5, с. 112]. Ідеться про весняну гру в ящура [244, с. 32]¹³.

¹³ Пор. російську пісню, записану в Іркутській губернії (український переклад М.Н. Москаленка): *Сиди, сиди, ящір, // Ладо, Ладо! // На золотім стільці, // Ладо, Ладо! // Гриси, гриси, ящір, // Ладо, Ладо! // Горіхове зерня, // Ладо, Ладо! // Іще того мало, // Ладо, Ладо! // Мало, не достало, // Ладо, Ладо! // Пойми, пойми, ящір, // Ладо, Ладо! // Красную дівоньку, // Ладо, Ладо! // Из ліпших найліпшу, // Ладо, Ладо!* [Золотослов 1988, с. 124]. Ще одна українська пісня свідчить про поклоніння Змієві: *Були вони невірні, // Вони Богу не вірили, // А вірили у цмочище, // В безумнеє у зміїще, // Зміїщу вони оброку несли, // На день оброку – по чоловіку, // Та й прийшла пора самого царя, // Мовив слово цар: – Сам я не піду, // Сам я не піду, жону не пошлю, // А пошлю слугу, красну дівоньку...* [67, с. 617], див. також варіант [35, с. 107]. Ящір фігурує й у білоруських піснях.

4.4. Сакралізовані субстратні вербалізатори концептів неосвоєної й освоєної природи

Гай – культовий об'єкт стародавніх українців та інших слов'ян. Про культ священних гаїв у полян повідомляє «Повість временних літ». Візантійський історик Прокопій Кесарійський пише, що слов'яни мали священні гаї і поклонялися старим деревам [76, с. 49, 64]. Моління давніх слов'ян відбувалося найчастіше у священних гаях, біля цілющих джерел і обожнюваних дерев. У священних гаях заборонялося рубати дерева, рвати квіти, ловити пташок, адже ці ліси й гаї вважалися житлом богів [186, с. 42]. Див. також [4; 3; 14; 32; 125; 182; 365]. Символіка гаю і лісу дуже близька, майже тотожна, див. нижче.

Ліс – найдавніше народне святилище [328, с. 139], священні гаї замінювали храми [76, с. 49, 64]. Особливе культове значення мав ліс, який оточував слов'янські язичницькі святилища, зокрема карпатські. Недоторканий ліс або окремі дубові дерева біля святилищ відомі й у балтійських слов'ян [279, с. 63].

Саме в лісах і гаях святкують в Україні Купало; священні гаї слов'яни називають *гай-бог*, *божниця*; заповідним лісам, у яких заборонено рубати, присвоюється назва *божелісся* [Афанасьєв, т. 2, с. 308].
– *Купайло, Купайло!* /

Де ти зимувало? / – Зимувало в лісі... [Купальські 1970, с. 25].

На думку В.Я.Проппа, збережена на Житомирщині форма святкування Купала в лісі чи в полі біля дубів-велетів архаїчніша за принесення гілки в село [276, с. 60].

Ліс належить до ключових елементів ініціаційної подорожі героя чарівної казки за концепцією В.Я. Проппа. Протиставлення дому і лісу вважають окремим випадком протиставлення свого й чужого [127, с. 168].

Дорога з дрімучого лісу через святий гай веде до саду, тобто до штучно створеної й доглянутої ділянки природи [Енциклопедія, с. 744].

Іноді ліс прямо названий у казці чарівним: *Не день та й не два їхав він, поки не заїхав у пречудесний ліс.* (Українські, «Золотий птах»).

Ліс – одне з основних місць дії чарівної казки, пор. зачин «Казки про пливунчика»: *Невелика хатина, у якій жив вугляр, находилася серед лісу. Одного разу зайшов у той ліс цар на полювання. Цілий день ходив по лісу і нічого не вполював. <...> Пішов царський слуга до того вугляра, силою забрав від нього дитину і пішов у ліс. Там поклав дитину у кошик, засмолив цей кошик смерековою смолою, потім кошик з дитиною пустив у воду. І поплив тепер маленький синок вугляра долі водою. Та плив він не довго. Скоро кошик доплив до того місця, де на березі річки жив один рибалка. <...> Узяв Пливунчик від царя письмо, сів на коня і вирушив у дорогу. Ідучи по дорозі, зайшов у один густий ліс. Перейшов через той ліс і вийшов на якесь широке поле, а на тому полі була одна маленька хатина, що стояла на курячій нозі. (Українські, «Казка про пливунчика»). Ото поїхав чоловік у ліс — і так заїхав, що тільки небо та земля, а то і сам не знає, де він: бо тоді ліси дуже великі були! От він поставив волики під грабом, а сам поліз на граба високо, щоб подивитись, куди краще виїхати. (Українські, «Убогий та багатий»).*

У лісі мешкають чарівні тварини:

— *Піду в ліс, хоч ріща принесу, аби не мерзли діти.*

Пішов у ліс, нарубав ріща, в руки так закріп, так змерз. Гріється, а золотокрила пташка пурхнула, сіла йому на плече та й: «Цвірінь-цвірінь. Цвірінь-цвірінь». (Українські, «Казка про чарівну пташку»).

Привіз його вовк у великий ліс, а посеред того лісу стояла хата велика; біля тієї хати стоїть стовп, на стовпі висить клітка, а у тій клітці сидить птиця така, аж сяє. <...> Їхали, їхали, от вовк і привіз його

знов-таки у ліс, а в тім лісі стоять усе кам'яні конюшні, а в конюшнях іржуть коні. <...>

— Е, привези нам панну, що живе за сім верст відсіть у дубовім гаю, тоді візьмеш коня. <...>

Вовк і привіз його знов у гай дубовий. (Українські, «Про жар-птицю та вовка»).

Дід-чарівник посилає героя в ліс для чарівного виготовлення летючого корабля:

— Ну, слухай, сину: йди ж тепер ти в ліс, та підійди до дерева, та перехрестися тричі, й удар сокирою в дерево, а сам мерщій падай ниць і лежи, аж поки тебе хто не розбудить; тоді — каже, — тобі корабель збудується, а ти сідай на нього й лети куди тобі треба, по дорозі бери кого б там не стрів. (Українські, «Летючий корабель»).

У колядці репрезентовано опис храму в лісі, що може своїми мотивами сягати образу давньоукраїнських язичницьких святилищ: *Ой у лісі, в лісі / церковка стояла, / А у тій церквці / аж три є віконця: / У перше віконце – / сходить ясне сонце, / А в друге віконце – / сходить ясний місяць, / А в третє віконце – / анголи літають* [Колядки 2003, с. 71].

Ліс є невіддільною частиною язичницького й успадкованого християнськими текстами гармонійного сприйняття природи: *Сонце, місяць і зорі / Світять з неба в просторі... / Води, що падають з неба, / Славять Бога як треба... / Огонь, град і шум вітрів / Славять Його в вік віків... / Земля, гори з лісами / Честь віддають з ріками* [Коляди, с. 49–50].

Християнізоване світобачення перетворює ліс на символ нечистоти:

Пішли далі полонинами, лісами та зворами, куди ще ніхто не ходив. Ідуть, аж бачать, а в лісі якась велика хата. У цій хаті жив той чорт, який узяв їх дочку до себе за жінку. (Українські, «Дванадцять синів і одна дочка»).

Казка «Як вільха коня купувала» за зовнішнім описом дивних з погляду раціонально-побутової логіки дій начебто нерозумного чоловіка приховує магічний світ віри в долю, чарівних тварин і могутність лісу та його окремих мешканців, у розгляданому випадку вільхи:

На другий день встала жінка раненько та й побігла в повітчину подивитися, чи нічого доля їм не послала. Туди,— аж там стоїть коняка. <...> От іде він лісом. Слухає, аж вільха рипить. «А,— думає собі чоловік,— це вона коняку купить хоче». <...>

— Ну кому ж ти хоч продав?

— Та я ж таки тобі кажу — в лісі. Іду ото я лісом, аж слухаю — вільха. «Ри-и-ип-рип!» — Пита мене, чи продаю. Ну, от я сторгувався та й продав її. Тільки вона попросила подождати до неділі. <...>

Вирівав кийок та й давай вільху лупити.

— А що, оддаси?! А що, оддаси?! Я й так довго ждав! Пооббивав уже всю кору внизу, а далі як лусне по вершку, а відтіль щось як гупне!

«Що за диво?» — дума чоловік. Оглянувся, коли бочонок лежить. Він туди, коли там повно червінців.

Взяв він той бочонок, приніс додому та й каже жінці:

— Оце й так! Оце й заплатила! Оце й послала тобі доля... (Українські, «Як вільха коня купувала»).

Ліс у чарівній казці символізує непізнане й непізнаване, невіддільне побутово-раціональній логіці: *Щастя пішло у ліс, а розум пішов та одному хлопчикові і вліз у голову. <...> А розум бачить, що горе, як вискочить з голови та у ліс. Знайшов там щастя. Тут і цар вернувся, розібрали діло, і став він тоді цареві за зятя. (Українські, «Розум та щастя»).*

Іноді ліс позначає не інший простір, а межу між звичним і іншим просторами, пор. зачин казки: *Десь за горами, за лісами, не знати в якій державі жив раз один цар. (Українські, «Дерево до неба»).*

Гай і *ліс*, поряд із іншими гіпотетично субстратними лексемами *Ладо* і *яструб*, фігурують у записі з Літинського повіту на Поділлі: ...*Дід-Ладо, Дід-Ладо, / Ворона гони – Гай! / Дід-Ладо, Дід-Ладо, / Весь, зело охорони!* /

Гай, гай... [Килимник, кн. II, т. 4, с. 430], а також в інших записах: ...*Ой, гай, гай! / Гай, гай, гай! / Ти, Яструбе, утікай! / Ой, гай, гай! / Гай, гай, гай! / До нас в село не літай! / Гай, гай! / Гай, гай, гай!* [Килимник, кн. II, т. 4, с. 425]. *Ой, лісу-лісочку, / Ой, гаю-гайочку! / Не плодь яструбочка, / Його занехай!* [Килимник, кн. II, т. 4, с. 425].

У замовлянні ліс виступає в ролі елемента космології, частини Всесвіту: *Полечу ліса палить, а землі сушить, а трави в'ялить* [УЗ, с. 41].

Ліс – частина неосвоєного простору: *Уроки-урочища, підить собі на луги, на ліси дрімучії, на степи степучії, де глас чоловічий не заходить, де півні не співають...* [УЗ, с. 95].

До вірогідно субстратної лексики належить і слово *дуб*, прасл. **do^mbъ* «без достовірної етимології й надійних індоєвропейських відповідників» [8, с. 229; 204], пор.: [108, с. 61; 368, с. 98]. Пор. прафінськ. діалектн. **tamb-* – припускають субстратне палеоевропейське (доіндоєвропейське і дофінноугорське) походження слова [Шилов 2005, с. 8].

Дуб – особливо священне дерево, втілення Світового дерева-прадуба, яке росте у вирії. Дуб – дерево замовлянь, у нього наймогутніша влада над лихими силами [67, с. 134–135]. Вірили, що це незвичайне дерево, бо його нібито любили боги і жили на ньому [100, с. 203].

Як найбільш концентроване втілення лісу можна розглядати саме образ дуба, репрезентований у багатьох жанрах української народної творчості. Так, у казці «*Дурень та чарівна сопілка*»: *Дійшли до лісу та й кажуть: / — Давайте виліземо на дуба та переночуємо, а то щоб розбійники не напали.* (Українські, «*Дурень та чарівна сопілка*»).

У казці «Іван-побиван» хлопець і змії співвідносять свої сили з дубами як символами могутності природи:

— *Піди ж, — каже, — хлопче, дров принеси; вирви там сухого дуба, та й буде з нас.*

— *Е, буду я тобі трошки носити! Якби дубів двадцять заразом, то б так! — Та й удав, ніби розсердивсь, не пішов.* (Українські, «Іван-побиван»).

Ліс виступає місцем ініціаційних випробувань хлопця, а дуб відіграє роль мірила його сили:

Був де не був один великий силач. Коли мав чотирнадцять літ, пішов до лісу, вирвав руками найтовстішого дуба і поставив 'го догори корінням.

Каже матері:

— *Мамко, будьте здорові, бо я йду світом!* (Українські, «Силач»).

Іноді дуб – головний герой казки:

А старий дід — дуплистий дуб — потряс своїм верхів'ям, похитав зеленою головою та й промовив ласкаво до онуків... (Українські, «Старий дуб і діброва»).

Такі символи середнього світу, як дуб і кінь, іноді виступають у чарівній казці в парі. Так, стара баба, що живе за лісом у хатці на курячій нозі, здійснює такі дії: *Узяла баба і прив'язала коня до дуба, що ріс біля хати, потім коня нагодувала і напоїла та й хлопця завела до хати. Потім дала хлопцеві вечерю і уклала його спати.* (Українські, «Казка про Пливунчика»).

Дуб виступає вмістилищем зовнішньої душі Коцюя Безсмертного в контекстах, дуже близьких до контекстів замовлянь, наприклад:

— *Ніхто ще в світі мою смерть не находив і не найде, ніхто мене не вб'є. А смерть моя на морі-океані, на острові Діяні. На тім острові є дуб, а під тим дубом скриня, а в тій скрині засць, у зайці качка, а в качці*

яйце, у тому яйці моя смерть. <...> Ідуть Іван-царевич і Булат-молодець по острову і бачать — недалеко росте міцний дуб. Булат-молодець схопив і одним махом вирвав дуб із корінням. (Українські, «Казка про Коція Безсмертного»). Це свідчить про **спільну космологію чарівних казок і замовлянь**, у якій центральне місце посідає образ дуба на острові як світового дерева. У поваленні дуба можна вбачати перехід від шаманської ідеології (пор. образ дерева у фінській «Калевалі», що відображає шаманську ідеологію) до героїчної.

Можемо припустити, що дуб на острові як менш доступному просторі, оточеному водою, символізує ще більшу сакральність порівняно з дубом у лісі на галявині. Пор.: *На острові був дуже густий ліс. Височезні дерева піднімалися до самого неба. <...> Іванко збирав з дівчатами ягоди й розповідав, як fajно жити там, де є багато людей і де нема таких диких нетрів.* (Українські, «Дівчина-тростинка»).

Подібну космологію втілюють замовляння: *На морі, на лукомор'ї стоїть дуб розложистий, барзо хороший; на тому дубі цариця-Яриця* [УЗ, с. 149]; *На морі на Діяні, на острові на Кияні, там стояв дуб, а в дубі дупло, а в дуплі гніздо, а в гнізді цариці...* [УЗ, с. 150].

Іноді зовнішня душа негативного персонажа, шарканя-змія, перебуває не в дереві, а в лісі:

Піднявся кінь. Летів, летів, і зрештою, у темному лісі спустився на землю.

— *Но, Іване, тут, у цьому лісі, є дикий кабан. Уважай, бо дикуна мусимо забити. В його голові — живий заєць, і того треба вбити, а у зайця в голові діамантова шкатулка, і в тій шкатулці сім жуків. У тих жуках і є сила шарканя. Якщо їх вб'ємо, він утратить міць.* (Українські, «Дерево до неба»).

Ліс може символізувати середній світ: *Під сонцем під жорстоким і під лісом, під чорним, під високим, там стоїть верба: під тією вербою сімсот коренів...* [УЗ, с. 146].

У замовлянні дуб може символізувати не світове дерево, а тільки частину, один із рівнів простору, а саме середній світ: *Місяць у небі, кит-риба в окіяні, дуб на землі* [УЗ, с. 73].

В іншому випадку – навіть частину середнього світу: *Перший княжич місяць на небі Адав'євич, другий черв'як у дубі, третій медвідь у лігві, четвертий камінь у полі, п'ятий щука у воді* [УЗ, с. 75].

Дуб і сокіл поєднуються в космології замовлянь як уособлення середнього і верхнього світів: *На морі на окіяні стояло дванадцять дубів, на тих дванадцяти дубах сиділо дванадцять соколів...* [УЗ, с. 99].

Одне з замовлянь цілковито присвячене дубові як символіві буянню, зразкові для малої дитини зі сфери дикої природи, що виражене в конструкції психологічного паралелізму: *Дубе, дубе! Ти чорний: у тебе, дубе, білая береза, у тебе дубочки синочки, а у березочки дочки. Тобі, дуб і березо, шуміть та густі, а рожденному, хрещеному рабу Божому Івану спать та рости!* [УЗ, с. 101]. Пор. подібний психологічний паралелізм із протиставленням замість співвіднесення: *За морем два дуба: давайте побратаємся, давайте посватаємся: у мене син, у вас дочка, – нате вашій дочці крикливці, а моєму нарожденному сину Івану дайте сонливці!* [УЗ, с. 103].

В основі імені головного героя казки «*Котигорошко*» – субстратна лексична одиниця *горох*. Горошинка в казці відіграє роль душі-зародка майбутньої дитини: *От одного разу пішла жінка на річку прати, коли ж котиться горошинка по дорозі... Жінка взяла горошинку та й із'їла. Згодом народився в неї син. Назвали його Котигорошком.* (Українські, «*Котигорошко*»). Образ героя розвивається в контексті космологічної символіки: Вернигора, Вернидуб і Крутивус персоніфікують три рівні

світобудови, а саме верхній (пор. давнє *горний* «верхній»), середній і нижній водний, тоді як гриф, що приносить героя з іншого світу, пов'язаний із символікою стародавніх східних цивілізацій¹⁴.

Пор. образ горошку в мові української весняної хороводної пісні: *Прийшла весна з квітками, / Пішли в поле з плугами, / Та посіяли горошок. / Та рости, горошку, в три листи, / Та дай же, боже, чотири, / Щоб ся парубочки женили, / Щоб восени дівок забрали, / Щоб старі баби гуляли. / Кожному парубкові гороху стрючок, / Миколові стричисько, / Бо він старий парубчисько*” [181 с. 151].

Дискусійного, не виключено що субстратного, походження ім'я головного персонажа казки «Колобок».

¹⁴ Пор. шумерське сузір'я, що зображає птаха, який несе померлого. У казці «Яйце-райце» орел несе героя й потім дає йому яйце, з якого з'являється багато худоби. У казці «Силач» велика птаха виносить героя з підземного світу. Орел виносить героя з підземного світу й у чарівній казці «Вечірник, Полуночник і світанок». Гусеня приносить Телесика до батьків, урятувавши його від зміїв. Не виключено, що відсутність трипільських і варненських поховань пов'язана з традиціями, засвідченими в святилищі Чатал-Хююка, у давньоіранських зороастрійців і тибетців. – Усна консультація наукового керівника.

4.5. Сакралізація адстратної лексики в українській мові

Поряд із **субстратною** лексикою в мові українського фольклору широко репрезентована **адстратна** лексика як закономірний результат давніх контактів із сусідніми мовами й запозичень найменувань не тільки предметів матеріальної культури, а й образів духовної культури. Наприклад, *Коляда* як назва спершу свята зимового сонцестояння, а потім і його персоніфікації, що має відповідники в мовах інших слов'янських і неслов'янських балканських народів (чеське і словацьке *koleda*, словинське *kolednica*, *coleda*, сербське *koleda*, *kolenda*, румунське *colinda*, албанське *kolëndÿ*, новогрецьке *колянта*) і сягає латинської назви давньоримського новорічного свята *calendae*. Назва могла ввійти до української мови передовсім унаслідок римсько-слов'янських контактів на Балканах у першій половині I тисячоліття до н. е. Такого самого походження й назва і свято *русалій* від латинського *rosalia*, що теж було персоніфіковане в образі *русалок*. Очевидно, **персоніфікацію назв свят і, ширше, певних проміжків часу можна розглядати як семантичну закономірність, що підтверджується значеннєвим розвитком запозичених слів, які первинно, у мовах-донорах, не мають семантики персоніфікації.** Пор. у колядковому тексті: *Коляда іде, всім дари везе. / Всім дари везе, нам слово каже* [Колядки 2003, с. 76].

Іще одне адстратне слово з того самого середовища контактів є, очевидно, прикладом перекладу, тобто калькування: назва свята найкоротшого дня року *Корочун*, пор. румунське *craciun* південнослов'янського походження (*кращун* із типовою для південнослов'янських мов рефlekсацією, що відповідає східнослов'янському звукосполученню *-оро-*) як назва Різдва, є

перекладом назви латинського свята найкоротшого дня року *bruma* від **brevi-ma*, що включає латинське *brevis* «короткий» та іменний суфікс.

Інтерпретація адстратної лексики балкано-романського, первинно латинського, походження в українській та інших слов'янських мовах на позначення 1) свята початку року, 2) свята літнього буяння зелені та 3) свята найкоротшого дня наприкінці року в зимове сонцестояння з дальшою персоніфікацією образів названих свят дозволяють реконструювати **культово-календарний вплив балкано-романських мов на слов'янські, включаючи й протоукраїнські діалекти, у період, співвідносний із часом диференціації слов'янських мов близько середини I тис. до н. е.**

До адстратної лексики грецького походження в українській мові належать лексеми *комора*, *корабель* та ін., які Ю.Л. Мосенкіс помилково інтерпретує як субстратні. Так, *корабель* – центральний образ української чарівної казки «*Летючий корабель*» і епізодичний образ у деяких інших казках, наприклад: *Зараз наказав майстрам робити корабель. В той час зробили корабель. Взяв він собі кілька жовнірів і поїхав за <чарівною молодильною> водою.* (Українські, «*Молодильна вода*»).

Детальне дослідження лексем і образів грецького та латинського походження в мові українського фольклору здійснює В.Ф. Вакуленко.

Результати викладені в публікаціях: [307; 314; 321].

Висновки до розділу 4

Є всі підстави стверджувати, що походження слова разом зі специфікою репрезентованої ним позамовної дійсності значною мірою впливає на особливості його функціонування в мові, особливо в тих фольклорних текстах, які репрезентують найбільш глибокі основи світобачення носіїв мови, вербалізують міфопоетичну картину світу етносу. З другого боку, слово приходить у мову (як запозичення, або субстратизм, або адстратизм) нерідко разом із певними ідеологічними уявленнями, елементами сакральної магіко-міфологічної картини світу, що найбільш яскраво репрезентовано міфонімією (теоніми Київської Русі язичницького періоду – *Хорс*, *Симаргл* іранського походження, *Дажбог* гіпотетично кельтського походження, *Сварог* гіпотетично з мови індійського племені синдів, що мешкало в I тис. н. е. на узбережжі Азовського моря), однак відображено й у т. зв. неявній (імпліцитній) міфонімії, як-от *мир* (від імені давньоіранського божества *Митра*) та ін.

Лексика субстратного походження в мові української народної творчості вербалізує

1) образи трьох рівнів світобудови як антропоморфізованих міфологічних тварин – *коня* (середній світ), *голуба* і *сокола* (верхній світ); пор. субстратну лексему *кібець* без істотного міфологічного навантаження і субстратне *кобила* з невеликими міфологічним контекстом. Образ коня може набувати рис двох інших світів – верхнього (крилатий кінь) і нижнього (водний кінь). Персоніфікація рівнів світобудови визначає космологічну роль названих образів;

2) персоніфіковані тваринні образи освоєного людиною світу (*баран*, *віл*, *пес*, *теля*, *цан*), тоді як протиставлені їм образи персоніфікованих тварин дикої природи мають назви індоєвропейського походження (*засць*, *лисиця*, *вовк*, *ведмідь*, за можливим винятком лексеми

вепр, щодо якої не виключають субстратного походження), що може свідчити про велику роль мисливства в господарстві носіїв індоєвропейських мов на давніх етапах їхнього розвитку; деякі образи виявляють здатність поєднувати риси дикої природи й освоєного людиною простору (*кінь*);

3) неперсоніфіковані образи неосвоєного людиною магічного простору як місце сакрального дійства (*гай, ліс*) та концентроване втілення цього простору, співвідносне з ідеєю світового дерева, осі світу (*дуб*); їм протиставлений центральний образ освоєного світу *хата*, що набуває ролі українського етноконцепту. Світові неосвоєної рослинної природи протиставлений світ освоєної людиною рослинності як джерела достатку (*жито*);

4) рослинні та тваринні персоніфікації образу душі (*дуб, горошина, голуб*).

Аксіологія вищезгаданих образів переважно позитивна, однак у мові чарівних казок трапляються й негативно навантажені образи коней, голубок. Показово, що деякі субстратні лексеми мають мінімальне міфологічне осмислення (*кібець, кобила, пес, теля, цан*) на відміну від інших із максимальною міфологізацією (*голуб, кінь, сокіл*), що потребує дальшого дослідження. Очевидно, при запозиченні слова з субстрату або адстрату діяли певні концептуалізаційно-конотаційні механізми, що визначали міфологічну навантаженість лексеми, своєрідні стилістичні реєстри, спроеційовані на міфологію. Так, незважаючи на значний трипільський культ собаки, субстратне найменування її *пес* не має істотного міфологічного освоєння в досліджених фольклорних текстах; пор. іншу назву тварини *собака* іранського походження в контексті значного й давнього культу собаки в іранських народів, а саме в зороастризмі.

Питання про причини диференціації субстратних лексем за мірою їх сакрально-міфологічного навантаження поки що залишається без повної аргументованої відповіді, якою може бути тільки побудова міждисциплінарної моделі взаємодії ідеологій / міфологій у тісному зв'язку зі взаємодією етносів та їхніх мов. Можливо, коріння специфіки таких механізмів слід шукати в ідеї різномовності соціальних стратів етносу (М.Я. Марр, С.Ж. Пустовалов та ін.).

Адстратна лексика української мови латинського (балкано-романського) походження вербалізує вторинно персоніфіковані (без персоніфікації в мовах-донорах) образи первинно язичницьких календарних свят (*Коляда, Русалії та русалки, Корочун*); до групи таких образів належить, очевидно, і *Купало, Купала* як результат переосмислення в язичницькому контексті християнського свята Івана Хрестителя (*Купала*), що співвідноситься з давнім язичницьким святом літнього сонцестояння.

Серед мовних джерел субстратних та адстратних елементів слід виокремити такі, як 1) давньогрецька та балкано-романські мови (адстрат: *комора, корабель*), 2) фінно-угорські мови (субстрат і/або адстрат: *дуб, шука*), 3) іранські мови (субстрат або адстрат праслов'янського періоду: *Бог, ящір*), 4) хетто-лувійські мови (субстрат, оскільки зазначені мови не контактували: *Перун, змія Оленка*). Наведені гіпотетично субстратні елементи свідчать про те, що слов'янські мови надзвичайно тісно контактували з іншими індоєвропейськими та неіндоєвропейськими мовами у сфері культів, пор. подібні контакти в часи Київської Русі. Активні контакти засвідчує і сфера власних імен, а саме міфонімів: *Дажбог* (праслов'янське, можливо, кельтського походження), *Хорс* (періоду Київської Русі, іранського походження), *Сварог* (періоду Київської Русі, індійського походження) та ін.

ВИСНОВКИ

Здійснене дослідження дозволяє зробити такі **висновки**.

Теорія стратів і, зокрема, теорія субстрату дозволяє здійснювати комплексне міждисциплінарне моделювання лінгвоетногенетичних процесів на основі дослідження внутрішньомовних (лексико-семантичних, фонетико-типологічних та ін.), зовнішньомовних (лінгвоконтактологічних, включаючи як апелятивну, так і пропріальну лексику) та позамовних (археологічних, історико-етнографічних, фольклорно-міфологічних та ін.) свідчень, що визначають відповідні чинники мовного розвитку. Дослідження механізмів субстратизації й адстратизації мов, зокрема на лексичному рівні, забезпечує теоретичне підґрунтя для розроблення сучасної комплексної міждисциплінарної теорії походження і розвитку української мови, особливо щодо періодів її передісторії.

Лексика невідомого та дискусійного походження потребує лінгвістичної інтерпретації не тільки з метою визначення її генеалогічних джерел, мов-донорів, а й з метою виявлення її денотативної та конотативної специфіки, ролі в мовній картині світу, закономірностей її концептуалізації, а відтак і моделювання процесів і причин її успадкування з можливих субстратів та рецепції з адстратних мов. Уходження лексики в мову відбувається разом із елементами репрезентованого нею світобачення, фактів не тільки матеріальної, а й духовної культури – уявлень, вірувань, міфологічних образів тощо.

На відміну від деяких інших мов із потужним прошарком власної лексики невідомого походження (як-от англійська, німецька, давньогрецька), українська мова в апелятивній лексиці містить незначну кількість етимологічно не інтерпретованих слів, тоді як у пропріальній лексиці (топоніми, етніміми, міфоніми) таких одиниць значно більше й вони можуть бути інтерпретовані як низка субстратів (іранський,

кавказький тощо) і адстратів (кельтський, германський тощо), що узгоджується з позамовними, зокрема археологічними, історичними й етнографічними, свідченнями. Однак безпосередній генеалогічний предок української мови – праслов'янська мова – містить значну кількість слів невідомого походження без етимологічних відповідників ув інших індоєвропейських мовах. Така лексика може бути визначена як непрямий субстрат української мови, успадкований з праслов'янського періоду.

Українська апелятивна лексика невідомого, гіпотетично субстратного походження в основній своїй масі успадкована від праслов'янської мови, що свідчить про формування української мови переважно шляхом диференціації слов'янської прамови внаслідок розселення її носіїв, а не шляхом зміни мови й формування субстрату, на відміну від романських мов. Таким чином, дослідження субстратної лексики дозволяє визначити відмінність процесів походження праслов'янської мови з праіндоєвропейської (диференціація через засвоєння субстрату, пор. інші субстрати в германських мовах та інших групах індоєвропейських мов) і української мови з праслов'янської (територіальна диференціація без істотних слідів засвоєння субстрату українською та іншими слов'янськими мовами після їх генеалогічного розходження).

Етимологічно неінтерпретована праслов'янська лексика неіндоєвропейського походження в українській мові набуває концептуалізації в міфологічних контекстах і віддзеркалена мовою різних жанрів фольклору, що засвідчує тривалість і тривкість відбиття язичницької традиції в лексиці від індоєвропейського періоду до сучасної української мови. Така лексика формує відносно цілісний фрагмент сакрального сегменту міфологічної й мовної картин світу, репрезентуючи верхній, середній і нижній світи у тваринних образах (але не включаючи астральної символіки), деяких міфологізованих domestikованих тварин

(решта їх, як і переважна більшість диких тварин, мають індоєвропейські назви), чужий простір лісу (на противагу освоєному своєму просторові з індоєвропейськими найменуваннями елементів, однак субстратним найменуванням етноконцепту), *дуб* як світове дерево (при тому, що серед інших українських назв дерев, зокрема й міфологічно освоєних, є й індоєвропейські, і невідомого походження).

Власне українська лексика нез'ясованого походження в переважній більшості належить до діалектної. Для частини такої лексики може бути запропонована етимологічна інтерпретація. Так, нами запропонована етимологія 39-ти неетимологізованих в ЕСУМ діалектних лексем української мови: *кокатель* «кусок дерева; держак віника», *куміга* «латка землі, полянка (на луках)», *кумлик* «комар», *млевінь* «болото», *молодойка* «кукурудзяна мука, зварена на солодкому молоці», *моржоло* «болото, трясовина», *морох* «пліснява, мох», *нудик* «земляний горіх», *плесковчина* «посуд у вівчарстві», *прейда* «назва суки», *пужик* «голуб-синяк (клінтух)», *пукалка* «вид маленької жабки, що водиться в мілких місцях лиману, в калюжах», *райка* «рідке болото на дорозі; рідка страва з оселедця і борошна», *рама* «зарубка; зморшка», *рамак* «рубель для качання білизни (ломака із зарубками)», *рамик* «зарубка», *рамень* «густий ялинник», *рихтиця* «слід коліс (особливо на замерзлій дорозі)», *рищонка* «погана мігла», *рїмувати* «лятися, бити; лихословити, проклинати», *ромуш* «гуркіт, гук, тріск», *савка* «білоголова качка», *серпен* «вид танцю або хороводу на великдень», *сисак* «саламандра плямиста», *слудва* «скеля, сталактит», *стина* «літня вівчарня в полі», *стінка* «хмиз», *струг* «схил, укіс», *тетанька* «горщик, що розширюється догори», *тежик* «вазон, горщик для квітів», *терпуга* «горілка» та ін., а також етимологію 10-ти одиниць лексики, визначеної в ЕСУМ як афективна й також не етимологізованої: *пиндик* «хвіст», *тахматися* «звиватися, витися», *тахтарити* «тягти», *транди* «танці», *транти* «те саме», *широпуга*

«бродяга, бурлака», *широпутник* «те саме», *шонь-тонь* «що-небудь», *щонь-тонь* «принаймні трохи, проте дещо», *шпиндилек* «жаба».

Деякі лексеми, визначені попередніми дослідниками як субстратні, інтерпретовані нами як *псевдосубстратизми* через наявність для них більш вірогідних за субстратну взаємодію шляхів потрапляння в українську та близькоспоріднені мови. Так, *кум* і *цан* – адстратні запозичення з романських мов, *голос* – індоєвропейського походження, *малина* – спільностратичного, *Купала* / *Купало* – український переклад епітета Івана Хрестителя.

Спостережена жанрова спеціалізація функціонування субстратно-адстратної лексики в мові української народної творчості. Для мови замовлянь найбільш властиві вербалізатори вертикальних рівнів простору та світового дерева, для мови казок про тварин – позначення свійських тварин, для мови чарівних або героїко-фантастичних казок – позначення тварин-помічників і чарівних тварин, а також лісу як місця розгортання основної частини сюжету чарівної казки.

Основними сегментами картини світу, вербалізованими субстратно-адстратною лексикою, виступають 1) осередок освоєного людиною простору, персоніфікований *хатою* та найменуваннями свійських тварин (*баран, кінь, кобила, пес*), 2) неосвоєний простір, де відбувається дія чарівних казок (*гай, ліс*), і концентрована персоніфікація такого простору (*дуб*), 3) чарівні репрезентанти трьох рівнів світобудови – верхнього (*голуб, сокіл*), середнього (*кінь, кобила*) та нижнього (*риба, ящер*).

Субстратно-адстратні вербалізатори міфологічних образів протиставлені назвам диких тварин індоєвропейського походження, що може свідчити про переважання мисливства у носіїв праіндоєвропейської мови. Численні неетимологізовані назви риб в українській та споріднених

мовах можуть відображати роль рибальства у носіїв субстратних мов Європи.

У мові фольклору субстратні слова виконують особливі функції: саме вони зазвичай творять ритуальне та міфологічне осердя тексту. Через те, що міфологічні оповіді всіх народів містять застарілі чи запозичені слова, субстратизми та адстратизми – це якраз той пласт лексики, що забезпечує й українському фольклорному текстові його маркованість – як на рівні форми, так і на рівні змісту. Фольклорний текст, особливо ж – обрядовий, за своєю суттю спрямований на створення особливого, протиставленого буденному мовленню, враження. На відміну від успадкованих, питомо індоєвропейських слів, у мові українського фольклору саме на субстратизми та адстратизми падає особливий акцент, що є відображенням універсальної світової тенденції: те, що в мові колись видавалося не своїм, запозиченим, відіграло особливе значення в плані ритуалу. Те, що субстратні слова так активно використовувані в текстах фольклору, свідчить про безперервність культурних традицій на теренах України, з одного боку, а з іншого – творить їх національний колорит.

Перспективи дослідження полягають в 1) уточненні мовних та позамовних, зокрема лінгвоміфологічних, механізмів розвитку субстратної лексики в українській мові, внаслідок яких одні лексеми субстратного походження набувають максимального осмислення в міфологічних контекстах, засвідчених усною народною творчістю, тоді як інші залишаються переважно поза такими контекстами, 2) розширенні теоретичної й етимологічної баз інтерпретації української лексики на основі теорії стратів, 3) пошукові більш досконалих методів і моделей інтерпретації української лексики невизначеного та дискусійного походження. Потребує теоретичного, методологічного та фактичного розроблення проблема укладання етимологічного словника субстратної та,

ширше, неетимологізованої або етимологічно дискусійної лексики української мови.

Література

1. Абаев В. И. Скифо-европейские изоглоссы на стыке Востока и Запада / Василий Иванович Абаев. – М.: Наука, 1965. – 168 с.
2. Абаев В.И. О языковом субстрате / В.И. Абаев // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – 1956. – Т. 9. – С. 57–69.
3. Агапкина Т.А. Материалы по славянскому язычеству (древнерусские свидетельства о почитании деревьев) / Т.А. Агапкина, А.Л. Топорков // Литература Древней Руси: Источниковедение. – Л.: Наука, 1988. – С. 224–235.
4. Агапкина Т.А. Дерево культовое, роща культовая / Т.А. Агапкина // Славянские древности: Этнолингвистический словарь / [под общ. ред. Н.И.Толстого]. – М., 1999. – Т. 2. – С. 67–70.
5. Агапкина Т.А. Лещина / Т.А. Агапкина // Славянские древности: Этнолингвистический словарь [под ред. Н.И.Толстого]. – М., 2004. – Т. 3. – С. 112.
6. Акуленко В.В. Множественные этимологии в германо-славянских языковых контактах / В.В. Акуленко // Тезисы докладов, предназначенных для обсуждения на II Всесоюзной конференции по славяно-германскому языкознанию. – Минск: Изд-во Белорусского университета, 1965. – С. 34–37.
7. Алатирева Н.Б. Номінація світового дерева у колядкових текстах: варіанти, трансформації та диференціація слов'янської ментальної моделі / Н.Б. Алатирева // Слов'янський збірник. – Одеса: Астропринт, 2000. – Вип. VII. – С. 274–279.
8. Аникин А.Е. Этимология и балто-славянское лексическое сравнение в праславянской лексикографии: Материалы для балто-славянского словаря / А.Е. Аникин. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1998. – Вып. 1. – 478 с.

9. Аникин В.П. Этнолингвистика в ее отношении к фольклористике и другим смежным дисциплинам / В.П. Аникин // Научные доклады филологического факультета Московского государственного университета. – М.: Изд-во Московского государственного университета, 1998. – Вып. 2. – С. 119–128.

10. Афанасьев А.Н. Мифы, поверья и суеверия славян: Поэтические воззрения славян на природу / Александр Николаевич Афанасьев. – М., 2002. – Т. 1–3.

11. Бабич Н.Д. Традиційні магичні іменування гуцульського світу II половини XIX – початку XX ст. і подій у ньому / Н.Д. Бабич // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 428/429: Слов'янська філологія. – С. 38–42.

12. Балановская Е.В. Генетические следы исторических и доисторических миграций: континенты, регионы, народы / Е.В. Балановская, О.П. Балановский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.genofond.ru/default2.aspx?s=0&p=704>

13. Балтівець С. Іван Огієнко: мова як вираження національної психіки, душі й совісті народу / С. Балтівець // Дивослово. – 1994. – № 7. – С. 23–27.

14. Балушок В. Давньослов'янські юнацькі ініціації і священний ліс / В. Балушок // Полісся: мова, культура, історія: Матеріали міжнар. конф. – К., 1996. – С. 239–247.

15. Баскаков Н.А. Тюркская лексика в “Слове о полку Игореве” / Николай Александрович Баскаков. – М.: Наука, 1985. – 208 с.

16. Бернштейн С.Б. Новое в языке минойских надписей (по поводу работ проф. Вл. Георгиева) / С.Б. Бернштейн // Известия АН СССР. Отделение лит. и яз. – М., 1951. – Т. X. – Вып. 2. – С. 158–200.

17. Бернштейн С.Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков / Самуил Борисович Бернштейн. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 350 с.

18. Білецький А.О. Проблема мовного субстрату і “догрецьке мовознавство” / А.О. Білецький // XIII наукова сесія КДУ ім. Т. Шевченка: Тези доповідей. Секція філології. – К.: Вид-во КДУ, 1956. – С. 9–12.

19. Блаватский В.Д. О Змееборце в русской былине / В.Д. Блаватский // Древняя Русь и славяне [отв. ред. Т. В. Николаева]. – М.: Наука, 1978. – С. 317–321.

20. Богаевский Б.Л. Изображение лошади в поздне-«родовом» обществе Днестро-Днепровского района / Б.Л. Богаевский // Сообщения Государственной академии истории материальной культуры. – 1931. – № 1. – С. 20–25.

21. Богачевська І. Роль мови в релігійному мисленні в концепції О.О.Потебні / І. Богачевська, А. Глушак // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень VI Міжнародного круглого столу (Львів, 3–8 травня 1995 р.). – Львів: б.в., 1996. – С. 21–23.

22. Болдирев Р.В. Деякі тюркські елементи українського словника / Р.В. Болдирев // Беларуская лексікалогія і этымалогія (Праграма і тэзісы дакладаў міджэспубліканскай канферэнцыі па беларуская лексікалогіі і этымалогіі, 19–23 лютага 1968 г.). – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – С. 15–18.

23. Болдирев Р.В. Лексика тюркського походження у слов'янських мовах / Р.В. Болдирев, Егава Хіраюкі // Науковий вісник Кафедри ЮНЕСКО Київського державного лінгвістичного університету. – К.: Вид-во Київського державного лінгвістичного університету, 2000. – Вип. 1. – С. 246–251.

24. Болдирев Р.В. Лексична Палеославія у координатах індоєвропейської та неіндоєвропейської етимології (аспекти стратиграфії) /

Р.В. Болдирев // Науковий вісник Кафедри ЮНЕСКО Київського державного лінгвістичного університету. – К.: Вид-во Київського державного лінгвістичного університету, 2000. – Вип. 4. – С. 61–72.

25. Болдирев Р.В. Лексичні орієнталізми індоєвропейських мов і етимологія / Р.В. Болдирев // Науковий вісник Кафедри ЮНЕСКО Київського державного лінгвістичного університету. – К.: Вид-во Київського державного лінгвістичного університету, 2000. – Вип. 3а. – С. 111–133.

26. Болдирев Р.В. Протославіка й генезис назв металів / Р.В. Болдирев // Актуальні питання мовознавства у світлі праць Б.О.Ларіна і Ф.П.Філіна. – К.: Київський державний педагогічний інститут, 1993. – С. 26–28.

27. Болдырев Р.В. Некоторые вопросы историко-этимологического изучения тюркских лексических элементов украинского языка / Р.В. Болдырев // Тюркизмы в восточнославянских языках. – М.: Наука, 1974. – С. 44–60.

28. Болобан М.А. Мовно-культурний простір стародавньої Британії і субстратна передісторія англійської мови / М.А. Болобан, Ю.Л. Мосенкіс, Д.І. Переверзев, Р.І. Синишин. – К.; Умань: СПД Жовтий, 2009. – 68 с.

29. Болобан М.А. Актуальні питання германістики та кельтології : Походження англійської та німецької мов; Генеза англійської календарної лексики в контексті еволюції культури Великої Британії; Стоунхендж як матеріальне втілення календарно-астрономічної традиції / М.А. Болобан, Х.В. Бура (Сторожук Х.В.), Ю.Л. Мосенкіс, Д.І. Переверзев, Р.І. Синишин. – К.; Умань, 2011. – 536 с.

30. Болобан М.А. Походження англійської мови в контексті історії британської культури / М.А. Болобан, Х.В. Бура (Х.В. Сторожук),

П.М. Грабовий, Ю.Л. Мосенкіс, Д.І. Переверзєв, Р.І. Синишин. – К.; Умань, 2010. – 86 с.

31. Болсуновский К.В. Символ Змия в трипольской культуре: Мифологический этюд. Реферат, приготовленный к чтению во время XIII Археологического съезда в Екатеринославе в августе 1905 г. / К.В. Болсуновский. – К., 1905. – 13 с.

32. Борейко В.Е. Лесной фольклор. Древо жизни и священные рощи / В.Е. Борейко. – К.: Киевский эколого-культурный центр, 2000. – 212 с.

33. Борисевич В.В. Перспективні сучасні видання з етимології в контексті етнолінгвістики та лінгвокультурології (Рецензія на: Х.В. Бура Англійська та спільногерманська лексика невідомого походження в контексті проблеми генези англійської мови. – К.; Умань, 2010; М.А. Болобан, Х.В. Бура, Ю.Л. Мосенкіс, Д.І. Переверзєв, Р.І. Синишин. Актуальні питання германістики та кельтології. – 2-ге видання. – К.; Умань, 2012) / В.В. Борисевич // Мова та історія. – Київ, 2014. – Вип. 314. – С. 17-19.

34. Боровский Я.Е. Мифологический мир древних киевлян / Я.Е. Боровский. – К., 1982.

35. Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян / Я.Є. Боровський. – К., 1992.

36. Борщевський С. Особливості прояву субстрату на різних рівнях мовної структури / Сергій Борщевський // Мова та історія : зб. наук. праць. – К., Умань : РВЦ “Софія”, 2009. – Вип. 95. – С. 46–52.

37. Борщевський С.В. Фінно-угорські субстратні елементи в сучасній польській мові / С.В. Борщевський // Studia Linguistica: Збірник наукових праць. – К.: Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2009. – Вип. 2. – С. 72–79.

38. Борщевський С.В. Доіндоєвропейський субстрат у лексиці слов'янських, германських і романських мов (на матеріалі української, польської, англійської, німецької та італійської мов): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 – загальне мовознавство / Сергій Вікторович Борщевський; Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2010. – 210 арк.

39. Борщевський С.В. Доіндоєвропейські субстрати слов'янських та германських мов у світлі новітніх наукових досліджень / С.В. Борщевський // Мовознавство. – 2008. – № 6. – С. 65–70.

40. Борщевський С.В. Методика історико-генетичного дослідження лексики нез'ясованої етимології / С.В. Борщевський // Мова і культура. – 2009. – Т. IV (129), вип. 12. – С. 177–181.

41. Борщевський С.В. Проблема тенденційності у виявленні слідів доіндоєвропейського субстрату у слов'янських та германських мовах / С.В. Борщевський // Актуальність античності та сучасність: Збірник на пошану дійсного члена Української академії архітектури Андрія Олександровича Пучкова. – К.: Альфа друк, 2008. – С. 6–12.

42. Борщевський С.В. Словник апелятивної лексики невідомого походження (на матеріалі праслов'янської, польської, англійської, німецької та латинської мов) / Сергій Вікторович Борщевський. – К.: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2009. – 131 с.

43. Брим В.А. Восточные и юго-восточные элементы в составе древнегерманской культуры / В.А. Брим // Яфетический сборник. – Л., 1930. – Вып. VI. – С. 81–93.

44. Брим В.А. Состав и характер неразъясненных элементов в германских языках / В.А. Брим // Яфетический сборник. – Пг., 1923. – Вып. II. – С. 18–31.

45. Бубрих Д.В. О языковых следах финских тевтонов-Чуди / Д.В. Бубрих // Язык и литература. – Л.; 1926. – Т. 1. – С. 53–92.

46. Бура Х.В. (Сторожук Х.В.). Деякі дискусійні питання етимологізації лексики англійської мови / Х.В. Сторожук // Мова та історія. – К., 2010. – Вип. 145. – С. 4–17.

47. Бура Х.В. (Сторожук Х.В.) Англійська та спільногерманська лексика невідомого походження в контексті проблеми генези англійської мови / Х.В. Бура, за ред. Ю.Л. Мосенкіса. – К.; Умань, 2010. – 120 с.

48. Бура Х.В. (Сторожук Х.В.) *Колиба, халуна, халабуда і хлів: грецизми, індоєвропейські балканізми чи доіндоєвропейська субстратна лексика?* / Х.В. Бура // ΟΥΚΡΑΝΙΑ, ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Ο ΚΟΣΜΟΣ: ΔΙΕΠΙΣΤΙΜΟΝΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ. – Αθήνα: Ποιήματα των φίλων, 2012. – Σ. 225–227.

49. Бура Х.В. (Сторожук Х.В.). Культура британських кельтів в контексті генези англійської мови / Х.В. Бура // Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Український науково – інтелектуальний простір : реалії та перспективи розвитку». – Переслав-Хмельницький, 2012. – С. 133–134.

50. Бура Х.В. (Сторожук Х.В.). Позамовні аспекти проблем походження англійської мови / Х.В. Бура // Проблеми семантики слова, речення та тексту [ред. Н.М. Корбозерова]. – К., 2011. – Вип. 26. – С. 43–52.

51. Бура Х.В. (Сторожук Х.В.). Проблема походження англійської мови на сучасному етапі лінгвістичних досліджень: співвідношення мовних і позамовних аспектів / Х.В. Сторожук // Мова та історія. – К., 2010. – Вип. 142. – С. 15–36.

52. Бура Х.В. (Сторожук Х.В.). Теорія субстрату / Х.В. Бура // Etudes Ukrainiennes Transdisciplinaires. – Paris: Editions Institut Culturel de Solenzara, 2012. – P. 149-154.

53. Бура Х.В. (Сторожук Х.В.). Етимологія германської лексики в нових субстратологічних студіях: проблема співвіднесення етимологічних, типологічних і екстралінгвістичних свідчень / Х.В. Бура // Мова та історія. – К., 2010. – Вип. 157. – С. 42–58.

54. Бура Х.В. (Сторожук Х.В.). Методика інтерпретації лексики невідомого походження та встановлення її генетичних зв'язків / Х.В. Бура // Мова та історія. – К., 2010. – Вип. 163. – С. 29–40.

55. Бура Х.В. (Сторожук Х.В.). Попередні підсумки та перспективи дослідження проблеми генези англійської мови / Х.В. Бура // Мова та історія. – К., 2010. – Вип. 147. – С. 42–50.

56. Бура Х.В. (Сторожук Х.В.) Англійська лексика невідомого походження в етимологічних лексикографічних джерелах / Х.В. Сторожук // Мова та історія. – К., 2010. – Вип. 143. – С. 28–36.

57. Бура Х.В. (Сторожук Х.В.) Англійська лексика невідомого походження в новітніх етимологічних джерелах: тематична група «частини тіла» в контексті інших тематичних груп / Х.В. Бура // Мова та історія. – К., 2010. – Вип. 144. – С. 10–28.

58. Бура Х.В. (Сторожук Х.В.). Теоретичні аспекти дослідження проблеми субстратного впливу на генезу англійської мови / Х.В. Бура // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики [ред. Н.М. Корбозерова]. – К., 2011. – Вип. 19. – С. 39–45.

59. Бура Х.В. (Сторожук Х.В.). Роль кельтів у мовно-культурній передісторії й історії України й усїєї Європи / Х.В. Бура // Мова та історія. – Київ, 2010. – Вип. 157. – С. 59–65.

60. Бура Х.В. (Х.В. Сторожук). Найголовніші особливості ідеології та культури кельтів Британських островів у періоди античності та середньовіччя / Х.В. Бура // Мова та історія. – К., 2010. – Вип. 151. – С. 15–37.

61. Бура Х.В. Археологічні та фольклорно-міфологічні джерела реконструкції етнокультурного контексту формування англійської мови / Х.В. Сторожук // Мова та історія. – Київ, 2010. – Вип. 149. – С. 11–17.

62. Бура Х.В. Етимологія англійської лексики невідомого походження в контексті етнокультурної історії Британських островів / Х.В. Сторожук // Мова та історія. – К., 2010. – Вип. 155. – С. 9–31.

63. Бура Х.В. Проблема етимологічної ідентифікації англійської та спільно германської лексики нез'ясованого і дискусійного походження / Х.В. Сторожук // Мова та історія. – К., 2011. – Вип. 166. – С. 33–45.

64. Буслаев Ф.И. Народный эпос и мифология / Федор Иванович Буслаев. – М.: Высшая школа, 2003. – 400 с.

65. Вербич С.О. Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії / С.О. Вербич // Мовознавство. – 2003. – № 1. – С. 17–22.

66. Вільчинська Т.П. Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII–XVIII ст. / Тетяна Пилипівна Вільчинська. – Тернопіль: Джура, 2008. – 424 с.

67. Войтович В. Українська міфологія / Валерій Войтович. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.

68. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов [за ред. О.С. Мельничука]. – К.: Наукова думка, 1966. – 596 с.

69. Гаврилюк Е. Еротичні імплікації рослинної символіки в українській календарній обрядовості / Е. Гаврилюк // Народознавчі зошити. – Львів, 1999. – № 2: Спеціальний випуск: Ритуал. – С. 32–55.

70. Гамкрелидзе Т.В. Неиндоевропейские элементы хеттского (неситского) языка: Авт. дисс. ... канд. филол. наук / Тамаз Валерианович Гамкрелидзе; Тбилисский государственный университет. – Тбилиси, 1956. – 20 с.

71. Гамкрелидзе Т.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и

протокультуры / Тамаз Валерианович Гамкрелидзе, Вячеслав Всеволодович Иванов. – Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета, 1984. – Т. 1–2. – 1328 с.

72. Гапченко О.А. Мовні запозичення як результат діалогу культур / О.А. Гапченко // Мовні і концептуальні картини світу: Збірник наукових праць. – К.: Вид. дім Д.Бураго, 2005. – Вип. 18. – Кн. 1. – С. 90–94.

73. Георгиев В.И. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию: Родственные отношения индоевропейских языков / Владимир Иванов Георгиев. – М.: Изд-во иностранной лит., 1958. – 317 с.

74. Гнатюк В.М. Нарис української міфології / Володимир М. Гнатюк. – Львів: Інститут народознавства НАНУ, 2000. – 263 с.

75. Гнатюк Л.П. Мовні картини світу дво- і кількомовної особистості / Л.П. Гнатюк // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2003. – С. 71–75.

76. Головацький Я.Ф. Виклади давньослов'янських легенд, або Міфологія / Яків Федорович Головацький. – К.: Довіра, 1991. – 94 с.

77. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу / Ірина Олександрівна Голубовська. – К.: Логос, 2004. – 284 с.

78. Горнунг Б.В. К вопросу о типах и формах взаимовлияния языков / Б.В. Горнунг // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – М., 1952. – Вып. II. – С. 3–7.

79. Горнунг Б.В. К вопросу об образовании индоевропейской языковой общности (Протоиндоевропейские компоненты или иноязычные субстраты?) / Б.В. Горнунг. – М.: Наука, 1964. – 48 с.

80. Горнунг Б.В. Из предистории образования общеславянского языкового единства / Б.В. Горнунг. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 144 с.

81. Гренджа І.М. Реалізація магічної функції в англійській та українській мовах / І.М. Гренджа // Науковий часопис Національного

педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. – К., 2007. – Серія 9: Сучасні тенденції розвитку мов. – Вип. 1. – С. 187–191.

82. Гриньків К. Сакральні лексеми та вислови і трудність їх ужитку в сучасному українському мовному просторі (на прикладі поезії Маланюка) / К. Гриньків // Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Львів, 1998. – С. 265–272.

83. Гриценко С.П. Лексичний вплив як чинник динаміки структури мови-реципієнта (на матеріалі латинських запозичень українських пам'яток кінця XVI – XVII ст.): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 / Світлана Павлівна Гриценко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2002. – 290 арк.

84. Грушевський М.С. Історія України-Руси / Михайло Сергійович Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – 649 с.

85. Гунчик І. Народні молитви та замовляння у фольклористичних дослідженнях О.О.Потебні / І. Гунчик // Фольклористичні зошити. – Луцьк: Вежа, 1996. – С. 48–54.

86. Гухман М.М. «Доиндоевропейские» термины родства в германских языках / М.М. Гухман // Памяти акад. Н.Я. Марра (1964–1934). – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1938. – С. 93–115.

87. Давидюк В.Ф. Вуж у народних віруваннях та культурогенезі Полісся / В.Ф. Давидюк // Полісся: етнікос, традиції, культура. – Луцьк: Вежа, 1997. – С. 111–123.

88. Даниленко В.Н. Энеолит Украины: Этноисторическое исследование / Владимир Николаевич Даниленко. – К.: Наукова думка, 1974. – 176 с.

89. Державин Н.С. История Болгарии / Николай Севастьянович Державин. – Л.: Изд-во АН СССР, 1945. – Т. 1. – 258 с.

90. Дмитренко М. Українські символи / М. Дмитренко, Л. Іваннікова, Г. Лозко, Я. Музиченко, О. Шалак. – К.: Ред. часопису “Народознавство”, 1994. – 140 с.

91. Дмитренко Н.К. Язык фольклора в концепции А.А. Потебни / Н.К. Дмитренко // Язык жанров русского фольклора. – Петрозаводск: Петрозаводский государственный университет, 1983. – С. 157 – 164.

92. Добродомов І.Г. Про болгарські елементи української мови / І.Г. Добродомов // А.Ю.Кримський – україніст і орієнталіст (Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження). – К.: Наукова думка, 1974. – С. 165–166.

93. Добродомов І.Г. Українське акання і болгарсько-чуваські запозичення / І.Г. Добродомов // XIII Республіканська діалектологічна нарада: Тези доповідей. – К., 1969. – С. 147–149.

94. Дьяконов И.М. Архаические мифы Востока и Запада / Игорь Михайлович Дьяконов. – М.: Наука, 1990. – 251 с.

95. Дядищева-Росовецька Ю.Б. Фольклор і поетичне слово Тараса Шевченка / Юлія Борисівна Дядищева-Росовецька. – К. : Вид-во Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2001. – 133 с.

96. Дядищева-Росовецька Ю.Б. Фольклор. Мова. Поетична мова: Посібник до спецкурсу “Лінгвофольклористика як дискурс сучасного гуманітарного знання” / Юлія Борисівна Дядищева-Росовецька. – К.: Фітосоціоцентр, 2005. – 128 с.

97. Елизаренкова Т.Я. О функциях языка в “Ригведе” / Т.Я. Елизаренкова // Проблемы исторической поэтики литератур Востока. – М.: Наука, 1988. – С. 293–309.

98. Ермакова Л.М. “Душа слова”, “сердце” и “имена вещей” в раннеяпонской словесности / Л.М. Ермакова // Восток. – 1993. – № 2. – С. 51–65.

99. Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова / Світлана Яківна Єрмоленко. – К.: Наукова думка, 1987. – 248 с.
100. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
101. Жайворонок В. В. Мова і духовний розвиток народу / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 1991. – № 3. – С. 22–30.
102. Жайворонок В.В. Слово в етнологічному контексті / В.В. Жайворонок // Мовознавство. – 1996. – № 1. – С. 7–14.
103. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти дослідження / В.В. Жайворонок // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С. 48–63.
104. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: Нариси / Віталій Вікторович Жайворонок. – К.: Довіра, 2007. – 262 с.
105. Жайворонок В.В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук / В.В. Жайворонок // Мовознавство. – 2004. – № 5/6. – С. 23–35.
106. Жайворонок В.В. Українські обрядові мовні формули на етнокультурному тлі / В.В. Жайворонок // Слово. Фраза. Текст. – М.: Азбуковник, 2002. – С. 182–195.
107. Желєзняк І.М. Слов'янсько-трансевропейські топонімні ареали / І.М. Желєзняк // Слов'янське мовознавство: Доповіді на XI Міжнародному з'їзді славістів. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 5–15.
108. Желєзняк І.М. Добрий Дуб на Желяні / І.М. Желєзняк // Мовознавство. – 1981. – № 4. – С. 56–62.
109. Жирмунский В.М. Предисловие / В.М. Жирмунский // Мейе А. Основные особенности германской группы языков / [пер. с фр.]. – Изд. 3. – М., 2010. – С. 3–26.
110. Жлуктенко Ю.О. Українська мова на лінгвістичній карті Канади / Юрій Олексійович Жлуктенко. – К.: Наукова думка, 1990. – 175 с.

111. Жлуктенко Ю.О. Українсько-англійські міжмовні відносини: Українська мова в США і Канаді / Юрій Олексійович Жлуктенко. – К.: Вид-во Київського університету, 1964. – 168 с.

112. Жуйкова М. Елементи архаїчного поганського світогляду в деяких слов'янських фразеологізмах / М. Жуйкова // Народознавчі зошити. – 1996. – № 5. – С. 283–295.

113. Журавлев В.К. Внешние и внутренние факторы языковой эволюции / Владимир Константинович Журавлев. – 2-е изд., доп. – М.: УРСС, 2004. – 336 с.

114. Зализняк А. А. Проблемы славяно-иранских языковых отношений древнейшего периода / А.А. Зализняк // Вопросы славянского языкознания. – 1962. – № 6. – С. 28–45.

115. Зализняк А.А. О характере языкового контакта между славянскими и скифо-сарматскими племенами / А.А. Зализняк // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. – 1963. – Вып. 38. – С. 3–22.

116. Залізник Л.Л. Передісторія України X-V тис. до н. е. / Леонід Львович Залізник. – К.: Бібліотека українця, 1998. – 307 с.

117. Залізник Л.Л. Нариси стародавньої історії України / Леонід Львович Залізник. – К.: Абрис, 1994. – 256 с.

118. Збенович В.Г. Дракон в изобразительной традиции культуры Кукутени-Триполье / В.Г. Збенович // Духовная культура древних обществ на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 20–34.

119. Збенович В.Г. Позднетрипольские племена Северного Причерно-морья / В.Г. Збенович. – К.: Наукова думка, 1974. – 176 с.

120. Зеленин Д.К. Магическая функция слов и словесных произведений / Д.К. Зеленин // Академия наук СССР академику Н.Я.Марру. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1935. – С. 507–516.

121. Зеленин Д.К. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии. Часть I. Запреты на охоте и иных промыслах / Д.К. Зеленин // Сб. Музея антропологии и этнографии. – Л., 1929. – Т. 8. – 151 с.; Часть II. Запреты в домашней жизни. – Л., 1930. – Т. 9. – 166 с.

122. Зеленин Д.К. Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов / Дмитрий Константинович Зеленин. – М.; Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1937. – 78 с.

123. Зубов М.І. Дажбог, Сварог і вогонь-сварожич: Із історії давньоруської міфологічної лексики / М.І. Зубов // Acta Universitatis szegediensis de Attila József nominatae. Dissertationes slavicae. Sectio linguistica. – Szeged, 1994. – XXIII. – S. 93–102.

124. Зубов М.І. Лінгвотекстологія середньовічних слов'янських повчань проти язичництва / Микола Іванович Зубов. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2004. – 336 с.

125. Ивакин Г.Ю. Священный дуб языческих славян / Г.Ю. Ивакин // Советская этнография. — № 2. — С. 106–114.

126. Иванов В.В. Змей / Вяч.Вс. Иванов // Мифы народов мира. – М., 1991. – Т. 1. – С. 468–471.

127. Иванов В.В. Славянские языковые моделирующие системы (древний период) / Вячеслав Всеволодович Иванов, Владимир Николаевич Топоров. – М.: Наука, 1965. – 251 с.

128. Иванов Вяч.Вс. Чатал-Гююк и Балканы: Проблемы этнических связей и культурных контактов / Вяч.Вс. Иванов // *Balkanica: Лингвистические исследования* / [отв. ред. Т.В. Цивьян]. – М.: Наука, 1979. – С. 5–38.

129. Иванов В.В. Исследования в области славянских древностей: Лексические и фразеологические обороты и вопросы реконструкции текстов / Вячеслав Всеволодович Иванов, Владимир Николаевич Топоров. – М.: Наука, 1974. – 342 с.

130. Иванов Вяч.Вс. Древнеиндийский миф об установлении имен и его параллель в греческой традиции / Вяч.Вс. Иванов // Индия в древности: Сборник статей. – М.: Наука, 1964. – С. 85-94.

131. Иванов С.В. Древние представления некоторых народов Сибири о слове, мысли и образе / С.В. Иванов // Страны и народы Востока. – М., 1975. – Вып. 17. – Кн. 3. – С. 119-126.

132. История Древнего Востока. – М.: Наука, 1983–1988. – Т. 1–2.

133. Ідзьо В.С. Кельтська цивілізація на території України / В.С. Ідзьо. – Львів: Сполом, 2002. – 343 с.

134. Казакевич Г. Кельти на землях України (III-I ст. до н.е.) / Г.М. Казакевич // Історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 22–31.

135. Казакевич Г.М. Кельти на землях України: археологічна, мовна та культурна спадщина / Геннадій Михайлович Казакевич. – К.: Видавець Сергій Наливайко, 2010. – 304 с.

136. Казакевич Г.М. Кельти: традиційна культура та соціальні інститути / Геннадій Михайлович Казакевич. – К.: Фітосоціоцентр, 2006. – 260 с.

137. Казакевич Г.М., канд. істор. наук, доц. Крок у вивченні доісторії англійської мови (Рецензія на: Бура Х.В. Англійська та спільногерманська лексика невідомого походження в контексті генези англійської мови. –К.; Умань: ПП Жовтий, 2010. – 120 с.) / Г.М. Казакевич // Мова та історія. – К., 2011. – Вип. 158. – С. 45-51.

138. Казанский Н. Н. Троянское письмо: К постановке вопроса / Н.Н. Казанский // Античная балканистика: Карпато-балканский регион в диахронии. Предв. м-лы к международному симпозиуму / [ред. колл. С.Б. Бернштейн, Л. А. Гиндин, Е. С. Голубцова и др.]. – М.: б. и., 1984. – С. 18–19.

139. Калыгин В.П. Кельты и славяне / В.П. Калыгин // Сравнительно-историческое исследование языков: Современное состояние

и перспективы (Тезисы докладов международной научной конференции. М., 22 – 24 января 2003 г.). – М., 2003. – С. 86 – 89.

140. Калыгин В.П. Древнеирл. *Macha* – слав. Мокошь? / В.П. Калыгин // Язык и культура кельтов: Материалы III коллоквиума. – СПб, 1994. – С. 7 – 8.

141. Калыгин В.П. Древнеирландский теоним *BALOR* в индоевропейской перспективе / В.П. Калыгин // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9, Филология. – М., 1996. – № 6. – С. 103-109.

142. Калыгин В.П. Ирландские этнонимы на карте Птолемея : Опыт мифологической интерпретации / В.П. Калыгин // Лексика и лексикография. – М., 2002. – Вып. 13. – С. 62-73.

143. Калыгин В.П. Истоки древнеирландской мифопоэтической традиции: Автореф. дисс. ... д. филол. н. / В.П. Калыгин; Ин-т языкознания РАН. – М., 1997. – 22 с.

144. Калыгин В.П. К истокам древнеирландского этиологического мифа / В.П. Калыгин // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9, Филология. – М., 1998. – № 1. – С. 146-155.

145. Калыгин В.П. Кельтская космология / В.П. Калыгин // Представления о смерти и локализация Иного мира у древних кельтов и германцев. – М., 2002. – С. 82-129.

146. Калыгин В.П. Лингвистические аспекты реконструкции кельтской космологии / В.П. Калыгин // Вестн. Рос. гуманит. науч. фонда. – М., 2001. – № 1. – С. 110-117.

147. Калыгин В.П. Введение в кельтскую филологию / В.П. Калыгин, А.А. Королёв. – М.: Наука, 1989. – 256 с.; 2-е изд. – М.: КомКнига, 2006.

148. Калыгин В.П. Возможности выявления субстратных элементов в культурно-значимой лексике / В.П. Калыгин [Электронный ресурс]. –

Режим доступу: <http://www.mith.ru/cgi-bin/yabb2/YaBB.pl?board=mith;action=display;num=1174504885>

149. Калыгин В.П. Кельтская мифология глазами лингвиста / В.П. Калыгин // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. – М., 1999. – Т. 58, N 5-6. – С. 53-59.

150. Калыгин В.П. Этимологический словарь кельтских теонимов / В.В. Калыгин. – М.: Наука, 2006. – 182 с.

151. Карпенко Ю.О. Головна форма слов'янського язичництва / Ю.О. Карпенко // Слов'янський збірник. – Одеса, 1999. – Вип. 6. – С. 146–152.

152. Карпенко Ю.О. Українська ментальність: палеолінгвістичне декодування /П/. Бог / Ю.О. Карпенко // Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 2003. – № 10. – С. 162–170.

153. Каспришин З. Сакральна лексика в курсі української мови для іноземців / З. Каспришин, Л. Федаш // Християнство й українська мова: Матеріали наукової конференції. – К., 2000. – С. 190–194.

154. Кассирер Э. Философия символических форм / Эрнст Кассирер. – М.; СПб.: Университетская книга, 2002. – Т. 2: Мифологическое мышление. – 280 с.

155. Козлова Н.К. Восточнославянские былички о змее и змеях. Мифический любовник. Указатель сюжетов и тексты / Н.К. Козлова. – М.: Изд-во ОмГПУ, 2000 // <http://www.ruthenia.ru/folklore/kozlova1.htm>

156. Колесник О.С. Мовні засоби відображення міфологічної картини світу: лінгвокогнітивний аспект (на матеріалі давньоанглійського епосу та сучасних британських художніх творів жанру фентезі): Автореф. дис. ... канд. філол. наук / О.С. Колесник; Київський національний лінгвістичний університет. – К., 2003. – 21 с.

157. Колпаков Г. Британский генетический набор: Народы передали аборигенам Туманного Альбиона свои культуры, но растворились в

коренном населении / Г. Колпаков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ng.ru/science/2007-04-11/15_genom.html

158. Кононенко В.І. Символи української мови / Віталій Іванович Кононенко. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 272 с.

159. Кононенко В.І. Словник символів культури України / Віталій Іванович Кононенко. – Івано-Франківськ, 2002. – 260 с.

160. Кононенко В.І. Українство в словесній символіці / В.І. Кононенко // Мовознавство: Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу україністів. – Х.: Око, 1996. – С. 229–234.

161. Конча С.В. Диференціація індоєвропейської спільноти / С.В. Конча // Магістеріум. – Київ: Вид-во Національного університету «Києво-Могилянська академія», 2001. – Випуск 6: Археологічні студії. – С. 57 – 63.

162. Конча С.В. Із передісторії України: походження індоєвропейців / С.В. Конча // М.І.Обушний, В.Д.Баран та ін. Походження, становлення та розвиток українського народу: монографія. За редакцією М.І.Обушного. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2010. – С. 31 – 78.

163. Конча С.В. Індоєвропейська основа * s- ‘лосось’ та її значення для окреслення прабатьківщини індоєвропейців / С.В. Конча // Мова та історія. Збірник наукових праць. – К., 2012. – Вип. 205: Випуск на пошану академіка НАН України, д. філол. н. В.Г.Скляренка. – С. 66-76.

164. Конча С.В. К реконструкции индоевропейской мифологии (Теогония древних греков) / С.В. Конча // Происхождение языка и культуры: древняя история человечества. – 2007. – № 5. – С. 17 – 28.

165. Конча С.В. К реконструкции индоевропейской мифологии / С.В. Конча // Происхождение языка и культуры: древняя история человечества. – 2007. – № 2/3. – С. 18 – 27, 36 – 45.

166. Конча С.В. Проблема прабатьківщини індоєвропейців в історіографії / С.В. Конча // Археологія. – 1998. – № 3. – С. 77 – 90.

167. Конча С.В. Сто років української індоєвропеїстики / С.В. Конча // Кам'яна доба України. – Київ, 2010. – Вип. 13. – С. 300 – 314.

168. Конча С.В. Короткий огляд історії пошуків прабатьківщини індоєвропейців (продовження) / С.В. Конча // Мова та історія. – К., 2014. – Вип. 290. – С. 4–32.

169. Конча С.В. Перспективи етногенетичних реконструкцій за кам'яної доби (матеріали індоєвропеїстики) / С.В. Конча // Кам'яна доба України. – Київ, 2004. – Вип. 5. – С. 191 – 203.

170. Конча С.В. Перспективы этногенетических реконструкций в Каменном веке (на материале индоевропеистики) / С.В. Конча // Вестник Академии ДНК-генеалогии. [Proceeding of Academy of DNA Genealogy]. – Boston-Moskow-Tsukuba, 2012. – Vol. 5. – № 5. – May, 2012 – P. 524-552.

171. Конча С.В. Походження індоєвропейців – проблема методу, перспективи / С.В. Конча // Матеріали до української етнології. – Київ, 2002. – Вип. 2 (5). – С. 113-119.

172. Конча С.В. Рейнсько-Дніпровська гіпотеза походження індоєвропейців / С.В. Конча // Україна, українці, українознавство у ХХ ст. у джерелах і документах. – К., 1999. – Ч. 1. – С. 201 – 209.

173. Конча С.В. Рецензія на: Бура Х.В. Англійська та спільногерманська лексика невідомого походження в контексті генези англійської мови / С.В. Конча // Мова та історія. – К., 2011. – Вип. 166. – С. 46-52.

174. Королев А. А. Пиктский язык / А.А. Королев // Языки мира. Кельтские и германские языки. – М., 2000. - С. 459-460.

175. Король Д.О. Спроба реконструкції трипільської міфології за пам'ятками мистецтва / Д.О. Король // Культурологічні студії: Зб. наук. праць кафедри культурології та археології НаУКМА. – К., 1999. – С. 79–103.

176. Корш Ф.Е. О некоторых бытовых словах, заимствованных древними славянами из так называемых урало-алтайских языков / Ф.Е. Корш // Записки Русского географического общества по отделению этнографии. – Т. 34: Сборник в честь 70-летия Г.Н. Потанина. – СПб., 1909. – С. 537–546.

177. Корш Ф.Е. По поводу второй статьи проф. П.Мелиоранского о турецких элементах в языке “Слова о полку Игореве” / Ф.Е. Корш // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – СПб., 1906. – Кн. 1. – С. 259–315.

178. Корш Ф.Е. Турецкие элементы в языке Слова о полку Игореве (Заметки к исследованию П.М.Мелиоранского) / Ф.Е. Корш // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – СПб., 1903. – Т. 8. – Кн. 4. – С. 1–58.

179. Костомаров М.І. Слов’янська міфологія / Микола Іванович Костомаров. – К.: Либідь, 1994. – 385 с.

180. Кочерган М.П. Загальне мовознавство / Михайло Петрович Кочерган. – К.: Академія, 1999. – 288 с.

181. Курочкин А.В. Растительная символика календарной обрядности украинцев / А.В. Курочкин // Обряды и обрядовый фольклор. – М., 1982.

182. Латынин Б.А. Мировое дерево – древо жизни в орнаменте и фольклоре восточной Европы / Б.А. Латынин // Изв. ГАИМК. – Л., 1933. – Вып. 69. – 32 с.

183. Леви-Строс К. Структурная антропология / Клод Леви-Строс. – М.: Наука, 1983. – 536 с.

184. Лисюк Н.А. Три витоки міфу / Н.А. Лисюк // Українське народознавство: стан і перспективи розвитку на зламі віків: Зб. наук. праць. Матеріали II Міжнародних практичних читань, присвячених пам’яті українського фольклориста М. Пазяка. – К., 2002. – С. 178–180.

185. Лобода В.В. Тюркський елемент у північнопричорноморській топонімії / В.В. Лобода // Українське мовознавство. – К.: Вища школа, 1978. – Вип. 6. – С. 92–101.
186. Лозко Г. Українське язичництво / Галина Лозко. – К.: Український центр духовної культури. – 1994. – 98 с.
187. Лосев А.Ф. Миф – развернутое магическое имя / А.Ф. Лосев // Символ. – 1992. – № 28. – С. 217–230.
188. Лосев А.Ф. Миф. Число. Сущность / Алексей Федорович Лосев. – М.: Мысль, 1994. – 919 с.
189. Лукінова Т.Б. Мовна архаїка слов'янських замовлянь / Т.Б. Лукінова // Мовознавство. – 1998. – № 2/3. – С. 47–62.
190. Лукінова Т.Б. Из спостережень над семантикою слов'янських основ / Т.Б. Лукінова // Мовознавство. – 1983. – № 6. – С. 51–56.
191. Макарушка О. Словар українських виразів, перенятих з мов туркських / О. Макарушка // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Львів, 1895. – Т. 5. – С. 1–14.
192. Малиновский Б. Магия, наука, религия / Бронислав Малиновский. – М.: Рефл-бук, 1998. – 304 с.
193. Маловічко О.В. Про кавказький субстрат у германських мовах / О.В. Маловічко, Ю.Л. Мосенкіс // Мова та історія. – К., 1998. – Вип. 41. – С. 15–17.
194. Марр Н.Я. Баскско-кавказские лексические параллели / Николай Яковлевич Марр. – Тбилиси: Мецниереба, 1987. – 192 с.
195. Марр Н.Я. Избранные работы / Николай Яковлевич Марр. – Л.: ОГИЗ, 1933–1937. – Т. 1–5.
196. Марр Н.Я. К вопросу об яфетидизмах в германских языках / Н.Я. Марр // Яфетический сборник. – Пг., 1922. – Вып. 1. – С. 43–56.
197. Марр Н.Я. Яфетиды / Н.Я. Марр // Восток, 1922. – № 1. – с. 82–92.

198. Мартынов В.В. О возможности италийско-славянских языковых контактов древнейшей поры / В.В. Мартынов // Проблемы диахронии в изучении романских языков. – Минск: Изд-во Белорусского ун-та, 1967. – С. 116–118.

199. Мартынов В.В. Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры / В.В. Мартынов. – Минск: Высшая школа, 1963. – 248 с.

200. Мартынов В.В. Становление праславянского языка по данным славяно-иноязычных контактов / В.В. Мартынов. – Минск: Наука и техника, 1982. – 44 с.

201. Мартынов В.В. Славяно-кельтские языковые контакты / В.В. Мартынов // В.В. Мартынов. Язык в пространстве и времени. – М.: Наука, 1983. – С. 35–46.

202. Macalister R.A.S. The inscriptions and language of the Picts // Essays and studies presented to E. MacNeill. – Dublin: At the Three Candles, 1940. – Pp. 184-226.

203. Массон В.М. Первые земледельцы Месопотамии (К проблеме происхождения) / В.М. Массон // Вестник древней истории. – 1971. – № 3. – С. 3–15.

204. Матвеев А.К. К этимологии субстратных топонимов с основами *тамб* и *там* / А.К. Матвеев // Вопросы языкознания. – 2003. – № 1. – С. 92–98.

205. Матюшина И.Г. Канон – стиль – магия. О звуковой организации древнегерманской поэзии / И.Г. Матюшина // От мифа к литературе. Сборник статей. / [отв. ред. С.Ю. Неклюдов, Е.С. Новик]. – М.: Российский государственный гуманитарный университет. 1993. – С. 275–297.

206. Матяш І. Первісні джерела символіки українського героїчного епосу – дум та історичних пісень / І. Матяш // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 6. – С. 3 – 8.

207. Мацьків П.В. Концептосфера *БОГ* в українській мовній картині світу: біблійний, фольклорний, словниково-діахронний дискурси: Автореф. дис. ... докт. філол. наук: 10.02.01 / П.В. Мацьків; НАН України; Інститут української мови. – К., 2008. – 36 с.

208. Мацьків П.В. Концептосфера *БОГ* в українському мовному просторі / П.В. Мацьків. – К.; Дрогобич: Коло, 2007. – 323 с.

209. Мацьків П.В. Теоніми поганства в українській мові як відображення релігійного світобачення / П.В. Мацьків // Східнослов'янська філологія: Мовознавство. – Горлівка, 2006. – Вип. 10. – С. 153–159.

210. Мацьків П.В. Дохристиянська богослужбова лексика української мови / П.В. Мацьків, О.П. Мацьків // Вісник Львівського національного університету «Львівська політехніка»: Проблеми української термінології. – Львів, 2006. – № 559. – С. 278–281.

211. Мачинский Д.А. Кельты на землях к востоку от Карпат / Д.А. Мачинский // Кельты и кельтские языки. – М., 1974. – с. 31–41.

212. Мейе А. Основные особенности германской группы языков / Антуан Мейе : [пер. с фр.] – М.: Изд-во иностр. лит., 1952. – 168 с.; Изд. 3. – М.: УРСС, 2010. – 168 с.

213. Мелетинский Е.М. Мед поэзии / Е.М. Мелетинский // Мифы народов мира. – М., 1988. – Т. II. – С. 127-128.

214. Мелетинский Е.М. Мифы древнего мира в сравнительном освещении / Е.М. Мелетинский // Типология и взаимосвязи литератур древнего мира. – М.: Наука, 1971. - С. 68-134.

215. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа / Елеазар Моисеевич Мелетинский. – М.: Наука, 1976. – 407 с.

216. Мелетинский Е.М. Поэтическое слово в архаике / Е.М. Мелетинский // Историко-этнографические исследования по фольклору: Сборник статей памяти С.А. Токарева. - М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1994. - С. 86-109.

217. Мелетинский Е.М. Миф и историческая поэтика фольклора [Электронный ресурс] / Е.М. Мелетинский // ИМЛИ. Брошюры докладов на Всесоюзной научной конференции "Проблемы исторической поэтики фольклора" (на правах рукописи). - М.: Наука, 1977. - 23 с. Издано в: Фольклор. Поэтическая система. - М.: Наука, 1977. - С. 23-41. – Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru/folklore/meletinsky4.htm>

218. Мелиоранский П.М. Заимствованные восточные слова в памятниках русской письменности домонгольского времени / П.М. Мелиоранский // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской АН. – 1906. – Т. 10. – Кн. 4. – С. 109–134.

219. Мельничук А. С. Вопросы реконструкции лексического состава праязыков // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: Лексическая реконструкция. Реконструкция исчезнувших языков. – М.: Наука, 1991. – С. 5–14.

220. Мельничук А.С. О всеобщем родстве языков мира / А.С. Мельничук // Вопросы языкознания. – 1991. – № 2. – С. 27–42; № 3. – С. 46–65.

221. Мельничук О.С. Глибинні етимологічні зв'язки в лексиці слов'янських мов / О.С. Мельничук, В.Т. Коломієць // Слов'янське мовознавство; Доповіді на XI Міжнародному з'їзді славістів. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 98–112.

222. Мечковская Н.Б. Язык и религия: Лекции по филологии и истории религии / Н.Б. Мечковская. – М.: ФАИР, 1998. – 352 с.

223. Михайлов А.Д. История легенды о Тристане и Изольде / А.Д. Михайлов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lib.next-one.ru/cgi-bin/koi/INOOLD/WORLD/tristan_i_izolda.txt

224. Михайлова Т.А. К проблеме реконструкции языка пиктов (предварительные замечания) / Т.А. Михайлова // Проблемы изучения дальнего родства языков на рубеже третьего тысячелетия: Доклады и тезисы научной конференции. – М.: РГГУ, 2000. – С. 124-133.

225. Мойсієнко А.К. Символ як явище аперцепції (на матеріалі поезії Т.Г.Шевченка) / А.К. Мойсієнко // Мовознавство. – 1993. – № 3. – С. 40–45.

226. Мойсієнко В.М. Про дохристиянські божества і символіко-магічні кліше в поліських замовляннях та способах лікування / В.М. Мойсієнко // Народна творчість та етнографія. – 1992. – № 2. – С. 43–50.

227. Мосенкіс Ю.Л. Кавказские языки в древней Британии и Германии / Ю.Л. Мосенкіс // Происхождение языка и культуры: Древняя история человечества. – 2007. – № 3. – С. 8–11.

228. Мосенкіс Ю.Л. Проблема реконструкції мови трипільської культури: Дис. ... докт. філол. наук / Ю.Л. Мосенкіс; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2002. – 425 с.

229. Мосенкіс Ю.Л. Теорія мовного субстрату: досвід і сучасний стан дослідження / Ю.Л. Мосенкіс, Д.І. Переверзєв // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики: Збірник наукових праць. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2008. – Вип. 14. – С. 348–353.

230. Мосенкіс Ю.Л. Теорія субстрату як матеріал спецкурсу “Мовні контакти” / Ю.Л. Мосенкіс // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – К.: Вид.-полігр. центр “Київський університет”, 2002. – Вип. VII. – С. 33–39.

231. Мосенкіс Ю.Л. Трипільська генеза милозвучності української мови / Ю.Л. Мосенкіс. – К., 2002. – 60 с.
232. Мосенкіс Ю.Л. Мова трипільської культури: Джерела, методи, результати реконструкції / Юрій Леонідович Мосенкіс. – К.: НДІТІАМ, 2001. – 164 с.
233. Мосенкіс Ю.Л. Про походження докельтського субстрату / Ю.Л. Мосенкіс // Мова та історія. – К., 1998. – Вип. 36. – С. 18.
234. Мосенкіс Ю.Л. Українська мова у євразійському просторі. Трипільська генеза милозвучності та віддалені родинні зв'язки / Юрій Леонідович Мосенкіс. – К.: Вид. дім А+С, 2006. – 223 с.
235. Москаленко М.Н. Фольклорний алфавіт давньоруського космосу М.Н. Москаленко // Золотослов. – К.: Дніпро, 1988. – С. 5–46.
236. Мурзин Н.Л. О суггестивно-магической функции языка : [речевое воздействие на психол. установки] / Н.Л. Мурзин // Фатическое поле языка : межвуз. сб. науч. тр. / Перм. гос. ун-т. – Пермь, 1998. – С. 108-114.
237. Мэллори Дж.П. Индоевропейские прародины [пер. с англ.] / Дж. Мэллори // Вестник древней истории. – 1997. – № 1. – С. 61 – 82.
238. Мюллер М. От слова к вере: Миф и религия / Макс Мюллер, Вильгельм Вундт. – М.: Эксмо; СПб.: Terra fantastica, 2002. – 864 с.
239. Навроцький Б.О. Проблема “мітичного мислення” / Б.О. Навроцький // Етнографічний вісник / [за ред. А.М.Лободи]. – К.: Українська академія наук, 1927. – Кн. 5. – С. 126–142.
240. Найдыш В.М. Мифотворчество и фольклорное сознание // Вопросы философии. – 1994. – № 2. – С. 45–53.
241. Напольских В.В. Палеоевропейский субстрат в составе западных финно-угров / В.В. Напольских // Uralo-Indogermanica. Балто-славянские языки и проблема урало-индоевропейских связей. Материалы конференции.– Москва, 1990. – Часть 2. – с. 128-134.

242. Напольских В.В. Происхождение субстратных палеоевропейских компонентов в составе западных финно-угров / В.В. Напольских // Балто-славянские исследования 1988-1996. – Москва, 1997. – с. 198-208.

243. Непокупний А.П. Балтійсько-українські взаємозв'язки і паралелі / А.П. Непокупний // Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 65–84.

244. Нечуй-Левицький І.С. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології / Іван Семенович Нечуй-Левицький. – К.: Обереги, 1993. – 88 с.

245. Никитина М.И. Древняя корейская поэзия в связи с ритуалом и мифом / М.И. Никитина. – М.: Наука, 1982. – 328 с.

246. Никифоров А.И. Победитель змея (из севернорусских сказок) / А.И. Никифоров // Советский фольклор. – 1936. – № 4/5. – С. 143–242.

247. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / Василь Васильович Німчук. – К.: Наукова думка, 1992. – 412 с.

248. Німчук В.В. Українська мова – священна мова / В.В. Німчук // Людина і світ. – 1992. – № 11–12. – С. 28–32; 1993. – № 1. – С. 35–38; № 2–3. – С. 38–44; № 4–5. – С. 14–18; № 6–7. – С. 26–31; № 10–12. – С. 26–31.

249. Німчук В.В. Християнство й українська мова / В.В. Німчук // Українська мова. – 2001. – № 1. – С. 11–30.

250. Новикова М.О. Прасвіт українських замовлянь / М.О. Новикова // Українські замовляння [упор. М.Н. Москаленко]. – К.: Дніпро, 1993. – С. 7–29

251. Общая лексика германских и балто-славянских языков / [отв. ред. А.П. Непокупный]. – К.: Наукова думка, 1989. – 360 с.

252. Огієнко І.І. (митрополит Іларіон). Дохристиянські вірування українського народу / Іван Іванович Огієнко. – К.: Обереги, 1992. – 424 с.

253. Оппенгейм А. Древняя Месопотамия. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Наука, 1990. – 320 с.
254. Осінчук Ю.В. Історія богослужбово-обрядової лексики української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ю.В. Осінчук; НАН України. Інститут української мови. – К., 2008. – 20 с.
255. Остроушко О.А. Аспекти реалізації магічної функції мови / О.А. Остроушко // Мандрівець. – К.: НаУКМА, 2002. – № 3. – С. 41–45.
256. Отін Є.С. До етимології слова *товариш* / Є.С. Отін // Мовознавство. – 1969. – № 5. – С. 58–62.
257. Откупщиков Ю.В. Греческий язык и проблема догреческого субстрата / Ю.В. Откупщиков // Балканские исследования: Проблемы истории и культуры. – М.: Наука, 1976. – С. 188–195.
258. Откупщиков Ю.В. Догреческий субстрат / Юрий Владимирович Откупщиков. – Л.: Изд-во Ленинградского государственного университета, 1988. – 263 с.
259. Павленко Ю.В. Дохристиянські вірування давнього населення України / Юрій Вталійович Павленко. – К.: Либідь, 2000. – 328 с.
260. Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Юрій Віталійович Павленко. – К.: Фенікс, 1994. – 448 с.
261. Павленко Ю.В. Ранні форми релігії та архетипічна структура архаїчної моделі світу / Ю.В. Павленко // Культурологічні студії: Зб. наук. праць / [ред. Ю.В.Павленко]. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1996. – Вип. 1. – С. 163–193.
262. Пассек Т.С. К вопросу о древнейшем населении Днепроовско-Днестровского бассейна / Т.С. Пассек // Советская этнография. – 1947. – Т. VI–VII. – С. 14–38.
263. Пачаї І. Сліди ареальних мовно-культурних контактів у російських і українських прислів'ях та фразеологічних зворотах / І. Пачаї // Мова та історія. – К., 2004. – Вип. 67. – С. 13–23.

264. Переверзєв Д.І. Проблема мовного субстрату на сучасному етапі дослідження (питання про гіпотетичний доіндоєвропейський субстрат германських мов у контексті загальної теорії субстрату) / Д.І. Переверзєв // Актуальність античності та сучасність: Збірник на пошану дійсного члена Української академії архітектури Андрія Олександровича Пучкова. – К.: Альфа друк, 2008. – С. 23–27.

265. Переверзєв Д.І. Мовні та позамовні чинники формування звукових особливостей корейської мови : Дис. ... канд. філол. наук : 10.02.13 – мови народів Азії, Африки, аборигенних народів Америки та Австралії / Дмитро Ігорович Переверзєв; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2012. – 256 арк.

266. Петров В.П. Етногенез слов'ян: Джерела, етапи розвитку і проблематика / Віктор Платонович Петров. – К.: Наукова думка, 1972. – 216 с.

267. Петров В.П. Походження українського народу / Віктор Платонович Петров. – К.: Фенікс, 1992. – 192 с.

268. Плетнева С.А. Змей в русской сказке / С.А. Плетнева // Древние славяне и их сосуди [ред. Ю. В. Кухаренко]. – М.: Наука, 1970. – С. 127–132.

269. Пономарів О.Д. Грецизми в українській мові / О.Д. Пономарів // Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 21–27.

270. Пономарів О.Д. Лексика грецького походження в українській мові / Олександр Данилович Пономарів. – К.: Видавничий центр “Просвіта”, 2005. – 128 с.

271. Потєбня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / Александр Афанасьевич Потєбня. – Х.: Издательство имени А.А. Потєбни, 1914. – 243 с.

272. Потебня А.А. О происхождении названий некоторых славянских языческих божеств / А.А. Потебня // Славянский и балканский фольклор. – М.: Наука, 1989. – С. 254–270.

273. Потебня А.А. Слово и миф / Александр Афанасьевич Потебня. – М.: Правда, 1989. – 622 с.

274. Потебня А.А. Объяснения малорусских и сродных народных песен / Александр Афанасьевич Потебня. – Варшава: Тип. Земкевича и Ноаковского, 1883–1887. – Т. 1. – 268 с.; Т. 2. – 809 с.

275. Поуп М. Линейное письмо А и проблема эгейской письменности / М. Поуп // Тайны древних письмен: Проблемы дешифровки. – М.: Прогресс, 1976. – С. 85–96.

276. Пропп В.Я. Русские аграрные праздники (Опыт историко-этнографического исследования) / Владимир Яковлевич Пропп. – Л.: Наука, 1963. – 143 с.

277. Радзієвська Т.В. Концептуалізація ментального простору в українській мові / Т.В. Радзієвська // Мовознавство. – 1998. – № 2/3. – С. 107–117.

278. Ромашко С.А. Древнеевропейский субстрат в индоевропейских языках / С.А. Ромашко // Социальные и гуманитарные науки: Отечественная и зарубежная литература. Серия 6. Языкознание. Реферативный журнал. – 1999. – № 3. – С. 80–83.

279. Русанова И.П. Языческие святилища древних славян / И.П. Русанова, Б.А. Тимощук. – М.: АРХЭ, 1993. – 217 с.; 2-е изд. – М.: Ладога-100, 2007. – 304 с.

280. Руснак Н. Магічне мислення носіїв буковинських говірок / Н. Руснак // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 428/429: Слов'янська філологія. – С. 180–184.

281. Рыбаков Б.А. Космогония и мифология земледельцев энеолита. Ч. I / Б.А. Рыбаков // Советская археология. – 1965. – № 1. – С. 24–47.

282. Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси / Борис Александрович Рыбаков. – М.: Наука, 1988. – 783 с.

283. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян / Борис Александрович Рыбаков. – М., 1981; 2-е изд. – М.: Наука, 1994. – 608 с.

284. Сайкс Б. (интервью). Истории Запада и Востока. Британские генетики доказали, что англичане и ирландцы ведут свое происхождение от древних испанцев / Б. Сайкс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.svobodanews.ru/content/Transcript/268879.html>

285. Самусенко О.М. Міфопоетичні джерела сугестії в російських телевізійних текстах: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / О.М. Самусенко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2004. – 20 с.

286. Седов В.В. Славяне и кельты / В.В. Седов // История, культура, этнография и фольклор славянских народов: IX Международный съезд славистов : Доклады советской делегации. – М., 1983. – с. 97–107.

287. Селезнев М.Г. Вера сквозь призму языка / М.Г. Селезнев // Логический анализ языка: Прагматика и проблемы интенциональности. – М., 1988. – С. 244–254.

288. Семчинський С.В. Загальне мовознавство / Станіслав Володимирович Семчинський. – 2-ге вид., доп. і переробл. – К.: ОКО, 1996. – 416 с.

289. Семчинський С.В. Про слов'яно-східнороманську мовну взаємодію (наслідки досліджень і нові завдання) / С.В. Семчинський // Мовознавство. – 1983. – № 2. – С. 14–23.

290. Серебренников Б.А. Волго-окская топонимика на территории европейской части СССР / Б.А. Серебренников // Вопросы языкознания. – 1955. – № 6. – С. 19 – 31.

291. Серебренников Б.А. О некоторых следах исчезнувшего индоевропейского языка в центре Европейской части СССР близкого к

балтийским / Б.А. Серебренников // Труды АН Литовской ССР. – Серия А. – 1957. – № 1 (2). – С. 69 – 71.

292. Сімович О.І. Семантична характеристика традиційних слів-символів в українській мові: Авт. дис... канд. філол. наук / О.І. Сімович; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Львів, 1999. – 25 с.

293. Скляренко В.Г. Русь і варяги: Історико-етимологічне дослідження / Віталій Григорович Скляренко. – К.: Довіра, 2006. – 120 с.

294. Слухай Н.В. „Світове дерево” східних слов'ян і відображення уявлень про нього в лексиці та фразеології російської та української мов / Н.В. Слухай // Мова та історія: Періодичний збірник наукових праць – Київ, 2004. – Вип. 72. – С. 6 – 17.

295. Слухай Н.В. Відображення уявлень про міфопоетичний хронотоп у східнослов'янському мовно-концептуальному просторі / Н.В. Слухай // Слов'янський вісник: Збірник наукових праць. Серія: Філологічні науки. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 12–17.

296. Слухай Н.В. Мифопоэтический хронотоп восточных славян и его отражение в русском и украинском языках / Н.В. Слухай // Русский язык и литература: Проблемы изучения и преподавания: Сб. науч. трудов / Отв. ред. Л.А. Кудрявцева. – К., 2003. – С. 69–75.

297. Слухай Н.В. Міфопоетичні архетипи східних слов'ян у зіставному аспекті / Н.В. Слухай // Проблеми зіставної семантики: Збірник статей за доповідями Міжнародної наукової конференції. – К.: Київський державний лінгвістичний університет, 1999. – С. 16–19.

298. Слухай Н.В. Світ сакрального слова Тараса Шевченка / Наталія Віталіївна Слухай. – К.: Агрармедіагруп, 2011. – 228 с.

299. Слухай Н.В. Язык сакрального: принципы организации / Н.В. Слухай // Русская литература: Сборник научных трудов. – К., 2006. – Вип. 10. – С. 292–299.

300. Слухай Н.В. Міфопоетичний словник східних слов'ян / Наталія Віталіївна Слухай. – Сімферополь: Кримське навчально-педагогічне видавництво, 1999. – 120 с.

301. Снитко Е.С. Русский язык в этнолингвистическом освещении: Курс лекций / Елена Степановна Снитко, Ирина Андреевна Кулинич. – К.: Издательско-полиграфический центр “Киевский университет”, 2005. – 88 с.

302. Снитко Е.С. Символика русской и китайской сказки: этнолингвистический аспект / Е.С. Снитко // X Конгресс МАПРЯЛ. Русское слово в мировой культуре. Художественная литература как отражение национального и культурно-языкового развития. – Санкт-Петербург, 2003. – Т.П: Русская литература в общекультурном и языковом контекстах. – С. 118–122.

303. Соболевский А.И. Русско-скифские этюды / А.И. Соболевский // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. – Л., 1924. – Т. XXVII. – С. 305–309.

304. Соляр О.А. Основні категорії магічного мислення, віддзеркалені у словесній комунікаційній площині ритуалу заговорювання (на основі поліських замовлянь) / О.А. Соляр // Етнокультурна спадщина Полісся. – Рівне: Перспектива, 2004. – Вип. 5. – С. 70–85.

305. Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера / Ксенофонт Сосенко. – К.: СІНТО, 1994. – 360 с.

306. Стеблин-Каменский М.И. Миф / Михаил Иванович Стеблин-Каменский. – Л.: Наука, 1976. – 104 с.

307. Сторожук Х.В. Адстратні слова як сакральні найменування в складі української мови / Х.В. Сторожук // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики [ред. Н.М. Корбозерова]. – К.: Освіта України, 2014. – Вип. 26. – С. 247–256.

308. Сторожук Х.В. Гіпотетичний трипільський субстрат в українській мові / Х.В. Сторожук // Мова та історія. – К., 2014. – Вип. 322. – С. 4-60.

309. Сторожук Х.В. Діахронічне дослідження мови в аспекті теорії субстрату: Досвід вивчення германських мов / Х.В. Сторожук // Мова та історія. – К., 2014. – Вип. 320. – С. 7-22.

310. Сторожук Х.В. Матеріальна та духовна культура кельтів як позамовний аспект дослідження кельтського адстрату в українській мові / Х.В. Сторожук // Мова та історія. – К., 2014. – Вип. 325. – С. 11–29.

311. Сторожук Х.В. Перспективи дослідження і викладання сучасної української мови / Х.В. Сторожук // Мова та історія. – К., 2014. – Вип. 324. – С. 4-13.

312. Сторожук Х.В. Питання дослідження кельтського адстрату в українській мові: теоретико-методологічні засади, мовні та позамовні аспекти / Х.В. Сторожук // Мова та історія. – К., 2014. – Вип. 319. – С. 22-26.

313. Сторожук Х.В. Питання методології міждисциплінарного дослідження субстрату / Х.В. Сторожук // Мова та історія. – К., 2014. – Випуск 301. – С. 28–45.

314. Сторожук Х.В. Питання синтезу лінгвістичних, літературних, міфологічних та інших джерел дослідження мовного субстрату: досвід вивчення кельтських мов / Х.В. Сторожук // Мова та історія. – К., 2014. – Вип. 302. – С. 10–32.

315. Сторожук Х.В. Позамовні аспекти субстратологічного дослідження української мови / Х.В. Сторожук // Мова та історія. – К., 2014. – Вип. 326. – С. 12–27.

316. Сторожук Х.В. Проблеми лексикографічного опису та дальшої етимологізації української неетимологізованої лексики / Х.В. Сторожук // Мова та історія. – К., 2014. – Вип. 333. – С. 9–39.

317. Сторожук Х.В. Субстратологічні дослідження української неетимологізованої лексики / Х.В. Сторожук // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур [гол. ред. О.Л. Паламарчук]. – К.: Логос, 2014. – Вип. 26. – С. 98–104.

318. Сторожук Х.В. Теоретико-методологічні питання міждисциплінарного дослідження мови в аспекті теорії субстрату / Х.В. Сторожук // Мова та історія. – К., 2014. – Вип. 321. – С. 15-22.

319. Сторожук Х.В. Типологізація субстратів як інструмент субстратологічного дослідження української мови / Х.В. Сторожук // Мова та історія. – К., 2014. – Вип. 327. – С. 12–18.

320. Сторожук Х.В. Українська наукова традиція вивчення мовного субстрату / Х.В. Сторожук // Актуальні проблеми української лінгвістики теорія і практика [гол. ред. Л.І. Шевченко]. – К.: Вид.-полігр. Центр «Київський університет», 2014. – Вип. 29. – С. 65-78.

321. Сторожук Х.В. Українські сакральні найменування неіндоєвропейського походження (освоєна та неосвоєна природа) / Х.В. Сторожук // Українське мовознавство [гол. ред. А.К. Мойсієнко]. – К.; Х.: Монограф, 2014. – Вип. 44/1. – С. 287–294.

322. Сторожук Х.В. Функціонування субстратної лексики в мові українських казок та замовлянь / Х.В. Сторожук // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. – К., 2014. – Вип. 6. – С. 186–200.

323. Сторожук Х.В. Функціонування субстратної лексики в мові українського фольклору / Х.В. Сторожук // Мова та історія. – Київ, 2014. – Вип. 323. – С. 4–61.

324. Стрижак О.С. Етнімія Геродотової Скіфії / Олексій Сильвестрович Стрижак. – К.: Наукова думка, 1988. – 224 с.

325. Стрижак О.С. Етнімія Птолемеєвої Сарматії. У пошуках Русі / Олексій Сильвестрович Стрижак. – К.: Наукова думка, 1991. – 224 с.

326. Стрижак О.С. Кельти й Україна / О.С. Стрижак // Україна. Наука і культура. – 1989. – Вип. 28. – С. 266–277.

327. Струганець Л.В. Відображення сакральної лексики сучасної української літературної мови у кодифікаційних працях ХХ ст. / Л.В. Струганець // Християнство й українська мова: Матеріали наукової конференції. К., 2000. – С. 428–435.

328. Сумцов Н.Ф. Символика славянских обрядов: Избранные труды / Николай Федорович Сумцов. – М.: Восточная литература, 1996. – 296 с.

329. Супрун А.Е. Введение в славянскую филологию / Адам Евгеньевич Супрун. – Минск: Вышэйшая школа, 1989. – 480 с.

330. Сухачев Н.Л. Экскурсы в историю письма (Знак и значение) / Н.Л. Сухачев. – СПб.: И-т лингвистич. исследований, 1997. – 140 с.

331. Таранець В.Г. Трипільський субстрат: Походження давньоєвропейських мов / Валентин Григорович Таранець. – Одеса: Одеський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, 2009. – 276 с.

332. Тахо-Годи А.А. Мифологическое происхождение поэтического языка “Илиады” Гомера / А.А. Тахо-Годи // Античность и современность [ред. М.Е. Грабарь-Пассек]. – М.: Наука, 1972. – С. 196–215.

333. Телегин Д.Я. Иллирийские и фракийские гидронимы правобережной Украины в свете археологических исследований / Д.Я. Телегин // Вопросы языкознания. – 1990. – № 4. – С. 46–60.

334. Темченко А.І. Синтаксичні фігури замовлянь як сугестивно-психологічний медіатор / А.І. Темченко // Народна творчість та етнографія. – 2002. – № 4. – С. 104 – 109.

335. Террачини Б. Субстрат / Б. Террачини // Современное итальянское языкознание. – М.: Прогресс, 1971. – С. 17–55.

336. Тищенко К.М. Живий слід Риму в мові і географічних назвах України / К.М. Тищенко // Дивослово. – 2004. – № 10. – С. 67–73.

337. Тищенко К.М. Іншомовні топоніми України: Етимологічний словник-посібник / Костянтин Миколайович Тищенко. – Тернопіль: Мандрівець, 2010. – 240 с.

338. Тищенко К.М. Іранські ізоглоси слов'янських мов / К.М. Тищенко // Східний світ. – 1994. – № ½. – С. 125–134.

339. Тищенко К.М. Кельтські етимології. I. Етнос (1-3) / К.М. Тищенко // Мовознавство. – 2003. – № 4. – С. 3-16; № 5. – С. 35-43; № 6. – С. 42-54.

340. Тищенко К.М. Мовні свідчення протофінської присутності в Західній Європі / К.М. Тищенко // Етнічна історія народів Європи. – К., 2001. – Вип. 9.

341. Тищенко К.М. Про кельтську спадщину деревлян / К.М. Тищенко // Україна. Наука і культура. – К., 2004. – Вип. 32. – С. 150-179.

342. Тищенко К.М. Proto-Finnic and Indo-European Linguistic and Genetic Contacts / К.М. Тищенко // Етнічна історія народів Європи. — Вип. 14. — К., 2003. — С. 52-60.

343. Тищенко К.М. Горгани, Свірж, Стрибіж: наші вічні сусіди – іранці / К.М. Тищенко // Східний світ. – 2008. – № 1. – С. 170–180.

344. Тищенко К.М. Історія запозичення слів до українського словника / К.М. Тищенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.langs.com.ua/publics/KM/Zapozychennia/index.htm>

345. Тищенко К.М. Кельтські назви селищ на витоках річок України / К.М. Тищенко // Народна творчість і етнографія. – 2003. – № 5/6. – С. 63–73; 2004. – № 3. – С. 109–119.

346. Тищенко К.М. Контури лексико-топонімічної стратиграфії України і етногенез українців // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 4. – С. 31–42.

347. Тищенко К.М. Мовні дарунки давніх сусідів: від скіфів до хозарів / К.М. Тищенко // Урок української. – 2004. – № 5/6. – Вкладка, с. 1-32.
348. Тищенко К.М. Мовні контакти: свідки формування українців / Костянтин Миколайович Тищенко. – К.: Аквілон-Плюс, 2006. – 416 с.
349. Тищенко К.М. Українська частина іранської топонімії Європи / К.М. Тищенко // Східний світ. – 2006. – № 3. – С. 148–156.
350. Тищенко К.Н. Общие лексические изоглоссы восточнославянских и иберо-кавказских языков / К.Н. Тищенко // Вопросы языковой структуры. — К.: Изд-во Киевского гос. ун-та, 1976. – С. 45–51.
351. Тищенко О.В. Обрядова семантика у слов'янському мовному просторі / Олег Володимирович Тищенко. – К.: Видавничий центр Київського державного лінгвістичного університету, 2000. – 326 с.
352. Ткаченко О.Б. Очерки теории языкового субстрата / Орест Борисович Ткаченко. – К.: Наукова думка, 1989. – 208 с.
353. Ткаченко О.Б. Проблема реконструкции дославянских субстратных языков на основе славянских субстратных элементов / О.Б. Ткаченко // Доповіді ІХ Міжнародного з'їзду славістів: Слов'янське мовознавство. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 220–237.
354. Ткаченко О.Б. Роль субстрату у формуванні лексики романських мов / О.Б. Ткаченко // Мовознавство. – 1985. – № 6. – С. 39–45.
355. Ткаченко О.Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі / О.Б. Ткаченко // Мовознавство. – 1998. – № 2/3. – С. 14–25.
356. Толстая С.М. Вербальные ритуалы в славянской народной культуре / С.М. Толстая // Логический анализ языка. Избранное. 1988–1995 / Редколлегия: Н.Д.Арутюнова, Н.Ф.Спиридонова. – М.: Индрик, 2003. – С. 591–597.
357. Толстая С.М. Обретение речи посредством магии / С.М. Толстая // Terra Balcanica / Terra Slavica: К юбилею Т.В.Цивьян

(Балканские чтения 9). – М.: Институт славяноведения РАН, 2007. – С. 105–112.

358. Толстая С.М. Терминология обрядов и верований как источник реконструкции древней духовной культуры / С.М. Толстая // Славянский и балканский фольклор: Реконструкция древней славянской духовной культуры. Источники и методы. – М.: Наука, 1989. – С. 215–229.

359. Толстой Н.И. Некоторые проблемы и перспективы славянской и общей этнолингвистики / Н.И. Толстой // Известия АН СССР: Серия литературы и языка. – 1982. – Т. 41. – № 5.

360. Толстой Н.И. Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Никита Ильич Толстой. – М.: Индрик, 1995. – 512 с.

361. Топоров В.Н. Первобытные представления о мире (общий взгляд) / В.Н. Топоров // Очерки истории естественнонаучных знаний в древности. – М.: Наука, 1982. – С. 8–41.

362. Топоров В.Н. Из славянской языческой терминологии: индоевропейские истоки и тенденции развития / В.Н. Топоров // Этимология. 1986–1987. – М.: Наука, 1989. – С. 3–50.

363. Топоров В.Н. Из хеттско-лувийской этимологии: теофорное имя *Kamrišera* / В.Н. Топоров // Этимология 1983. — М.: Наука, 1985. — С. 146—160.

364. Топоров В.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья / Владимир Николаевич Топоров, Олег Николаевич Трубаев. – Москва: Изд-во АН СССР, 1962. – 270 с.

365. Топоров В.Н. О структуре некоторых архаических текстов, соотносимых с концепцией “мирового дерева” / В.Н. Топоров // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1971. – Вып. 5 (284). С. 9–62.

366. Топоров В.Н. Хетт.-лув. *Kamrišera*: мифологический образ / В.Н. Топоров // Древняя Анатолия. – М., 1985. – С. 106–127.

367. Трейстер М.Ю. Кельти в Північному Причорномор'ї / М.Ю. Трейстер // Археологія. – 1992. – № 2. – С. 37–50.

368. Трубачев О.Н. Рец. на кн.: Черных П.Я. Очерки русской исторической лексикологии: Древнерусский период. – М., 1956 / О.Н. Трубачев // Краткие сообщения Института славяноведения. – М., 1958. – Вып. 25.

369. Трубачев О.Н. Следы язычества в славянской лексике / О.Н. Трубачев // Вопросы славянского языкознания. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – Вып. 4. – С. 130–139.

370. Трубачев О.Н. Из славяно-иранских лексических отношений / О.Н. Трубачев // Трубачев О.Н. Труды по этимологии. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – Т. 2. – С. 44–72.

371. Трубачев О.Н. Названия рек Правобережной Украины / Олег Николаевич Трубачев. – М.: Наука, 1968. – 290 с.

372. Трубачев О.Н. Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования / Олег Николаевич Трубачев. – М.: Наука, 1991. – 272 с.

373. Тульцева Л.А. Символика воробья в обрядах и обрядовом фольклоре (в связи с вопросом о культе птиц в аграрном календаре) / Л.А. Тульцева // Обряды и обрядовый фольклор. – М.: Наука, 1981. – С. 163–179.

374. Тюленева В.В. Змея в составе композитных существ / В.В. Тюленева // Архетипические образы в мировой культуре: Тез. докл. Всеросс. науч. конф. – СПб., 1998. – С. 45–48.

375. Успенский Б.А. Влияние языка на религиозное сознание / Б.А. Успенский // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1969. – Т. 4. – С. 159–168.

376. Уфимцева А.А. Роль лексики в познании человеком действительности и в формировании языковой картины мира /

А.А. Уфимцева // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Отв. ред. Б.А.Серебрянников. – М.: Наука, 1988. – С. 108–140.

377. Уфимцева Н.В. Языковое сознание и образ мира славян // Языковое сознание и образ мира / Н.В. Уфимцева. – М.: Языки славянской культуры, 2000. – С. 207–219.

378. Франко І.Я. Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних / І.Я. Франко // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50-ти т. – К., 1981. – Т. 26. – С. 332–347.

379. Франчук В.Ю. Из наблюдений над лексикой язычества в древнерусском летописании / В.Ю. Франчук // Актуальные проблемы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков. – Днепропетровск, 12–14 октября 1988 г. Тезисы докладов. – Днепропетровск, 1988. – С. 117–118.

380. Фрейденберг О.М. Миф и литература древности / Ольга Михайловна Фрейденберг. – М.: Наука, 1978. – 605 с.

381. Фрэзер Дж.Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Джеймс Джордж Фрэзер. – М.: Политиздат, 1980. – 832 с.

382. Халимоненко Г.І. Тюркізми у професійно-виробничій лексиці української мови (Лексика тваринництва): Авт. дис. ... докт. філол. наук: 10.02.13; 10.02.01 / Григорій Іванович Халимоненко; НАН України. Інститут сходознавства ім. А.Кримського. – К., 1996. – 49 с.

383. Харциев В. Мифотворчество, поэзия и наука / В. Харциев // Вопросы теории и психологии творчества. – Харьков, 1914. – Т. 5. – С. 510–556.

384. Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена / Викентий Вячеславович Хвойка. – К.: Тип. Тов-ва Е. А. Синькевич, 1913. – 104 с.

385. Хвойко В.В. Городища среднего Приднепровья, их значение, древность и народность / В.В. Хвойко // Труды двенадцатого

археологического съезда в Харькове 1902 г. / Под ред. П.С. Уваровой. – М.: Т-во типографии А.И. Мамонтова, 1905. – Т. I. – С. 93–104.

386. Хвойко В.В. К вопросу о славянах / Викентий Вячеславович Хвойко. – К.: Тип. Университета Св. Владимира, 1902. – 11 с.

387. Хвойко В.В. Каменный век Среднего Приднепровья / В.В. Хвойко // Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве в 1899 г. (Отдельный оттиск) / Викентий Вячеславович Хвойко. – М.: Тип. Г. Лиснера и А. Гешеля, 1901. – Т. 1. – 77 с.

388. Хобзей Н.В. Міфологічна лексика українських говорів карпатського ареалу: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Н.В. Хобзей; Львівський національний університет імені І.Франка. – Львів, 1995. – 26 с.

389. Холодов О.В. Развитие теории стратив у російському та українському мовознавстві другої половини ХХ ст. / О.В. Холодов // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Мовознавство» / Ред. Ю. Г. Захаренко. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 11. – Т. 2. – С. 214 – 219.

390. Холодов О.В. Становлення теорії стратив у мовознавстві / О.В. Холодов // Сучасні проблеми та перспективи дослідження романських мов та літератур: Матеріали Третьої міжвузівської конференції молодих учених (15–16 лютого 2005 р.). – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С. 147 – 148.

391. Холодов О.В. Теоретичні проблеми дослідження субстрату в європейському мовознавстві ХІХ–ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 – загальне мовознавство / О.В. Холодов; Донецький національний університет. – Донецьк, 2008. – 20 с.

392. Холодов О.В. Теорія субстрату в лінгвістично-історіографічному аспекті / О.В. Холодов / О.В. Холодов // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: Науч.-метод. сб. / Отв. ред. В.А. Глущенко. – Славянск: СГПУ, 2003. – Вып. XI. Ч. 1 – С. 84 – 91.

393. Холодов О.В. До вивчення субстратних елементів у структурі східнослов'янських мов / О.В. Холодов // Східнослов'янська філологія: Зб. наукових праць. – Горлівка: Вид-во ГПДПШМ, 2006. – Вып. 9. – С. 106 – 112.

394. Холодов О.В. Дослідження фонетичного субстрату в російському мовознавстві XIX–XX ст. / О.В. Холодов // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: Науч.-метод. сб. / Отв. ред. В. А. Глущенко. – Славянск: Славянский государственный педагогический университет, 2004. – Вып. XII. – С. 37 – 44.

395. Холодов О.В. О методике субстратных исследований / О.В. Холодов // Acta albaruthenica, rossica, polonica: VII міжнародная наукова конференція «Беларуска-руська-польська супасталяльнае мовазнаства, літаратуразнаства, культуралогія»: Зб. навук. артыкула [пад агульнай рэд. Г. М. Мезенка]. – Віцебск: Выд-ва УА «ВДУ імя П. М. Машэрава», 2006. – С. 50 – 53.

396. Холодов О.В. Основні тенденції розвитку теорії стратів у другій половині XX ст. / О.В. Холодов // Лексико-граматические инновации в современных славянских языках: Материалы II Международной научной конференции (14-15 апреля 2005 г.) / Сост. Т. С. Пристайко. – Днепропетровск: Пороги, 2005. – С. 443 – 446.

397. Холодов О.В. Теорія субстрату і порівняльно-історичний метод / О.В. Холодов // Вісник Черкаського університету. Серія «Філологічні науки». – 2005. – Вип. 78. – С. 13 – 21.

398. Хроленко А.Т. Семантическая структура фольклорного слова / А.Т. Хроленко // Русский фольклор. – Т. 19. – С. 147–156.

399. Хубшмид И. Дославянские и дороманские этимологии / И. Хубшмид // Этимология 1967. – М.: Наука, 1969. – С. 236–251.

400. Царук О.В. Українська мова серед інших слов'янських: Етимологічні та граматичні параметри / Олександр Васильович Царук. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. – 324 с.

401. Цивьян Т.В. Змея = птица: к истолкованию тождества / Т.В. Цивьян // Фольклор и этнография: У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов. – Л.: Наука, 1984. – С. 47–57.

402. Цивьян Т.В. О роли слова в тексте магического действия / Т.В. Цивьян // Славянское и балканское языкознание: Структура малых фольклорных текстов. – М., 1993. – С. 111–121.

403. Чекман В.Н. Исследования по исторической фонетике праславянского языка: Типология и реконструкция / Владимир Николаевич Чекман. – Минск: Наука и техника, 1979. – 216 с.

404. Чередниченко О.І. Мовні контакти у сучасному світі / О.І. Чередниченко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Іноземна філологія. – К.: Вид.-полігр. центр “Київський університет”, 2006. – Вип. 40. – С. 4–6.

405. Черепанова И.Ю. Дом колдуньи: Язык творческого Бессознательного / И.Ю. Черепанова. – М.: Профит Стайл, 2007. – 400 с.

406. Черниш Т.О. Внутрішня форма мовних одиниць і проблема мовного образу світу / Т.О. Черниш // О.О.Потебня й актуальні питання мови та культури. – К.: Вид. дім Д.Бураго, 2004. – С. 83–88.

407. Чернухін Є.К. Загадки імлистого Альбіону (Рецензія на: Бура Х.В. Англійська та спільногерманська лексика невідомого походження в контексті генези англійської мови. – К.; Умань: ПП Жовтий, 2010. – 120 с.) / Є.К. Чернухін // Мова та історія. – К., 2011. – Вип. 158. – С. 40-44.

408. Чернухін Є.К. Рец. на кн.: Ю.Л. Мосенкіс, Р.І. Синишин, Д.І. Переверзєв. *Давня Британія і субстрати англійської мови в контексті теорії субстрату*. – К.: Альфа друк, 2009. – 52 с.; М.А. Болобан, Ю.Л. Мосенкіс, Р.І. Синишин, Д.І. Переверзєв. *Мовно-культурний простір*

стародавньої Британії і субстратна передісторія англійської мови. – К.; Умань: СПД Жовтий, 2009. – 68 с. / Є.К. Чернухін // *Мова та історія.* – К.; Умань: СПД Жовтий, 2009. – Вип. 105. – С. 52–63.

409. Шаровольський І.В. Праця С. Фейста з історії німецької мови [рец. на: Feist S. Die deutsche Sprache. – Munchen, 1933. – 376 S.] / І.В. Шаровольський // *Мовознавство.* – 1936. – № 7. – С. 107–113.

410. Шевченко Л.І. Лінгвістична інтерпретація символіки Т.Шевченка: Сад / Л.І. Шевченко // *Шевченкознавчі студії: Зб. наук. праць.* – К.: Вид.-полігр. центр “Київський університет”, 2001. – Вип. 3. – С. 134–141.

411. Шевченко Л.І. Символіка рослинного світу у Тараса Шевченка (лінгвістична інтерпретація) / Л.І. Шевченко // *Шевченкознавчі студії: Зб. наук. праць, присвячений 185-річчю від дня народження Т.Г.Шевченка.* – К., 1999. – С. 119–126.

412. Шевчук Т. Магічна поезія замовляння: Еволюція ритуально-поетичних формул / Т. Шевчук // *Родовід.* – 1993. – № 5. – С. 11–14.

413. Шелухин С.П. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів / Сергій Павлович Шелухин. – Дрогобич: Бескид, 1992. – 249 с.

414. Шинкаренко В.Д. Смысловая структура социокультурного пространства: Миф и сказка / В.Д. Шинкаренко. – М.: КомКнига, 2005. – 208 с.

415. Штерн Э.Р. фон. Доисторическая греческая культура на юге России / Э.Р. фон Штерн // *Труды тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе. 1905* [под ред. П. С. Уваровой]. – М.: Тип. Г. Лисснера и Д. Собко, 1907. – Т. I. – С. 9–52.

416. Щербаківський В.М. Формация української нації: Нарис Праісторії України / Вадим Михайлович Щербаківський. – Прага: Вид-во Ю. Тищенко, 1941. – 147 с.

417. Эдельман Д. И. Иранские и славянские языки: исторические отношения / Джой Иосифовна Эдельман. – М.: Восточная литература, 2002.
418. Элиаде М. Аспекты мифа / Мирча Элиаде. – М.: Инвест-ППП, 1995. – 240 с.
419. Элиаде М. Миф о вечном возвращении / Мирча Элиаде. – М.: Ладомир, 2000. – 414 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eliade.ru/glava-11-sakralnoe-vremya-i-mif-o-vechnom-vozvrashtenii.html>
420. Элиаде М. Священное и мирское / Мирча Элиаде. – М.: Изд-во Московского государственного университета, 1994. – 144 с.
421. Энциклопедический словарь символов / Автор-составитель Н.А.Истомина. – М.: АСТ, 2003. – 1056 с.
422. Юдин А.В. Антропонимические номинации первоэлементов мира (стихий) в восточнославянских заговорах / А.В. Юдин // Заговорный текст: генезис и структура / Отв. ред. Т.Н.Свешникова. – М.: Индрик, 2005. – С. 413–424.
423. Яворська Г.М. Мовні концепти кольору (до проблеми категоризації) / Г.М. Яворська // Мовознавство. – 1999. – № 2/3. – С. 43–49.
424. Ятченко В.Ф. Метафізичні виміри української дохристиянської міфології: Автореф. дис. ... докт. філос. наук: 09.00.04 / В.Ф. Ятченко. – К., 2002. – 39 с.
425. Barber, E.J.W. When Worlds Collide: The Indo-Europeans and the Pre-Indo-Europeans / Ed. by Thomas L. Markey & John A. C. Greppin // Diachronica. - Volume 8. - Issue 1. – 1991. – P. 93 –100.
426. Bosch-Gimpera P. El problema indoeuropeo / P. Bosch-Gimpera. – Mexico, 1960; Les Indo-Europeens. Problems archeologiques. – Paris, 1961.
427. Braun, J. Euscaro-Caucasica: Historical and Comparative Studies on Kartvelian and Basque / Jan Braun. – Warszawa, 1998

428. Bura Kh.V. (Сторожук Х.В.). The problem of substrata and pseudo-substrata in Ukrainian / Х.В. Бюра // *Etudes Ukrainiennes de Philologie*. – Paris: Editions Institut Culturel de Solenzara, 2012. – P. 279–282.

429. Capelli, Cristian, Nicola Redhead, Julia K. Abernethy, Fiona Gratrix, James F. Wilson, Torolf Moen, Tor Hervig, Martin Richards, Michael P.H. Stumpf, Peter A. Underhill, Paul Bradshaw, Alom Shaha, Mark G. Thomas, Neal Bradman, David B. Goldstein, A Y Chromosome Census of the British Isles // Volume 13, Issue 11, 27 May 2003, Pages 979–984 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.sciencedirect.com/science?_ob=ArticleURL&_udi=B6VRT-48PV5SH-12&_coverDate=05%2F27%2F2003&_alid=339895807&_rdoc=1&_fmt=&_orig=search&_qd=1&_cdi=6243&_sort=d&view=c&_acct=C000049116&_version=1&_urlVersion=0&_userid=949111&md5=9edf5ce1c39d4139af4c01733282fa82

430. Cavalli-Sforza, L.L. The History and Geography of Human Genes / L.L. Cavalli-Sforza, P. Menozzi, A. Piazza – Princeton: Princeton University Press, 1994. – 1088 p.

431. Coivulehto, J. Contact with non-Germanic languages II: Relations to the East, in *The Nordic languages: An international handbook of the history of the North Germanic languages* / Ed. by O. Bandle etc., Berlin: W. de Gruyter, 2002, vol. 1, p. 583–593.

432. d'Arbois de Jubainville H. Les premiers habitants de l'Europe d'après les écrivains de l'antiquité et les travaux des linguistes / H. d'Arbois de Jubainville. – 2 ed. – P., 1889. – T. 1–2.

433. Devoto G. Origini indoeuropee / G. Devoto - A cura di Fabrizio Sandrell. – Firenze: Edizioni di Ar, 1962. – 576 p.

434. Die Urheimat der Indogermanen. Wege der Forschung. Hrsg. A. Scherer. – Darmstadt, 1968. – S. 1-24.

435. Dunbavin, Paul, Picts and ancient Britons: An exploration of Pictish origins. – Oxford, 1998. – 136 pp.

436. Feist, Sigmund, The Origin of the Germanic Languages and the Europeanization of North Europe, in *Languages*, 8, 1932, p. 245–254.

437. Forsyth, K. *Language in Pictland : the case against 'non-Indo-European Pictish'* in *Studia Hameliana* № 2. Utrecht: de Keltische Draak (1997). - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eprints.gla.ac.uk/2081/1/languagepictland.pdf>

438. Genetic history of the British isles. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://en.wikipedia.org/wiki/Genetic_history_of_the_British_Isles

439. Gensler, O.D. The Celtic-North African linguistic link: Substrate and typological argumentation. – Oxford: Oxford University Press, 1993. - [Revised ver-sion of ‘A typological evaluation of Celtic/Hamito-Semitic syntactic parallels’, unpublished Ph.D. dissertation, University of California, Berkeley, 1993, available from University Microfilms International, Ann Arbor, Michigan, No. 9407967].

440. Germanic substrate hypothesis. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://en.wikipedia.org/wiki/Germanic_substrate_hypothesis

441. Hammel, E., Vennemann, Th. Vaskonisch war die Ursprache des Kontinents // *Spektrum der Wissenschaft*. – 2002. – 01.05. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.spektrum.de/artikel/828702&_z=798888

442. Hamp, E.P., The pre-Indo-European language of Northern (Central) Europe, in: *When worlds collide: The Indo-Europeans and the Pre-Indo-Europeans* / Markey, T.L., Greppin, J.A.C. (eds.). - Ann Arbor: Karoma Publishers, 1990. - P. 291–309.

443. Hawkins, John A. *Germanic Languages // The Major Languages of Western Europe* / Bernard Comrie, ed. - Routledge, 1990. – 315 p.

444. Huld M.E. The linguistic typology of the Old European Substrata in North Central Europe // *The Journal of Indo-European Studies*. – 1990. – Vol. 18. – N ¾. – Pp. 389-411.

445. Isaac, G.R. *Celtic and Afro-Asiatic // The Celtic languages in contact: Papers from the Workshop within the Framework of the XIII*

International Congress of Celtic Studies, Bonn, 26–27 July 2007 / Tristram, H.L.C. (ed.). – Potsdam: Potsdam University Press, 2007. – P. 25–80.

446. Jackson, K.H. The Pictish language, in: The problem of the Picts, Wainwright, F.T. (ed.), Edinburg: Nelson, 1955, p. 129–160.

447. Kitson, P.R., *British and European River-Names* in Transactions of the Philological Society 94, 73-118 (1996).

448. Kortlandt, Frederik, The spread of the Indo-Europeans, 1989. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kortlandt.nl/publications/art111e.pdf>

449. Krahe H. Indogermanisch und Alteropäisch / H. Krahe // Saeculum. – 1968. – Bd. 8. – H. 1. – S. 1 – 16.

450. Kretschmer P. Die vorgriechischen Sprach- und Volksschichten / P. Kretschmer // Glotta. – 1940. – Bd. 28 – S. 34 – 52; 1943. – Bd. 30. – S. 28 – 43.

451. Lehmann, Winfred P. Pre-Indo-European / Winfred P. Lehmann. - Washington, DC: Institute for the Study of Man. 2002. – 287 p.

452. Mac Eoin, G. What language was spoken in Ireland before Irish? // The Celtic languages in contact: Papers from the Workshop within the Framework of the XIII International Congress of Celtic Studies, Bonn, 26–27 July 2007 / Tristram, H.L.C. (ed.). – Potsdam: Potsdam University Press, 2007. – P. 113–125.

453. Mailhammer, R, The Germanic Strong Verbs: Foundations and Development of a New System // Trends in Linguistics. Studies and Monographs - 183. - Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 2007. – 435 p.

454. Mailhammer, R., Die etymologische Forschung und Lehre zum Germanischen in Deutschland am Beginn des 21. Jahrhunderts, *Studia Etymologica Cracoviensia* 15 (2010), 37-65. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.lrz.de/~mailhammer/htdocs/pdf/2010%20Mailhammer%20Etymol.%20d.%20Ger m.%20in%20Dtland.pdf>

455. Mailhammer, R., On the Origin of the Germanic Strong Verb System // Sprachwissenschaft. - 31/1. - P. 1-52.

456. Mailhammer, R., The prehistory of European languages. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.lrz.de/~mailhammer/htdocs/pdf/PrEu_rd.PDF

457. Mailhammer, R., Vennemann, Th., Diversity vs. uniformity: Europe before the arrival of the Indo-European languages: a comparison with prehistoric Australia. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.lrz.de/~mailhammer/htdocs/pdf/SWE_paper-MTP_draft.pdf

458. Martin, Scott A. The names of the Dagda / Scott A. Martin [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www-personal.umich.edu/~samarti/dagda.pdf>

459. Mikhailova, T.A. *Масс, Cailín and Céile* – an Altaic element in Celtic? // The Celtic languages in contact: Papers from the Workshop within the Framework of the XIII International Congress of Celtic Studies, Bonn, 26–27 July 2007 / Tristram, H.L.C. (ed.). – Potsdam: Potsdam University Press, 2007. – P. 4–24.

460. Oppenheimer S. Myths of British ancestry // Prospect. – 2006. – October 21st. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.prospectmagazine.co.uk/2006/10/mythsofbritishancestry/>

461. Oppenheimer, Stephen, The origins of the British: A genetic detective story. - Robinson Publishing, 2007. – 656 p.

462. Oppenheimer, Stephen. Origins of the British: The new prehistory of Britain. - Robinson Publishing, 2007. – 656 p.

463. Pictish language. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://en.wikipedia.org/wiki/Pictish_language

464. Pokorny, J. Das nicht-indogermanische Substrat im Irischen // Zeitschrift für celtische Philologie. – 1927. – Bd. 16. – S. 95–144; 231–266; 363–394; 1928. – Bd. 17. – S. 373–388; 1930. – Bd. 18. – S. 231–248.

465. Pokorny, J. Die Sprachen der vorkeltischen Bewohner Nordwesteuropas // II. Fachtagung für indogermanische und allgemeine Sprachwissenschaft. – Innsbruck, 1962. – S. 129–138.

466. Pokorny, J. Zum nicht-indogermanischen Substrat im Inselkeltischen / J. Pokorny // Die Sprache. – 1949. – Bd. 1. – P. 235–245.

467. Pokorny, J., The pre-Celtic inhabitants of Ireland / J. Pokorny // *Celtica* 5, 1960, p. 229–240.

468. Polak, V. K problemu lexikalnich shod mezy jazyky kavkazskymi a jazyky slovanskymi: Kriticky a historicky prehled dosadni prace / V. Polak // *Listy filologicke a pedagogicke*. – Praha, 1946. – Rocnik 70. – S. 87–98.

469. Polomé, E. Types of linguistic evidence for early contact: Indo-Europeans and Non-Indo-Europeans / E.C. Polomé // *When worlds collide: The Indo-Europeans and the Pre-Indo-Europeans* / Markey, T.L., Greppin, J.A.C. (eds.). – Ann Arbor: Karoma Publishers, 1990. – P. 267–290.

470. Polomé, E. Who are the Germanic people? // *Proto-Indo-European: the archaeology of linguistic problem: Studies in honor of Marija Gimbutas* / Nacev-Skomal, S., Polomé, E.C. (eds.). – Washington D.C.: The Institute for the Study of Man, 1987. – p. 216–244.

471. Polomé, E.C. The Indo-Europeization of Northern Europe: the linguistic evidence / E.C. Polomé // *The Journal of Indo-European Studies*. – 1990. – Vol. 18. – N 3–4. – P. 331–337.

472. Problemi di sostrato nelle lingue indoeuropee. A cura di Enrico Campanile Giardini. – Pisa : Giardini, 1984. – 157 p.

473. Rhys, John, The inscriptions and language of the Northern Picts, *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* 26: 263–351, 1892. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ads.ahds.ac.uk/catalogue/adldata/PSAS_2002/pdf/vol_026/26_263_351.pdf

474. Sausverde E. Seeworter and Substratum in Germanic, Baltic and Baltic-Finno-Ugric Languages / E. Sausverde // *The Indo-Europeanization of*

Northern Europe. International Conference in Memoriam Marija Gimbutas. - Vilnius: University Press, 1994 – P. 26 – 27.

475. Schachermeyr F. Wanderungen und Ausbreitung der Indogermanen in Mittelmeergebiet / F. Schachermeyr // Germanen und Indogermanen. Festschrift für H. Hirt. – Heidelberg, 1936. – Bd. 1. – S. 238–263.

476. Schmidt, K.H. The postulated pre-Indo-European substrates in Insular Celtic and Tocharian / K.H. Schmidt // When Worlds Collide: Indo-Europeans and Pre-Indo-Europeans / Markey, T.L., Greppin, A.C. (eds.). – Ann Arbor, Michigan: Karoma Publishers, 1990. – P. 179–202.

477. Schrijver, P. More on Non-Indo-European surviving in Ireland in the first millennium A.D. / P. Schrijver // Ériu 55, 2005, p. 137–145.

478. Schrijver, P. Non-Indo-European surviving in Ireland in the first millennium A.D. / P. Schrijver // Ériu 51, 2000, p. 195–199.

479. Split between English and Scots older than thought. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.freerepublic.com/focus/news/1115744/posts>

480. Steinbauer D. H. Vaskonisch - Ursprache Europas? / D. H. Steinbauer // Günter Hauska (ed.): Gene, Sprachen und ihre Evolution. – Regensburg: Universitätsverlag, 2005. – S. 63-57.

481. Terracini B.A. Sostrato / B.A. Terracini // Scritti in onore di A. Trombetti. – Milano: U. Hoepli Editore, 1938. – P. 321–364.

482. The British are Basques? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://modertribalist.blogspot.com/2007/01/british-are-basques.html>

483. Topolovšek, J. Die basko-slavische Spracheinheit / J. Topolovšek. – Wien: Commissions Verlag von K. Gerold's Sohn, 1894. – Bd. I. – 256 s.

484. Trask, R.L. The history of Basque / R.L. Trask. – London: Routledge, 1997. – 449 pp.

485. Vennemann, Th. English as a 'Celtic' language / Th. Vennemann // The Celtic Englishes II / Tristram, H.L.C. (ed.). – Heidelberg: Winter, 2000. – P. 399–406.

486. Vennemann, Th. Languages in prehistoric Europe north of the Alps / Theo Vennemann // Alfred Bammesberger, Theo Vennemann (a cura di), Languages in Prehistoric Europe. - C.: Winter editore, Heidelberg, 2003. - P. 319–332.

487. Vennemann, Th. Semitic > Celtic > English: the transitivity of language contact / Th. Vennemann // The Celtic roots of English / Filppula, M., Klemola, J., Pitkänen, H. (eds.). – Joensuu: University of Joensuu, 2002. – P. 295–330.

488. Vennemann, Th. Zur Frage der vorindogermanischen Substrate in Mittel- und Westeuropa / Th. Vennemann // Patrizia Noel Aziz Hanna (ed.): *Europa Vasconica*. Trends in Linguistics. Studies and Monographs. - Bd 138. - Berlin: W. de Gruyter, 2003. – Ss. 517-590.

489. Vennemann, Th. Basken, Semiten, Indogermanen / Th. Vennemann // Urheimatfragen in linguistischer und anthropologischer Sicht. In: Wolfgang Meid (ed.): Sprache und Kultur der Indogermanen: Akten der X Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft, 22.-28. September 1996. Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft. - Bd 93. – Innsbruck, 1998. – Pp. 119-138.

490. Vennemann, Th. Bemerkung zum frühgermanischen Wortschatz / Theo Vennemann. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lrz.de/~vennemann/#Europa%20Vasconica>

491. Villar, F., Prósper, B.M. Vascos, Celtas e Indoeuropeos. Genes y lenguas. – Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 2005. – 522 p.

492. Wagner, H. Near Eastern an African connections with the Celtic world // The Celtic consciousness / O’Driscoll, R. (ed.). – Toronto: McClelland and Stewart; Dublin: The Dolmen Press, 1981. – P. 51–67.

493. Weale, M.E., Weiss D.A., Jager R.F., Bradman N., Thomas M.G., Y chromosome evidence for Anglo-Saxon mass migration // Mol. Biol. Evol. 19 (7): 1008–1021 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mbe.oxfordjournals.org/cgi/reprint/19/7/1008.pdf>

494. Wiik, K. On the origin of the Celts / K. Wiik // The Celtic roots of English / Filppula, M., Klemola, J., Pitkänen, H. (eds.). Studies in language 37. – Joensuu: University of Joensuu, Faculty of Humanities, 2002. – P. 285–294.

495. Williams, E. Are we the progeny of stone age Siberians? / E. Williams [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://icnorthwales.icnetwork.co.uk/news/regionalnews/content_objectid=13499034_method=full_siteid=50142_headline=-Are-we-the-progeny-of-stone-age-Siberians--name_page.html#story_continue

496. Wilson, James F., Deborah A. Weiss, Martin Richards, Mark G. Thomas, Neil Bradman, David B. Goldstein (2000), "Genetic evidence for different male and female roles during cultural transitions in the British Isles // Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America April 24, 2001 vol. 98 no. 9 5078-5083 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pnas.org/content/98/9/5078.full>

497. Witchak K. The Pre-Germanic Substrata and the Germanic Maritime Vocabulary / K. Witchak // The Indo-Europeanization of Northern Europe. International Conference in Memoriam Marija Gimbutas. – Vilnius: University Press, 1994. – P. 29 – 30.

498. Zvelebil, M. Indo-European origins and the agricultural transition in Europe / M. Zvelebil // M.Kuna, N.Venclová (eds.), Whither Archeology? Papers in Honour of Evžen Neustupny. – Praha: Institute of Archeology, Academy of Sciences of the Czech Republik, 1995. – Pp. 172–203.

ДОДАТКИ

Додаток А

**СЛОВНИК ЕТИМОЛОГІЧНО НЕПРОЗОРОЇ
ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Словник укладений на основі дослідження етимологічних інтерпретацій української лексики в ЕСУМ, [228] та власних спостережень, теоретико-методологічні аспекти яких викладені в розділах 1–2, а фактичні аспекти – в розділах 3–4.

*Міфологічно навантажені субстратизми й адстратизми
переважно праслов'янського хронологічного рівня*

Баран – субстратний або адстратний іранізм прасл. рівня.

Віл – субстратизм праслов'янського рівня, відповідники в германських та давньогрецькій мовах можуть свідчити про «праєвропейське» субстратне джерело.

Гай – лексема праслов'янського рівня дискусійного походження.

Голуб – субстратизм праслов'янського рівня нез'ясованого походження.

Дуб – субстратне або адстратне слово праслов'янського рівня, вірогідно, фінно-угорського походження.

Жаба – субстратизм слов'яно-балто-германського рівня з можливим спільним «праєвропейським» субстратним джерелом.

Жито – лексема праслов'янського рівня дискусійного, не виключено й субстратного, походження; проти її традиційного пов'язання з коренем слова *жити* свідчить передусім позначення тільки одного виду зернових культур, а не всіх зернових та інших видів їжі, а також відповідники в інших мовах, зокрама германських та особливо

давньогрецькій, без закономірних для індоєвропейських мов фонетичних відповідностей.

Кабан – адстратний тюркізм [ЕСУМ, т. 2, с. 330].

Кінь – гіпотетично субстратне слово праслов'янського рівня нез'ясованого походження.

Кім – мандрівне слово хронологічної глибини не меншої за праслов'янську з первісним лівійським джерелом.

Ліс – субстратизм праслов'янського рівня з відповідниками тільки в давньогрецькій мові й менш вірогідними – в германських назвах лісу невідомого походження.

Пес – гіпотетично субстратне слово праслов'янського рівня нез'ясованого походження.

Собака – адстратна спільнослов'янська (однак без праслов'янської реконструкції [ЕСУМ, т. 6, с. 339]) лексема іранського походження.

Сокіл – слово праслов'янського рівня нез'ясованого походження.

Срібло – субстратне слово слов'яно-балто-германського рівня з можливим спільним «праєвропейським» субстратним джерелом.

Стріла – лексема слов'яно-балто-германського рівня з дискусійною етимологією, не виключене субстратне походження.

Цап – адстратний або, менш вірогідно, субстратний балканім, вірогідно з первісним латинським джерелом.

Щука – субстратне або адстратне слово праслов'янського рівня, вірогідно, фінно-угорського походження.

Ящір – лексема праслов'янського рівня, у праслов'янській мові, очевидно, адстратизм іранського походження.

*Неетимологізована українська лексика
обмеженого територіального поширення,
переважно діалектизми*

гиль «снігур» (діалектне, відповідники в рос., польській, білоруській, польській, чеській, словацькій, однак праслов'янську форму не реконструюють), «неясне», В. Махек вважає «словом праєвропейського субстрату» [ЕСУМ, т. 1, с. 506], пор. відганяння птахів, зокрема гусей, вигуком *гиля*;

гобля «висока жінка» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 1, с. 540], пор. *говдя* «ледача жінка» (діалектне), «неясне», припускають можливість видозміни форми *голда* (діалектне) «незграбна, ледача коняка», «неясне» [ЕСУМ, т. 1, с. 541, 547];

гок «степова загорода для худоби», «неясне» [ЕСУМ, т. 1, с. 547];

гриб, прасл., «етимологія затемнена» [ЕСУМ, т. 1, с. 592];

гулаки «продовгуваті пампушки на олій», *гуляки* «великі вареники, начинені маком, грушами чи ягодами» (обидва діалектні), «неясне» [ЕСУМ, т. 1, с. 615];

гуляти (відповідники у східнослов'янських і західнослов'янських мовах, праслов'янської реконструкції не здійснюють), «єдиного пояснення не має» [ЕСУМ, т. 1, с. 617], паралелі в інших групах індоєвропейських мов із доволі відмінною семантикою, Ю.Л. Мосенкіс пропонує зближення з *(в)улиця* також без задовільної етимології й етимологічну інтерпретацію у зв'язку з картвельським *-vl-* «ходити»;

густера «ласкир, плоскир», «дрібна рибка», «вид коропа», відповідники у східнослов'янських і західнослов'янських мовах, «неясне», германські паралелі вважають запозиченнями зі слов'янських мов, «може бути засвоєним слов'янами і германцями доіндоєвропейським субстратним елементом» [ЕСУМ, т. 1, с. 626], Ю.Л. Мосенкіс не виключає зв'язу з *ящер* / *гущер*;

ириця «водяна ящірка» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 2, с. 317];

іль «ялина» (діалектне), відповідники в інших слов'янських, балтійських, кельтських мовах, В. Махека вважає «словом праєвропейського субстрату» [ЕСУМ, т. 2, с. 324–325];

йорж, відповідники в російській та білоруській мовах, «не зовсім ясне» [ЕСУМ, т. 2, с. 327];

кавкан «мул, глиниста земля», «неясне» [ЕСУМ, т. 2, с. 335];

кальма «йорш», «неясне» [ЕСУМ, т. 2, с. 356], Ю.Л. Мосенкіс пов'язує з фінно-угорським *kala* «риба» і грузинським *kalmakhi* «форель»;

кандиба «шкапа», «не зовсім ясне» [ЕСУМ, т. 2, с. 363], пор. *шкандибати* з «афективним» префіксом, вірогідно, співвідносне з *дибати*; Ю.Л. Мосенкіс не виключає можливості співвіднесення компонента *кан-* із назвою *коня*.

каня «веселка», «неясне» [ЕСУМ, т. 2, с. 368];

керлиба «сироватка» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 2, с. 424];

кика «м'ясо; сало» (дитяче), «неясне» [ЕСУМ, т. 2, с. 431];

килтина «долина» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 2, с. 432];

кича «бугай» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 2, с. 440];

кізівер «круте узгір'я» (діалектне) [ЕСУМ, т. 2, с. 443];

клиби «великі, нековирні ноги» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 2, с. 460];

клива «гола гірська вершина» (діалектне), «очевидно, пов'язане з власною назвою гори *Клива*, етимологічно неясною» [ЕСУМ, т. 2, с. 460];

климець «порода голубів», *клинтух* «дикий голуб» (діалектні), «неясне» [ЕСУМ, т. 2, с. 460];

ковган «кабан» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 2, с. 481];

ковп «качан, стебло» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 2, с. 485];

ковпаня «назва вівці» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 2, с. 486];

кодій «назва вола з товстими ногами» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 2, с. 491];

козубець «нічний метелик» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 2, с. 501];

корж, відповідники в російській та білоруській мовах, «задовільного етимологічного пояснення не має» [ЕСУМ, т. 3, с. 17];

коробель «енот звичайний» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 33];

король «віл найсвітлішої масті» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 40];

корси «викорчувані смуги землі» (діалектне), «не зовсім ясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 44];

котурнаш «курінь, колиба» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 61], вірогідний зв'язок із основою *кот-* на позначення будівлі або містечка, фортеці, поширеного в різних мовних родинах, джерело якої сягає, очевидно, іранських мов, як і українське *хата*;

коця «свиня, поросля» (діалектне, дитяче), відповідники в російській та польській мовах, зокрема у вигуках закликання або відганяння тварин, «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 65];

крами «плечі» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 75];

криса «пацюк», відповідники тільки в російській мові, тоді як у західнослов'янські запозичені з російської, «слово нез'ясованого походження» [ЕСУМ, т. 3, с. 94];

криця «сталь», «очевидно, запозичення з німецької мови», тоді як нім. *Kritzeisen* «залізо, вкрите шлаком» «є словом нез'ясованого походження» [ЕСУМ, т. 3, с. 96];

кудан «палиця» (діалектне) «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 123];

кудрій «горобець домовий» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 124], пор. *куздусь* «горобець» (діалектне), «неясне; можливо, звуконаслідувальне утворення» [ЕСУМ, т. 3, с. 126];

кука «воша; комаха» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 127];

куйнара «шапка у чорноморських чабанів» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 127];

кулага «пісна страва у вигляді пісного киселю з борошна» (діалектне), відповідники в російській та білоруській мовах, «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 132];

кулик «слимак» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 133];

кулина «стовп, що підпирає скелю» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 133];

купиньоша «назва овець» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 147];

куркуша «назва вівці» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 155];

куртяк «назва барана» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 159];

куть «вигук, яким підганяють телят» (діалектне), «не зовсім ясне» [ЕСУМ, с. 163];

кушка «кукурудзяний качан» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 170];

ладига «велика скибка (хліба)» (діалектне) «афективне утворення... неясного походження» [ЕСУМ, т. 3, с. 181];

ларич «кефаль; сингіль; гостроніс» (діалектне), відповідник тільки в російській мові, «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 195];

лелеч «вільха зелена», «сосна гірська», відповідник у польській мові, який вважають запозиченням із української, однак водночас зазначають, що «назви, очевидно, спільного, але неясного походження» [ЕСУМ, т. 3, с. 217];

люза «велика балка на Дніпрі для перевезення переважно дрібного лісу», рос. *люза* «дерев'яне плоскодонне судно (на Дніпрі)» (діалектні), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 324];

магуш «коник» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 356];

маранча «велика кількість» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 389];

махоїди «паша» (діалектне), перший компонент неясний [ЕСУМ, т. 3, с. 420];

мацюра «товста палка» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 422];

мач «залізні вила з тупими зубцями (для буряків, картоплі); дерев'яні вила для гною» (діалектне), відповідник тільки в білоруській мові, «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 422], Ю.Л. Мосенкіс пропонує порівняння з *меч*;

маша «свиня» (діалектне), відповідники в російській, чеській та словацькій мовах, зокрема у вигуках, якими підкликають свиней і овець [ЕСУМ, т. 3, с. 424];

мельчик «хвостовий хребець (у коня)» (діалектне) [ЕСУМ, т. 3, с. 424];

метіс «дикий короп, сазан, карась срібний», *митус* «дикий короп, сазан» (діалектні), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 451], Ю.Л. Мосенкіс порівнює з давньоіндійськ. *matsya* «риба»;

мечет «піч для випікання хліба у чорноморських рибалок; духовка» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 455];

мечет «лісок у степу» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 455];

мицька «чайка» (діалектне) «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 469];

млиця «лоша, що народилося в пору цвітіння ранньої гречки» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 490];

мода «дрюк, по якому викочують колоди на віз і под.» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 495];

молож «плоска черепашка» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 503];

море «неістівна рибка» (діалектне), «неясне; можливо, результат перенесення назви середовища на істоту, яка в ній живе» [ЕСУМ, т. 3, с. 513];

морся «порося» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 517];

нора «нічний метелик», «неясне» [ЕСУМ, т. 4, с. 111];

нюра «м'ясо» (діалектне, дитяче), «неясне» [ЕСУМ, т. 4, с. 121];

нюсьо «вигук для підкликання свиней» (діалектне), відповідник у польській мові, «очевидно, звуконаслідувальне утворення...» [ЕСУМ, т. 4, с. 122];

очон «крук» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 4, с. 244];

ощерт «стародуб» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 4, с. 246];

пазур, відповідники у східнослов'янських і західнослов'янських мовах, праслов'янську форму не реконструюють, «не зовсім ясне» [ЕСУМ, т. 4, с. 255];

паня «квакша звичайна» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 4, с. 281];

паряк «харіус» (діалектне), «неясне» [ЕСУМ, т. 4, с. 302];

пиниги «круглі малі сливи» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 4, с. 370];

пира «собака-дворняжка» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 4, с. 372];

пиця «назва вівці за мастю» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 4, с. 374];

пічавка «земляна груша, топінамбур» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 4, с. 420];

пічовага «вид маленької рибки» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 4, с. 420];

плева «назва худого, охлялого вола з розлогими рогами» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 4, с. 436];

пливая «корова з розложистими рогами» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 4, с. 443], пор. *плиточка* «назва корови» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 4, с. 447];

плюта «назва пса» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 4, с. 460];

полон «комар-товстоніжка» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 2, с. 499];

полуниця «не зовсім ясне», відповідників в інших мовах немає [ЕСУМ, т. 4, с. 505];

пуняра «собака» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 4, с. 634];

пурляк «малюк, неслухняна дитина» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 4, с. 637];

равер «велика жаба, яка живе у криниці» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 10], нга наш погляд, звуконаслідувальне утворення, пор. *rab-rab-rab* на позначення кумкання жаби;

радолка «жаба» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 14];

роланик «ремез» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 119];

рулі «солodka або солона вода з покришеним хлібом; страва з квасу, салату, цибулі і хліба» (діал.), відповідники в російській та білоруській мовах (також діалектні), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 138];

стишок «горошок мишачий» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 418];

сакирка «веретільниця, безнога ящірка» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 165];

саладрон «верховодка» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 167];

салмаш «помічник чабана» (діал.), «запозичення нез'ясованого походження» [ЕСУМ, т. 5, с. 169];

самаряти «хмаритися, туманитися (про погоду)» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 172];

сандак «судак» (діал.), відповідники в західнослов'янських і німецькій мовах, «етимологічно не з'ясовані; виведення слов'янських назв від німецьких... необґрунтоване» [ЕСУМ, т. 5, с. 176];

сандова «залізний тризубець для биття риби» (діал.), *сандоля* «довга жердина з залізною вилкою на два зубці; великий гачок на дерев'яній ручці; підсака» (діал.), відповідник у рос. *сандовь* «дворога острога для биття риби» (діал.), *сандоль* «те саме» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 177];

сасар «болото, трясовина» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 183];

сать «іней» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 184];

севель «вид слимака» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 201];

секрет «судак» (діал.), «неясне», відповідники в російській та польській мовах, як припускають, із української мови [ЕСУМ, т. 5, с. 205];

селява, назва виду риби дискусійного походження з відповідниками в інших слов'янських та балтійських мовах [ЕСУМ, т. 5, с. 210];

серга «рвучкий вітер з морозом» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 224];

синдибурка «квасоля» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 234];

сірган «риба довжиною тулуба 500 мм, шириною 12–15 мм» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 3, с. 256];

скала «зоря, заграва», «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 262];

скунда «сорока» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 291];

скуч «стовп» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 294];

сом, відповідники в інших слов'янських, балтійських та грецькій мовах, праіє. **k'otos*, «запозичене з невідомого джерела» [ЕСУМ, т. 5, с. 351];

сосна, відповідники в інших слов'янських мовах, праслов'янське діалектне **sosna*, «загальноновизнаної етимології не має» [ЕСУМ, т. 5, с. 359];

стерлядь, відповідники у всіх підгрупах слов'янських мов запозичені з російської мови, «очевидно, запозичене в російську мову з невідомого джерела» [ЕСУМ, т. 5, с. 412];

стуг «багаття, вогнище» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 456];

сублюдка «вид черепашки» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 462];

сувало «шифер, сланець» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 464];

сувало «бік гори, звернений до сонця, до півдня» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 464];

судак «вид риби родини окуневих», відповідники в інших східнослов'янських і західнослов'янських мовах, «остаточно не з'ясоване»,

зв'язок із подібними германськими формами «може бути лише вторинним; найбільш імовірним здається праєвропейське походження» [ЕСУМ, т. 5, с. 468];

судак «вид народного танцю» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 468];

суперси «печериця звичайна» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 477];

сяник «колочка триголкова» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 497];

таміка «садова славка» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 512];

тебличка «сіра цапля (так!)» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 534];

телени «на плечі, на спину» (діал.), *теленіти* «розважаючись, сидати на спину» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 538];

тельма «вершина гори» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 541];

тирба «кров; рід каші з кукурудзяної муки» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 571];

тисанка «одноденниця довгохвоста» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 574];

трач «пуголовок» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 625];

треп «ялець» (вид риби), *трепак* «те саме» (діалектні), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 630];

тринянка «назва вовни» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 640];

тур, відповідники в інших слов'янських і неслов'янських індоєвропейських мовах, «очевидно, залишок доіндоєвропейського субстрату» [ЕСУМ, т. 5, с. 677–678];

тючати «ляяти, дорікати» (діал.), *тюччя* «собака (?)» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 5, с. 696];

убодь «схил гори, звернений до сонця» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 12];

уклій «верховодка» (діал.), відповідники в усіх підгрупах слов'янських мов, прасл. **uklěja*, «певної етимології не має», припускають,

що слов'янські форми разом із подібними балтійськими «були запозичені з якоїсь європейської мови» [ЕСУМ, т. 6, с. 27];

умань «велика ділянка поля» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 32];

хандра «шкапа, худа або норовиста коняка» (діал.), «експресивне утворення неясного походження» [ЕСУМ, т. 6, с. 155];

хоми «вид печива з відвареного гороху з розтертим конопляним сім'ям» (діал.), «не зовсім ясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 198];

хорт «мисливський собака», відповідники в усіх підгрупах слов'янських мов, наявна праслов'янська реконструкція, однак «достовірної етимології не має» [ЕСУМ, т. 6, с. 203–204];

цьмічок «землерийка» (діал.), «неясне», порівнюють із іншими «етимологічно темними» назвами тієї самої тварини *дзюрдз*, *жджжок*, *зьджьок* (діалектні) [ЕСУМ, т. 6, с. 268];

чапак «старший над косарями» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 279];

чебура «чагарник» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 289];

чекар «маленькі діти» (діал.), відповідники в рос. *чекарь* «те саме» (діал.), білор. *чекорда* «поросята; (перен.) діти» (діал.), «не зовсім ясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 291];

чечер «чуприна», «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 294];

чепак «заєць-біляк» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 295];

чугар «тарган» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 350];

чуларь «маленька рибка з роду кефалі» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 353];

чунок «землерийка» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 355];

чупланя «назва овець» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 356];

чужферка «ящірка» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 359];

чучутка «білка» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 361];

шакша «селезінка у вівці» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 369];

шандра «дорога, шлях; поїздка, подорож» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 376];

шашок «порода собак» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 393];

шмигола «дрізд чикотень» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 447];

шморгель «пиріг із гречаного борошна, смажений на олії» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 448];

шуліка, відповідники в білоруській, російській та польській мовах, припускають вплив українських форм на російські та польські, «достовірної етимології не має» [ЕСУМ, т. 6, с. 488], Ю.Л. Мосенкіс припускає «експресивний префікс» *шу-* і корінь, спільний із *лилик* < **lik-lik-* «кажан»;

язь «прісноводна риба родини корошових», відповідники в усіх підгрупах слов'янських мов, прасл. **(j)azь* «язь» «етимологічно неясне», не виключають пов'язання з «протоєвропейським субстратом» [ЕСУМ, т. 6, с. 539];

яремши «модрина європейська» (діал.), «неясне» [ЕСУМ, т. 6, с. 549]

Додаток Б

**СУБСТРАТНА Й АДСТРАТНА ЛЕКСИКА
ЛІТЕРАТУРНИХ ТЕКСТІВ
У ПОРІВНЯННІ З ФОЛЬКЛОРНИМИ
(на матеріалі поезії Ліни Костенко й Анатолія Мойсієнка)**

Для дослідження обрані тексти двох авторів – Ліни Костенко, що репрезентує історіософську поезію в контексті близькості до народнопоетичного світогляду, і Анатолія Мойсієнка, що продовжує традиції давньоукраїнської барокової літератури з якнайпильнішою увагою до філігранної форми висловлення думки і почуття. Авторське визначення жанру твору «Маруся Чурай» – «історичний роман у віршах», однак, на наш погляд, є всі підстави визначити його як літературно-поетичний епос.

Епічна символіка козацького життя, язичницького походження:

*Козак: Ой у полі три криниченьки. // Любив козак три дівчиноньки;
– Та тут таке! Козак у нас погіб. // – Погіб? Козак? То що у вас в
Полтаві? // Облога? Зрада? Засідка? Бої? // – Та ні. Маруся. Он сидить на
лаві. // Струїла хлопця. Судимо її. // Той засміявся: – Отакої к бісу. // Під
Білу Церкву стягнуто полки. // Палає Київ, знищено Триліси. // У вас же он
як гинуть козаки! // Якби ми ремигали, як воли, // якби ми так чесали
язиками, // то вже б давно Україну віддали, // не мавши часу бути
козаками; Лесько сказав: – Кого в цім ділі шкода, // так це Івана Іскру. То –
козак; Козак спітнів. Козацька шабля навпіл. // А стіл стоїть. Так само, як
стояв; Козацька школа, крита очеретом; Він, мамо, гордий. Він козак. Він
лицар; Бо я чекаю не кого, а месника. // Я ж лицаря чекаю, козака; Не так
ті кулі козаку страшні, // як це щоденне пекло метушні; коли вели на
страту козака, // виходить дівка, вкутавши обличчя, // що він не бачить
навіть і яка, // і каже: – От що, я з ним поберуся!; Був молодий і гарний*

був на вроду. // І жив, і вмер, як личить козаку; Пів-України – сироти козацькі. // Од Лохвиці до самої Молдови, // пів-України – то козацькі вдови; А це було в той год страшний, коли // п'ятьох старший козацьких розп'яли; На всі ворота замкнена Полтава // козацьку чату вислала на шлях; ...Козацька чата дивиться на шлях, – // по самий обрій порожньо в полях; Душа у тебе має бути крицею. // Так плакати не гідно козака; Лиш на валах козацтво походжає, // і за щитами залягли стрільці; Богдан підняв козацтво за свободу, // універсалом обіслав полки.

Кінь: Годуйте коней. Неблизька дорога; Годуйте коней! Шлях їм далеченький; Десь коні ржуть і глухо грають сурми. // Полтавський полк виходить у похід; Неси мене, коню... коли б хоч не пізно...; і змилені коні аж лука стають; Спіткнувся мій кінь об димучі руїни; – Зміниш коня. І хоч трохи хай відпочине; Тим часом кінь іржав біля шатра; Є в нього кінь і шабля є крива; Шаблі там не ржавіють у коморах, // і кінську зброю миші не гризуть; Гризуть вудила коні з нетерплячки; ...Над самим краєм пролетіла чата, // і кінь із балки вимчався на шлях; От коней шкода. Дуже добрі коні

Деякі символи сягають періоду Київської Русі, в ролі прецедентного тексту використаний орієнтований на фольклорні взірці літературний дружинний епос «Слово о полку Ігоревім»: Меч: Полковнику! Мечі оттакелецькі // щербилися об шаблю об мою; Таке обличчя, зразу і не звикнеш, – // різке, як меч. Тонке, як тятива; Нові громи схрестились на мечах. Стріла: І як літали стріли половецькі.

Язичницькі символи:

Ліс: Чужа душа – то, кажуть, темний ліс; Той монастир недавно збудували. // Там дзвони є на різні голоси. // Його Пушкар з Іваном фундували, // раніш були ліси там та ліси (опозиція монастир – ліс символізує протиставлення свого християнського простору чужому чарівному язичницькому просторові й виступає субституцією опозиції

освоєного людигною простору хати, села неосвоєному просторові за межами оселі й поселення); *А потім – в ліс прорубана дорога, // пішли угору коні та воли; Зголоджений, я падав серед лісу // і руками дряпав об трухляві пні, // Я звірам заздри́в, вовку заздри́в, лису. // Тепла хотілось, затишку мені! (ліс із дикими звірами протиставлений теплій затишній хаті); задихану втому звіряти лісам; Стоять ліси смарагдово-руді, // після дощу надовго крапелисті; А вже й ліси соснові почались. // Тут, кажуть, є розбійники і лосі; Шумить над шляхом предковичний ліс. // Якись пташки шиширхають у нетрях... // Дець виє вовк у хащах лісових...; Чіпляючись лахміттям за гілки, виходять з лісу у піски прочани; Якись яри, якийсь дрімучий праліс; Мовчу про ліс і не кажу про степ; Колись я жив. Тепер я розминаюсь // з людьми, з лісами, з небом і з життям; Так били в било перші преподобні, // коли ще ліс був Богу до колін; Тепер у Лаврі? – де вже ті ліси? // Де молитовна тиша над лісами?; В твоїх лісах, над водами твоїми // своїм богам молився князь Витовт; ...Рубають, кляті, Пушкарівський ліс. // Тріщать і стогнуть, валяться дерева. // Там і село за лісом – Пушкареве. // Рубають, кляті, Пушкарівський ліс! (рідкісний випадок інтерпретації лісу як освоєного людиною простору). Гай: Це мало хто із ким ходив до гаю! Дуб: Старі дуби і парость молоду – // аби сьогодні, а вперед не дбають – // рубають криво, косо, без ладу, // аж так і видно: не своє рубають. Тополя: Це ж полк виходить – за далекі гони. // Комусь тополя стане в головах; ...І знову шлях. Тополі та могили; ...Тополя гнеться, як тонка танечниця. // Лягає пил в густий чортополох. // І в'ється вдаль дорога-безконечниця. // І ми йдемо, і добре нам удвох.*

Вирій: Душа летить в дитинство, як у вирій, // бо їй на світі тепло тільки там.

Хата: Що в неї й хата не хата, а так – прикалабок раю; Та й мружить очі монастирських келій // на Кривохатки наші в бур'янах; Хати у нам і справді-то не хвацькі; // У Кривохатках хатка та нова – // єдина,

може хатка не крива; Тече повітка. Хата занехаяна; Я прибудився до чужої хати // Робив як віл. Трудився без спочинку; Чого вернувся до моєї хати?; Нелегко, кажуть, жити на дві хати. // А ще нелегше – жити на дві душі!; Спиває ранок по росині, // як в нас під хатою колись; Хати – як скирти поночі, ні блимне; Жар вигребе із печі, щоб до хати // на цей димок чужий хто не забрів (хата діда Галерника у степовій балці прямо протиставлена чужому ворожому просторові); А десь окремо, як болюча згадка, // стоїть за зиму нахолола хатка; А там до хати й стежка не пробита; І кожна пташка хатку собі в'є

Батько: Твій батько був, Іване, Остяницею, – // наступний гетьман після Павлюка; Батьки у нас безстрашні й непокорені // і матері посивілі од сліз; Смілива я була, правда? // Схожа на свого батька

Лада: – Введи у дім дружину собі, ладу

Пісня, спів: А це кохання почалося з пісні. // Могло урватись тільки, як струна; Вона мовчить і думає піснями. // І не минають лиш її пісні; Співуча я була, правда? // Схожа на свій народ

Ранок: Спиває ранок по росині, // як в нас під хатою колись

Могила: ...І знову шлях. Тополі та могили; Ми пишем плугом, шаблею, мечем, // піснями і невільницьким плачем. // Могилами у полі без імен, // дорогою до Києва з Лубен!

Дніпро: Кажуть, море – синє і зелене, // більше за Дніпро і за Дунай; Трубіж, Переяслав, Дніпро, Трахтемирів...; Кипить і клекоче усе за Дніпром; Троє старшин – у рубцях, у кривавому клоччі – // прямо із бою – говорили про бій на Дніпрі; Стою. Дивлюся на дніпровські схили; Дашок благий, земля сира, // і тягне холодом з Дніпра; Лише Дніпро, брат вічності й краси, // тече в лугах тих самих і так само. // А над Дніпром, на цій святій горі, – // тут ціле місто, з гутами, ровами

Дунай: Кажуть, море – синє і зелене, // більше за Дніпро і за Дунай

Язичницькі символи, що зазнали християнізації:

Голуб, голубка: *І Гриць малий, од холоду червоний, // з-за пазухи виймає голубів* (із опису святкування Водохреща); *Любилися ж, кохалися, як голубів пара!*; А він мені: – *Моя ти голубичко!* // *Страданіє, як кажуть, возвиша; Тобі, голубко, хоч води напиться*

Коляда: Колядники *співають під дверима; Рай*: *Що в неї й хата не хата, а так – прикалабок раю; Чи нам за це віддячиться в раю?*; – *Куди ти хочеш, в пекло чи у рай?* // – *Туди, де батько, де Чурай; Хліб*: – *Чого ви, мамо, є в нас, слава Богу, // хліб і до хліба, поле і воли; Прочани хліб виймають із торбин; А щоб хоч щось лишилось на насіння, // на Пасху їли хліб із лободи; Жито*: *Є жменя жита, маку є півмірки, // і чорнобривці, й трохи рижю.*

Окремі лексеми субстратного походження мають незначний рівень символізації порівняно з розглянутими вище: Залізо: *...Бряжчить залізо. З кам'яної пільми // хтось тишину вигупує чобітьми; залізом* *ковані шкатулки подорожні; Срібло*: *А серце ще таке безоборонне, // таким співаю срібним голоском!*; *Обняв за плечі і повів // під срібне листя осокорів; те знає лиш перо і каламар, // де срібний лев боровся з однорогом; Сміявся тесля, головою срібний.*

Деякі субстратні та адстратні лексеми не набувають символізації, міфологізації, сакралізації в досліджуваному тексті: Пес: *водою мили і переливали // хоробу не бобренківського пса; Ми вже й без неї з'їхали нінащо, // а з нею геть вже зійдемо на пси; В монастирях, обладнаних під псарні, // святі ченці удержували псів; і ті гусари, зведені на пси; Собака*: *Лише собаки стережуть комори, // та ще тюремник – стереже мене; Лиш десь на хуторі собаки // ще довго витимуть вночі; Кабан*: *між попелищ неkopані городи, // де рили землю дикі кабани; Теля*: *Таке було гарнесеньке хлоп'ятко. // Цікаве. А ласкаве, як телятко; Воно ж дівча. Нагуляна теличка*

Варті спеціальної уваги приклади функціонування впорядкованої групи символів у межах однієї синтаксичної одиниці, наприклад,

Дніпро – кінь – козак: В полях Подніпров'я, од крові обдутих, // де завжди хтось цілить тобі межі пліч, // коня поміняти в козацьких радутах // і мчати, і мчати крізь день і крізь ніч!;

хата – хліб: Оце йдемо вже кілька діб, – // небілені хати і випалений хліб. І каже дяк: – Де будем ночувати? // Про хліб і сіль давно щось не чувати;

Дніпро – ліс – явір: Піски, піски... і синій плін Дніпра... і ліс... і шлях... і явір... і криниця...;

Козак – кінь: Іде війна. А що ж то за козак, // котрий коня не має для походу?

Дослідження показує, що найбільшою мірою репрезентовані кількісно й найбільш деталізовані такі лексеми, як *козак* (адстратизм тюркського походження) і *ліс* (субстратизм), що репрезентують образи епічного героя і чарівного непізнаного простору. Друге місце посідають лексеми *кінь* (субстратизм) і *хата* (субстратизм або адстратизм іранського походження), що вербалізують образи незамінного козацького друга, а ретроспективно магічного помічника героя-чарівника чарівної казки, і освоєного людиною осередку простору. Коли вербалізація образів козака і коня є цілком очікуваною для твору, орієнтованого на ідеологічні і словесні традиції думового епосу, є цілком очікуваною, то образи лісу і хати, здавалося б, не властиві такому світоглядові й потребують, на наш погляд, детальнішого пояснення. Очевидно, протиставлення хати і лісу як свого і непізнаного простору є більш архаїчним за ідеологію героїчного епосу й сягає давнішої магічної оповіді, де ліс – місце чарівних подій, як у чарівній казці. Очевидно, світоглядні засади опозиції освоєного і неосвоєного, свого і чужого простору не тільки не відходять на задній план в ідеології героїчної епіки, а й набувають додаткового звучання через

наявність іншого виду протиставлення свого і чужого – своїх і ворогів. Дослідження розглянутого літературного твору підтверджує зроблений на основі вивчення фольклорних текстів висновок про роль субстратних та адстратних лексичних елементів у вербалізації міфологічного світогляду стародавніх українців, зокрема в язичницькій ідеології, що протягом багатьох століть зберігалася в народній словесності й увіходила до літератури починаючи з періоду Київської Русі та її найзнаменитішої літературної пам'ятки, «Слова о полку Ігоревім», що втілює язичницькі уявлення не тільки у словесній естетиці, а й у магіко-міфологічному світогляді.

Субстратні слова, імовірно, і збереглися в мовленні через свою особливу насиченість ідеологічними (світоглядними, релігійними) конотаціями. Тому й у мові фольклору вони вживаються повсюдно і втілюють у собі головні світоглядні первні. Однак у мовленні вже літературного твору, який, на відміну від народно-поетичних, уже є носієм індивідуалізованого світогляду автора, уживання субстратних слів пояснюється кількома чинниками. По-перше, поетичне мовлення завжди марковане, тому й уживаються в ньому слова, що мають якісь особливі семантичні чи стилістичні параметри (поетизми, архаїзми тощо). Отож, імовірно, в поезії (спершу – народній) субстратні слова так широко вживалися через потребу в експресивності, адже субстрат далеко не одразу, ймовірно, повністю адаптувався до норм нової мови, тому й слова ці (кінь, хліб, гай, ліс) могли сприйматися спершу як марковані через свою непитомість у мові нового населення. Врешті така поетична маркованість почала стиратися, але натомість залишився поетичний узус, який продовжується й донині навіть в авторських віршах. По-друге, не випадковим видається вживання субстратних слів саме в історіософській поезії Ліни Костенко: таким чином на мовному рівні підкреслюється самотність мислення і світогляду змальованого в романі народу. Адже

саме мовний субстрат і створює неповторне обличчя мови, як його носії, змішавшись із прийшлим населенням, і створили неповторний ансамбль рис, який перейняли від давніх слов'ян українці.

Міфопоетичний світогляд Анатолія Мойсієнка репрезентований дещо іншими, ніж узвичаєно в українській народній творчості, формами. Особлива увага поета до форми слова, звука споріднює мову його творчості не тільки з українською бароковою поетикою другої половини XVII століття, а й із увагою до окремих звуків слова у філософії мови Геракліта і Платона; не випадково А.К. Мойсієнко є одним із засновників гуртка поетів-паліндромістів «Геракліт». Лексика субстратного й адстратного походження посідає в поезії А.К. Мойсієнка значне місце. Особливе зацікавлення викликають випадки вербалізації за допомогою такої лексики ключових образів поетичного тексту, що спостерігаємо вже в першій збірці поета «Приємлю».

Кінь: особлива виділеність образу підкреслена наявністю окремої поезії, де він виступає центральним.

Коні-гривані –

блискавки!

Коні булані –

лиск!

Коні –

у небі висянім,

Коні –

в Парижі й Ніжині

Котять втому коліс...

Коні –

баскі й кипучі!

Коні –

крізь пилу чад
 Світлу проносять звучність –
Коні чийсь
 й Драча.
Коні,
 ех, коні-вихори!
 Зору зболена каламуть...
 Знати, снились ви
 дядьку Ригору,
 Не даєте й мені заснуть.
 Тільки б шалу із серць от висіять,
 Тільки б вітру колюча руть...
 І здається:
 земні ви
 й висяні,
Коні-коники!..
 Й не збагнуть.

У розгляданій поезії *кінь* вербалізує не героїко-епічний, а більш архаїчний магіко-міфологічний світогляд, їх співвіднесено з небом: Коні-гривані – блискавки!; Коні – у небі висянім. Образ коня вербалізований і в іншій поезії збірки «Приємлю»: *Чи гриву збив хтось білому коневі?..*

Міфологічний світогляд поета репрезентований також вербалізованими образами лісу та окремих дерев, зокрема *тополі*: *...Молодими ще соками ліс // закипить навесні аж до неба; В густезному лісі словес – простоти, // Якої нам часто не досить; В цьому саду мов слова необачні я // Розгубив між тополь голубих; І тополі сурмливі мовчатимуть*. Образ лісу розвивається і концентрується у збірці «Сонети і верлібри»: *Вже й відкотилось з возом-перевозом // За праліс, за перелісок, за ліс...* У збірці «Віче мечів» *тополі* вплетені до складної гри

звуками: *І ні тінь-лопотінь... ні тополь... ні тині*. Там само використана й назва лісу: *І роки лісом осіли; Усіялася яса лісу*

Однак найбільш частотними і деталізованими виступає вербалізатори образу *саду* як протилежного таємничому лісові освоєного людського простору саду (частотне слово збірки, індоєвропейського походження) – *яблуко, яблуня: Запам'яталось назавжди: ріка // Впада у надвечір'я яблуневе...; І білять хату яблуні в саду; Цей вересневий сад – немов причал, // Де важко крилять ихуни яблуневі; І тепло спитьсья яблукам дозрілим // Десь на горищі, де нема зав'юг; Що ж, кожному своє, – відкаже хтось // І хрумкне яблуком у хугу ту морозну // Й мені у душу... що аж пройме млость; Лиш пелюстка яблуні колишеться // Посмішкою Вашою в саду*. Образи яблунь та яблук корелюють із іншим частотним образом збірки – *осінь*, і через те виступають не тільки просторовими, а й часовими позначками поетичного часопростору Анатолія Мойсієнка. Образ *яблуні / яблука* розвивається й у збірці «Сонети і верлібри»: *Прийду до тебе й тихо поряд сяду, // Щоб не сполохать яблука в траві*

Для А.К. Мойсієнка важливе поняття пісні, вербалізатор якого субстратний: *В цім саду я спізнався із піснею, // Що пісенніш, либонь, не знайду... («Приємлю»); Дерев, // Яким судилося // Білими сторінками // Прошелестіти // Свою лебедину пісню («Сонети і верлібри»)*. Той самий образ із субстратним найменуванням виступає в ролі центрального в чільному вірші збірки «Сім струн», де звукова форма є особливо акцентуваною: *Сім струн сумують серед світу, // Сміються сім, співають сім... // Сімом сим струнам споловіти – // Спів-сивосум, спів-світлосинь; Сім струн, сім слів, сім співів, сім світінь...*

Субстратне найменування *срібла* теж є знаковим: *Під навутичкою срібною осені...; Лиш вітер – галопом в сто срібних підків! («Приємлю»); Сім слів, сім струн, сім сріберних сотань; Струнка смерічка, срібнострунний стан; Сліпучо-срібна стрічка снігу... («Сім струн»)*

Репрезентовані в поезії збірки «Приємлю» й знакові субстратні топоніми: *Тече у лютій каламуттю // Зима над лагідним Дніпром...*; *Ірпінь, Ірпінь... Бриніння журавлине // Задмухало жарини листопаду. <...> Ірпінь, Ірпінь... Сміявсь хтось знавісніло <...> Ірпінь, Ірпінь... Вже й замело перони... Ще більш сконцентровано виступають ці образи в збірці «Сонети і верлібри»: *Не Трахтемирів то, а доля. // Де поїд горами – Дніпро... // Ой, не Дніпро, лиш плесо кволе... <...> О горо, заступи Дніпро; Святиться день твій в сяєві Дніпровім; У зірнім мерехті три везжі над Дніпром; Андріївський узвозе, // Круто спадаєш до Дніпра. Назвам Дніпра, Дунаю та Ірпеня знайдене місце навіть у «Вічі мечів»: *Мор пін – Дніпром; Луг... Я свищу ледь не Дунаю; В Ірпені не прів***

Збірка «Віче мечів» містить субстратизм або адстратизм *меч* уже в самій своїй назві; воно частотне в текстах цієї збірки й трапляється в різноманітних контекстах, наприклад: *отаву каравел – // Мечем; – Ого! – й мечем його; Я сволок зорі мечем – і розколовся; Кат сам мечем мастак; Вічем мечів, // Вічем зим... А форт Січі – строфами з мечів; І рубачів січе меч, і свіча бурі – // Мечем, іменем і мечем; Се вердикти, наче меч, а нитки дресес; Меча років – об вікна ранків, бо вік орачем. // Меча років – об риму мир, бо вік орачем; Хижих // Мечем // Мирим*

Окремі поезії збірки «Віче мечів» присвячені *коневі, хаті та житю*: *Юно, коню, юно, коню!*; *А та хата – // Хата на канатах; Хата – шум у шатах. // Хата – гопака по гатах. // Хата – чумакам у чатах. // Хата – пракут у Карпатах; Низ у хатах... Узин. // Узин у хатах унизу Римо, ти – жито; О, ти – жито*. Інші лексеми досліджуваної категорії в цій збірці – *голуб, пес: гра збоку кобзар-голуб; Було. Голуб; Се – пес; Сепія і пес; Ти пса – на стит; У пси – СПУ...*

У збірці «Сонети і верлібри» зустрічаємо сполучення двох архаїчних (субстратних або адстратних) слів-символів іранського походження, а також субстратного слова дискусійного походження: *До*

хати не кличе ні пєс, ані див... Там саме сполучення апелятивного і топонімного іранізмів субстратного або адстратного походження: *Ці хатки попід Дніпровими кручами*. Образ Дива наявний і в збірці «Віче мечів»: *Ви... Де жереб береже Див*. До гіпотетичних субстратних слів належать і *рано, ранок, рань*. *Тут стільки висі висіяли в рань // Й не знає, що рано а чи пізно // ... І ми з тобою не заснем до ранку*

Таким чином, дослідження особливостей функціонування субстратної й адстратної лексики в текстах української літератури показує, що 1) розглядана лексика використовується в міфологізованому, символічному, сакралізованому контексті, 2) деякі одиниці такої лексики належать до ключових слів культури, етнічних символів, що виявляється, серед іншого, в частотності їх уживання та різноманітності контекстів, 3) судячи з особливостей вербалізації, магіко-міфологічне мислення історично передувало героїко-епічному і виявляється в мові не тільки фольклорних текстів, а й певною мірою орієнтованих на фольклор літературних творів¹⁵.

¹⁵ Субстратні слова-символи зазвичай наділені більшою динамікою, ніж питомі індоєвропейські. Це не суперечить сказаному раніше про первісну маркованість субстратних слів у потоці народнопоетичного мовлення. Особливо яскраво таке простиставлення помітне на прикладі пари ліс – сад. Образ коня, чи не найдинамічніший з усіх образів аналізованих віршів, теж не випадково зосереджено довкола саме субстратного слова. Очевидно, первісна ритуальна і міфологічна семантика субстратних слів, яка й зумовила їхню збереженість, і нині продовжує функціонувати в поетичних текстах, адже саме в них актуалізуються міфологічні пласти семантики, що наближають слово до його витоків.

Додаток В

**КОМПЛЕКСНА МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ
СУБСТРАТНО-АДСТРАТНИХ МОВНИХ МАРКЕРІВ
ЕТНОСПЕЦИФІЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ УКРАЇНЦІВ**

Основною теоретико-методологічною засадою комплексного міждисциплінарного моделювання процесів субстратно-адстратної взаємодії мов як основи формування та функціонування етимологічно непрозорої лексики виступає ідея входження в мову певного слова або тематичної групи слів разом із певними ідеологічними уявленнями, найчастіше магіко-сакрального плану, відповідно до концепції С.В. Семчинського про діалектичну взаємодію внутрішньомовних, зовнішньомовних та позамовних чинників мовного розвитку.

Спроби побудови моделей етнолінгвоміфогенезу українців на основі сполучення свідчень матеріальної культури (передовсім археології), духовної культури (передовсім мистецтва та міфології) та мови здійснили Б.О. Рибаків, Ю.В. Павленко та Ю.Л. Мосенкіс, однак їхнім моделям бракує цілісності та верифікованості, певна частина використаних ними свідчень застаріли. Так, дослідження Б.О. Рибаків відзначаються суб'єктивністю інтерпретації міфології та набагато більшою довільністю використання мовної інформації. Дослідження Ю.В. Павленка були піддані критиці як з боку археології (Н.Б. Бурдо, М.Ю. Відейко), так і з боку лінгвістики (С.В. Конча). Дослідження Ю.Л. Мосенкіса спираються частково на застарілі археологічні свідчення, а низка визначених ним субстратизмів може бути з більшою вірогідністю кваліфікована як псевдосубстратизми, а саме адстратизми. До того ж існує проблема кореляції мовних і позамовних свідчень, яку розглядаємо нижче.

Так, мовна картина світу трипільців демонструє суперечності між лінгвістичною реконструкцією і мистецтвознавчою інтерпретацією археологічних свідчень. Трипільське суспільство й так само інші давньоземлеробські суспільства мідного віку (енеолітичного періоду) Балкан і Анатолії традиційно інтерпретують як зорієнтовані на центральні культури жіночих божеств, що підкреслює і сам дослідник мови трипільської культури, протиставляючи індоєвропейську і трипільську міфології. А тим часом атрибуція гіпотетично субстратних лексем *батько* й *онук* трипільцям із паралелями найменування батька в картвельській назві пана й нижньоєгипетській та лівійській назвах царя однозначно вказує на патріархально зорієнтоване суспільство. Недостовірність реконструкції імені Купали як дослов'янського субстратного підтверджує наведений висновок. Проте ім'я Лади, слов'яно-балтійське з відповідниками в хетто-лувійських, давньогрецькій і північнокавказьких мовах, начебто вказує на культ богині¹⁶.

Таким чином, проблема атрибуції трипільській культурі принаймні деяких із субстратних лексичних елементів української та інших слов'янських мов потребує додаткової міждисциплінарної аргументації.

¹⁶ Реконструкція субстратної назви трону (праслов'янське **kreslo*, паралелі в балтійських мовах; акадське *kursu*, арабське *kursij* "лава", давньоєврейське *kisse*, грузинське *kwarcxli* "престол", шумерське *guza*, старошумерське **kusa* "стілець, престол", хаттське *gizha* "престол", хурритське *kishi* "трон", варіант *k/heshi* "стілець") узгоджується як із патріархальною інтерпретацією трипільського суспільства та міфології, так і з образами богинь на тронах; пор. трипільські глиняні моделі крісел і "рогаті трони". Культ Місяця як один із центральних у трипільській культурі не знаходить ніяких лінгвістичних корелятів: слов'янська назва місяця має відповідники в інших індоєвропейських, північнокавказьких і, можливо (зі значенням «Сонце») картвельських мовах без середземноморських зв'язків. Назви коня можуть свідчити про його культ у Трипіллі, проте сучасні археологи не погоджуються з інтерпретацією Б.Л. Богаєвським трипільських зображень саме як образів коня [20]. Однак носії пізньотрипільської культури вже освоїли коня. На плиті кромлеху одного з пізньотрипільських курганів села Усатове зображені людина, олень і троє коней [118, с. 38]. Усатівський кінь уже був свійським, і його роль на пізньому етапі усатівської культури зростає [118, с. 113, 117]. Трипільські зображення птахів не відповідають жодному з реконструйованих найменувань птахів, як-от *голуб*, *горобець*, *кібець*, *parig*, *сокіл*.

Незважаючи на висловлені нами вище істотні зауваження, вважаємо слушною думку про те, що важливим є вивчення трипільських міфологічних уявлень і ритуальної практики шляхом взаємоперевірки й подальшого синтезу археологічних і мовних свідчень. Результати такого дослідження можуть порівнюватися з міфоритуальними традиціями не лише балкансько-критського й кавказького регіонів (для яких уже виявлено яскраві аналогії, наведені в роботі), а й Єгипту, Месопотамії, Піренейського півострова (басків як представників тамтешнього доіндоєвропейського мовно-культурного світу), а також, можливо, протоіндійської цивілізації [228, с. 348]. На археологічному матеріалі трипільську міфологію досліджували передусім Б.О. Рибakov, В.М. Даниленко, Н.Б. Бурдо, Л.С. Клейн. Для трипільських міфологічних образів нещодавно запропоновані нові лінгвістичні інтерпретації.

У процесі здійснення нашого дослідження встановлено, що етимологічно непрозорі елементи **основного словникового фонду** (базисної лексики) виступають наслідком **субстратної** взаємодії мов, тоді як етимологічно чужа певній мові або групі мов **культурна лексика** найчастіше є результатом **адстратної** міжмовної взаємодії.

Очевидно, як на рівні лексики, так і на рівні фонетичної, морфологічної та синтаксичної типології міра віддаленості мови або групи мов від прамови (наприклад, української від праслов'янської, праслов'янської від праіндоєвропейської) або мови чи мовної групи від сусідніх мов або груп (наприклад, української від інших слов'янських, слов'янських від балтійських) співвідноситься з мірою тривалості й інтенсивності субстратно-адстратної взаємодії мов у минулому. Пор. ідею спрощення мови внаслідок інтенсивних мовних контактів (В.М. Чекман), що в найбільш яскравому вигляді виявляється в утворенні піджинізовано-креолізованих мов. Так, серед численних моделей доісторичних узаємовідношень балтійських і слов'янських мов найбільш вірогідною

видається та, згідно з якою литовська мова найменше контактувала з іншими, зокрема можливими субстратними, й через те зберегла лексичні елементи й типологічні риси, найбільш близькі до праїндоевропейської мови серед балто-слов'янських мов; латиська мова контактувала більшою мірою й дещо віддалилася від того архаїчного типу, який репрезентований литовською мовою, а праслов'янська мова, що первісно являла собою, очевидно, один із балтійських діалектів, поширювалася південніше за балтійські мови, а її носії активніше вступали в контакт із носіями інших мов, зокрема субстратних¹⁷.

Соціальні страти архаїчного суспільства можуть відрізнятися за мовою й етнічно (пор. стародавню Індію, де кожний суспільний прошарок – *варна*, що буквально означає «колір» – був репрезентований окремою етнічною групою), що дозволяє уточнити механізми субстратизації лексики та елементів інших мовних рівнів. Механізм субстратизації на матеріалі індоєвропейських мов відповідає гіпотетичному механізмові індоєвропеїзації первісно неіндоєвропейських мов тих або інших територій через гіпотетичне утворення індоєвропейськомовного найвищого прошарку суспільства (В.М. Щербаківський та ін.).

На матеріалі сусідніх із українською та іншими слов'янськими мовами германських мов видно, що питання про наявність у германських мовах доісторичного субстрату пов'язують із ширшою за своєю

¹⁷ Пор. позицію Ю.Л. Мосенкіса: «У світлі вірогідного субстратного походження відмінностей праслов'янської мови (як наслідку активніших змін унаслідок контактів з інотипною мовою) від прабалтійських може бути досліджена складна проблема балто-слов'янських мовних стосунків (зокрема і лексики, щодо якої припускається запозичення зі слов'янських у балтійські мови – серед такої лексики виділяється і припущувана субстратна трипільська). Видається вірогідним, що частина балтомовних племен вступила в контакт із (пост)трипільськими племенами з наступним утворенням праслов'янської мови як наслідком цього контакту і збереженням значного (згідно з думкою деяких фахівців, навіть близького до праїндоевропейського) архаїзму балтійських мов. Іншим наслідком такого процесу могло бути поширення трипільських субстратних запозичень із того мовного масиву (“континууму”), який став праслов'янським, у той мовний масив (ареал), який залишався балтійським» [228, с. 343]. Ці питання невіддільні від археологічних паралелей до лінгвістичних моделей балтійського та слов'янського етноглогенезу.

проблематикою гіпотезою *неолітичної креолізації*, яка гіпотетично описує зміну мов із доіндоєвропейських на індоєвропейські в доісторичній Європі [498; 451], з питанням про субстратні впливи на інші індоєвропейські мови, про *індоєвропеїзацію* Європи за кілька тисячоліть до н.е. (публікації М. Гімбутас та ін.). Як відомо, стародавні субстрати припускають для багатьох мовних груп індоєвропейської родини – грецької, індійських, іранських, кельтських, хетто-лувійських та ін. Особливо важливою для субстратної гіпотези в германістиці є проблема докельтського мовного субстрату (передусім в острівних кельтських мовах), оскільки кельти тривалий час були сусідами германців у Західній Європі, і обидві групи мов могли нашаровуватися на ті самі доіндоєвропейські мови¹⁸. Питання про можливі зв'язки субстратів української та інших слов'янських мов із субстратами кельтських та германських мов залишається відкритим.

Починаючи принаймні з III тисячоліття до н.е. можна припускати контакти носіїв слов'янських мов (середньодніпровська і стжижовська культури та їхні наступниці) із носіями іранських мов (культура кулястих амфор). Такі контакти активізувались у скіфо-сарматський період (друга половина I тис. до н.е. – початок I тис. н.е.) і продовжувались в період існування Київської Русі, наслідками чого виступають іранські запозичення в українську мову від спільної мови всіх слов'ян праслов'янського періоду до протоукраїнських діалектів часів Київської Русі. Як засвідчує апелятивна (*Бог*) і пропріальна (*Хорс*, *Симаргл*) лексика, такі контакти відбувались передусім у сакральній сфері. Особливе місце

¹⁸ Досліджувані в сучасній лінгвістиці гіпотези щодо можливих передісторичних субстратів германських і сусідніх кельтських мов (для яких припускають спільний із германськими мовами підшар) у більшості не є новими, а свлягають давніх припущень щодо зв'язків германців із басками (Й.Г. Гердер), носіями кавказьких мов (Й. Карст, М.Я. Марр, В.А. Брім), кельтів із носіями афразійських мов (Ю. Покорний). Недостатня комплексність і системність розроблення гіпотез про догерманські субстрати (доіндоєвропейські субстрати германських мов) має наслідком скептичне ставлення до таких ідей серед значної частини лінгвістів – на тлі дальших спроб індоєвропейської інтерпретації тих фонетичних та граматичних рис і лексичних елементів германських мов, які деякі дослідники вважають субстратними доіндоєвропейськими.

серед українських іранізмів посідає вербалізація одного з центральних етноконцептів українців *хата*. Якщо припускати перехід частини іранських племен на слов'янські мови, то слов'янсько-іранські мовні контакти можна типологізувати як субстратні, якщо ж допускати тільки сусідські міжмовні взаємини, то слід говорити про адстратні мовні контакти.

В українській мові, що репрезентує парадигматичний аспект, і у фольклорних текстах, які відображають синтагматичний аспект, віддзеркалена міфологізація образів, репрезентованих субстратними й адстратними найменуваннями тварин (сакральних символів верхнього небесного, середнього земного та нижнього підземно-водного світів у тричленній вертикальній міфологічній картині світу, свого повсякденного і чужого чарівного світів у двочленній горизонтальній міфологічній картині світу).

Українські назви диких тварин репрезентовані переважно лексемами праіндоевропейського походження, тоді як назви свійських тварин являють собою значною мірою слова субстратно-адстратного походження, що можна інтерпретувати як запозичення елементів тваринницького господарського комплексу в попереднього або сусіднього населення. До неетимологізованої лексики належить і значна частина назв риб в українській та інших слов'янських, а також германських мовах, що може свідчити про важливість рибальства у доіндоевропейського населення сучасних слов'янських та германських територій (мезолітичне рибальство).

Додаток Г

**ГІПОТЕТИЧНИЙ ТРИПІЛЬСЬКИЙ СУБСТРАТ
В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ:
етнолінгвістична інтерпретація археологічної культури
у світлі теорії мовних стратів**

*Суперечливість припущень про субстратну мову
трипільської культури й нерозробленість методів її визначення*

Упродовж ХХ століття чільними археологами були висловлені гіпотези про те, що носії трипільської та споріднених балкано-дунайських культур говорили такими індоєвропейськими мовами, як грецька (В.В. Хвойка) [415, с. 44], фракійська (Е.Р. фон Штерн) [262, с. 15; 415, с. 14, 43, 49], «південно-індоєвропейська» (очевидно, палеобалкансько-індоіранська) (Г. Коссина), частково індоіранська, частково фрако-фригійська (Г. Вільке), кельтська (К. Шухардт), тохарська мова чільного соціального прошарку і неіндоєвропейська мова решти суспільства (О. Менгін) та ін. [262, с. 17–19]. Український археолог В.М. Щербаківський уважав, що панівний прошарок носіїв трипільської культури говорив фракійською мовою, решта суспільства кавказькою [416, с. 127]. Фракійською вважав мову трипільської культури і В. Георгієв [73, с. 269–270], а слідом за ним і В.М. Даниленко [88, с. 137].

В.П. Петров пов'язував трипільців із хеттами, підкреслюючи, що опублікована Б. Грозним фотографія кам'яної плити з зображенням хеттів “не лишає й найменшого сумніву про близькість етнічного типу хеттів й трипільців, як ми знаємо цей останній за даними статуєток і черепів” [267, с. 22]; мову трипільської культури він також уважав хетто-лувійською [266, с. 125, 204]. Д.Я. Телегін підтримує припущення О.Я. Брюсова та О.М. Трубачова про тотожність трипільців із фракійцями, підкреслюючи,

що пам'ятки трипільської культури “без сумніву, територіально найповніше збігаються з вогнищами фракійських гідронімів у Подніпров'ї” [333, с. 56–58].

Б.О. Рибаків, порівнюючи території поширення археологічних культур і мов, припускає трипільський субстрат у південно-східній групі протослов'ян і гіпотетично відносить мову трипільців до індоіранських [283, с. 212, 371, 566, 572, 624]. Ю.В. Павленко припускає, що мова трипільців була північнокавказькою і слугувала субстратом для праслов'янської мови [259, с. 48–49, 63–64]. Цілковито слушно Ю.В. Павленко припускає, що диференціація балтійських і слов'янських мов, балто-слов'янського етномовного масиву відбувалася “головно завдяки тому, що його південні групи в межах України (які власне і конституювалися як праслов'янські) розвивалися і видозмінювалися швидше, ніж північні сусіди (прабалти)”, тоді як балтійські мови через меншу інтенсивність міжмовних контактів зберегли більшу близькість до праіндоевропейської мови [259, с. 91–92]. Названий дослідник широко звертається й до питань культурного, зокрема міфологічного, субстрату у зв'язку з мовним субстратом.

Л.Л. Залізник, спираючись на лінгвістичні реконструкції С.А. Старостіна, вважає трипільську і споріднені балканські культури пов'язаними з такими мовами Стародавнього Сходу, як хаттська і хурритська, котрі деякі дослідники відносять до північнокавказьких [117, с. 77–78].

Значно рідше, ніж археологи, звертаються до проблеми мови трипільської культури мовознавці. Так, академік О. І. Соболевський пов'язував трипільців із кіммерійцями [303], а академік М.С. Державін уважав і трипільців, і кіммерійців фракійцями [89, с. 47, 51, 86]. Детальніше див.: [228].

*Проблема реалізації перспектив дослідження
субстратної мови трипільської культури*

Сформульовано доволі розлогі перспективи подальшого дослідження специфіки мови трипільської культури, її можливих зовнішніх зв'язків та низки дотичних питань палеолінгвістики [228, с. 343–349]. Розглянемо ці перспективи детальніше.

«Потребує докладнішого вивчення проблема походження праслов'янської мови та участі доіндоєвропейського субстрату в її виокремленні...». Можливі зовнішні зв'язки цієї лексики ще підлягають вивченню». Цей пункт занадто частковий, і в дальших дослідженнях етимологів він не дістав занадто великої уваги; низку цікавих етимологій гіпотетично субстратної лексики запропонував С.В. Борщевський.

«Значна увага мусить бути зосереджена на лексиці й типологічних рисах дошумерського субстрату, носії якого справили значний вплив на шумерську мову і культуру. Слід передбачати виявлення глибших аналогій цього субстрату з трипільською мовою, а культури його носіїв – із трипільською культурою». Це питання детальніше висвітлено в публікаціях О.М. Кондратова, Я. Брауна й дальших дослідженнях Ю.Л. Мосенкіса, де дошумерську мову, пов'язану з культурою Обейд або Убейд, переконливо інтерпретовано як дравідійську, мову давньоіндійської цивілізації III–II тисячоліть до н.е., до того ж із переважно відкритоскладовою структурою.

«Враховуючи археологічні свідчення про можливість давніх зв'язків трипільської культури зі Східною Азією й певне мовне підтвердження цих зв'язків (див. із апелювативної лексики *кукулюх*, *могила*, із ономастичних матеріалів *анти*), слід поглиблено дослідити давньоземлеробські культури й мови цього регіону на предмет виявлення інших паралелей із трипільською культурою та її мовою». Це питання занадто поспішно вирішували на початку ХХ століття, об'єднуючи всі

культури мальованої кераміки, однак на сучасному рівні воно потребує дальшої уваги й деталізації, серед іншого у світлі виявлення спорідненості шумерської мови Стародавньої Месопотамії з тибето-бірманськими й еламської мови Стародавнього Ірану з австроазійськими мовами Південно-Східної Азії.

«Діалектні (зокрема критські) й розмовні (зокрема зафіксовані у творах Арістофана) явища грецької мови, передусім випадки ненормованого порівняно з класичними зразками давньогрецької мови тяжіння до відкритих складів, потребують системного порівняння з аналогічними чи близькими явищами праслов'янської й опосередковано (через праслов'янську) української мови». Дальші дослідження показали наявність відкритоскладової структури в лексиці близької до давньогрецької македонської мови.

«Дуже слабо розробленою на сьогодні залишається проблема виявлення можливих доіндоєвропейських фактів і явищ слов'янської й, ширше, індоєвропейської морфології. Адже поряд із тими слов'янськими мовними фактами, які знаходять паралелі в інших індоєвропейських мовах, і поряд із тими індоєвропейськими мовними фактами, які знаходять паралелі в інших ностратичних мовах, є ті мовні факти слов'янських та інших індоєвропейських мов, які можуть мати субстратне пояснення з аналогіями в реліктових мовах Середземномор'я і Кавказу. (У світлі сказаного доволі складною, хоч і цілком можливою, видається диференціація індоєвропейсько-картвельських мовних паралелей ностратичного походження і тих паралелей матеріалу мов цих самих родин, які мають субстратне походження.)» Морфологічні елементи мови нерідко однофонемні або двофонемні й мають численні спільності в багатьох мовних родинах і надродинах, зокрема й на рівні ностратичної надродини, що включає, за сучасними уявленнями, індоєвропейські, уральські, алтайські, дравідійські та картвельські мови.

«Зважаючи на істотне значення баскійського матеріалу для вивчення передісторичної етнолінгвістичної картини Середземномор'я, варто докладно розробити суперечливі питання етимології баскійської лексики, нез'ясовані аспекти типології баскійської мови (на предмет їх можливих зв'язків із типологічними явищами трипільського, егейського та месопотамського субстратів), історію майже не дослідженої баскійської міфології тощо з огляду на можливі паралелі в субстратному шарі чорноморсько-середземноморського регіону. На початковому етапі розробки залишається й досі проблема давніх писемностей Іберійського півострова (на якому засвідчені помітні егейські впливи)». Установлена В.А. Чирікбою й С.А. Старостіним та його етимологічною групою дослідників спорідненість баскійської мови з північнокавказькими частково розв'язує поставлене питання.

«Виявлення помітних мовно-культурних аналогій між чорноморсько-східносередземноморським субстратом з одного боку і етрусським та латинським світом спонукає приділити пильнішу увагу різноманітним маловивченим мовам, писемностям і культурам Апеннінського півострова II–I тисячоліть до н. е. (у першу чергу зважаючи на наявність там доіндоєвропейських писемностей на зразок так званої північнопіденської й середземноморських субстратних мовних явищ на зразок чергування *d / l* у латинській мові). Судячи з праць О. Й. Немировського, В.Л. Цимбурського та ін., важливі середземноморські доіндоєвропейські (зокрема, егейські) релікти виявлені в етрусській міфології, причому надзвичайно важливо, що деякі з них (згідно досліджень О. Й. Немировського) знаходять аналогії у слов'янському фольклорі (міф про Купавона – персонаж із явно субстратним іменем). Студії над цими фактами з метою виявлення їх можливих дослов'янських і доіндоєвропейських (субстратних трипільських) аналогій (прототипів) видаються доволі перспективними й можуть дати цікаві результати».

Детальнішу увагу зазначеним питанням приділив С.В. Борщевський у своєму дисертаційному дослідженні, словникові, статтях та монографії.

«Винятково перспективним здається лінгвокультурологічне дослідження доіндоєвропейських реліктів Північної Європи, де в мові, духовній і матеріальній культурі виявлені факти, які мають промовисті аналогії в Середземномор'ї (від назви давніх мешканців Скандинавії *thurs-*, тотожної з назвою тирсенів, до скандинавських човнів крїтського типу) й можуть вивчатися на предмет виявлення зв'язків із передісторичною Україною». Сучасні археологічні дослідження показали тісні середземноморські зв'язки скандинавського бронзового віку. Мовна інтерпретація таких зв'язків іще залишається справою майбутнього.

«Перспективним видається даліше поглиблення лінгвістичної інтерпретації милозвучності української мови (формально вираженої передусім у її тяжінні до відкритоскладовості, точніше – до рівномірного чергування приголосних і голосних). Має бути розширений матеріал дослідження цього явища (включаючи класичну літературу з індивідуальними письменницькими стилями, розмовну мову, діалекти з особливою увагою до тих, які поширені на території колишнього існування субстрату). Можуть бути встановлені глибші аналогії цієї риси української мови з аналогічною рисою праслов'янської мови в її динаміці» [228, с. 343–349]. Детальніше поставлене питання висвітлене в спеціальному дослідженні того самого автора [228; 234].

Додаток Д

**ДІАХРОНІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВИ
В АСПЕКТІ ТЕОРІЇ СУБСТРАТУ:
досвід вивчення германських мов**

Для осмислення формування, наприклад, англійської або будь-якої іншої германської мови необхідно враховувати можливий субстратний вплив інших, доіндоєвропейських мов іще на прагерманську мову, внаслідок чого англійська мова могла успадкувати частину своїх субстратних рис та лексичних елементів іще з періоду своєї континентальної доісторії.

Припущення про вірогідність субстратного впливу на виділення германської групи мов з-посеред інших індоєвропейських викликав уже перший германський пересув приголосних (закон Грімма), який став визначальною фонетичною рисою мов цієї групи порівняно з іншими групами споріднених мов. Субстратний вплив деякі дослідники вважають причиною і другого, верхньонімецького пересуву приголосних [109].

На фонетичних особливостях германських мов, що могли виникнути під впливом субстрату, зосередився А.Мее, який звернув увагу на деяку подібність процесів звукових змін у германських, кельтських і вірменській мовах (в останній визнають кавказький субстрат, тоді як генеалогічна належність субстратного матеріалу германських і кельтських мов надійно не ідентифікована) [212]. Дослідник відзначає велику віддаленість структурного типу англійської мови від реконструйованої праіндоєвропейської мови (йдеться передусім про втрату цілої системи індоєвропейських флексій).

Серед перших дослідників проблеми доіндоєвропейського субстрату в германських мовах був З. Файст. На думку дослідника, дія субстрату виявилася передусім на рівні лексики (близько третини

словникового складу германських мов дослідник вважав лексикою доіндоєвропейського субстратного походження) і морфології (згідно з його поглядами, спрощення системи праіндоєвропейських флексій у прагерманській мові відбулося під субстратним впливом) [436], пор. рецензію І.В. Шаровольського [409].

Відомо, що спрощення будь-якого мовного рівня нерідко виступає результатом контактів мови з іншою мовою (В.М. Чекман; пор. простоту креольських мов). Не можна виключати й того, що на формування мов германської групи (як і пізніше англійської) вплинув передісторичний контакт із якимись іншими індоєвропейськими, а не доіндоєвропейськими мовами.

Сучасний германіст Р. Майлхаммер зосереджується на можливих граматичних свідченнях про давній субстрат германських мов, а саме на сильних дієсловах, переважну більшість яких він вважає доіндоєвропейськими за походженням, такими, що не мають споріднених відповідників в інших індоєвропейських мовах [453; 454; 456; 457], пор. [490]¹⁹. Дж. Хокінс вважає доіндоєвропейською спадщиною германських мов і перший германський пересув приголосних, і близько третини германської лексики, яка охоплює такі тематичні групи, як мореплавство, землеробство, тварини та рослини, соціальна сфера та ін. [443].

Дослідник вважає субстратними, серед інших, такі лексеми англійської мови, як *sea, ship, strand, ebb, steer, sail, keel, oar, mast, north, south, east, west* (мореплавство), *sword, shield, helmet, bow* (зброя), *carp, eel, calf, lamb, bear, stork* (тварини), *king, knight, house, wife, bride, groom, earth, thing* (соціальна сфера). Серед інших груп лексики можливого догерманського походження він називає такі одиниці, як *bone* і *hand*, що належать до найменш запозичуваних груп основної лексики (базисного словника) – назв частин тіла. Субстратне походження таких назв може

¹⁹ Дискусію див.: <http://lingvoforum.net/index.php?topic=20502.25> ; <http://intertraditionale.kabb.ru/viewtopic.php?f=24&t=530>

свідчити про дуже глибоку міжмовну взаємодію доісторичного періоду. А той факт, що серед гіпотетично субстратної лексики переважає належна до сфери мореплавства, закликає до відповідних культурно-історичних висновків²⁰.

Традиційно вважають догерманськими також такі лексеми, як англ. *half* «половина», *soul* «душа», *silver* «срібло» (цю лексему ще у XVIII ст. Й.Г. Гердер виводив із баскської мови) та ін. Гіпотетично субстратні англійські слова іноді розглядають як найдавніші лексеми цієї мови²¹, хоча для такої інтерпретації, на наш погляд, немає достатньо вагомих підстав: англійські слова праіндоєвропейського походження виявляються значно давнішими.

Сучасний фінноугрознавець К. Віік вважає мови догерманського субстрату фінно-угорськими, базуючись, серед іншого, на порівнянні фонетичних змін у германських мовах із англійською вимовою фінномовних осіб (Wiik, Kalevi, *Eurooppalaisten juuret*, 2002; *Suomalaisten juuret*, 2004). Сучасні погляди на давні германсько-фінноугорські мовні контакти див.: [431]. У сучасному українському мовознавстві проблему

²⁰ На думку Ю.Л. Мосенкіса (усне повідомлення), згаданий факт дає підстави співвіднести з морськими шляхами поширення мегалітів, яких іноді вважають вірогідними носіями догерманських субстратних мов, згадки про яких збереглися в германській міфології в колективному образі *ванів* на противагу *асам*, яких традиційно вважають міфологічною персоніфікацією індоєвропейських племен, що поширювалися на північ, за міфологічними переказами (наприклад, «Молодшої Едди» Сноррі Стурлусона), з півдня. У цілому питання про мовний субстрат або субстрати германських мов якнайтісніше пов'язане з проблемою германської прабатьківщини, яку можна розв'язати лише комплексно з залученням лінгвістичних, археологічних, історичних, фольклорно-етнографічних, генетичних та інших джерел. Варто зазначити, що частина германських лексем, які Дж. Хокінс (Гокінс) вважає доіндоєвропейськими, мають альтернативні індоєвропейські етимологічні інтерпретації [440]. Класифікацію тематичних груп гіпотетично субстратної лексики германських мов здійснив і Т. Феннеманн [490].

²¹ «Самые древние английские слова. В английском языке сохранилось около 40 слов, относящихся к доиндоєвропейскому периоду, в т.ч. apple (apal), bad (bad), gold (gol), tin (tin)» (Лингворекорды <http://lingvoexpert.com/russian/lingvorecords/>) Деякі з наведених прикладів є дискусійними – наприклад, англ. *gold* має традиційну і цілком задовільну індоєвропейську етимологію і вважається спорідненим із укр. *золото*, *жовтий*, *зелений*.

давнього поширення фінно-угорських мов, зокрема субстратних, вивчають О.Б. Ткаченко [352] і К.М. Тищенко [340].

Відроджується в сучасній лінгвістиці і гіпотеза про давній субстратний вплив кавказьких мов на індоєвропейські, зокрема на типологічному рівні [448], що продовжує традиції досліджень Й. Карста, М.Я. Марра [196], В.А. Бріма [44], а в ширшому загальноіндоєвропейському контексті – М.С. Трубецького, К. Уленбека, В. Полака, Б.В. Горнунга та ін. Вірогідному кавказькому впливові на германські мови присвячені публікації О.В. Маловічка і Ю.Л. Мосенкіса [193]. Окремим гіпотетично субстратним лексемам приділено увагу у збірнику [251].

Останнім часом В.В. Напольських зробив спробу пов'язати догерманський, докельтський і дофінноугорський (досліджуваний естонським лінгвістом П. Арісте) субстрати з історичними піктами [241; 242]. Т. Феннеманн припускає, що не тільки на германські, але й на кельтські та італьські мови вплинув субстрат, споріднений із баскською мовою [490]; проте, перший германський пересув приголосних Т. Феннеманн пояснює впливом пунічної (карфагенської) мови [Феннеманн], для чого немає достатніх підстав: немає свідчень такого помітного контакту прагерманців і карфагенян, який міг би вакликати настільки масштабні фонетичні зміни. Субстратний вплив баскської мови (або споріднених із баскською мов, нині зниклих) на інші мови Європи досліджує С.В. Борщевський. Баскську мову деякі дослідники вважають спорідненою з картвельськими мовами Кавказу [194; 427]²².

²² Численні лексичні приклади зв'язків баскської мови з картвельськими зібрані: Баски и картвелы <http://svaneti.ru/forum/19-226-1>, пор.: О происхождении британцев – армянский след <http://www.yerkramas.org/2008/11/19/o-proisxozhdenii-britancev-armyanskij-sled/>

Додаток Е

**ПИТАННЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЛЕКСИКИ
НЕВІДОМОГО ПОХОДЖЕННЯ ЯК СУБСТРАТНОЇ:
досвід вивчення англійської мови**

Лексика без етимології як лінгвістична проблема

«Що стосується доіндоєвропейського субстрату у германських, кельтських та романських мовах, то його існування, як правило, визнають, щоправда, протягом останніх десятиліть недостатньо досліджують на конкретному мовному матеріалі» [36, с. 178]. С.В. Борщевський опрацював «Оксфордський етимологічний словник англійської мови» за ред. К. Оніонза [The Oxford] і виявив низку лексем без відповідників за межами англійської або германських мов [36]. Ми опрацюємо інші етимологічні джерела.

Слід підкреслити, що при коментуванні лексики невідомого походження доцільно використовувати не тільки новітні, а й давніші лексикографічні джерела з етимології, оскільки в них можуть бути запропоновані гіпотетичні відповідники, не взяті до уваги пізнішими авторами, але такі, що заслуговують вивчення. Варто відзначити, що «Online etymology dictionary» of modern English іноді збігається у формулюваннях щодо слів невідомого походження з таким виданням, як «An etymological dictionary of Modern English» (E. Weekley 1921).

Поряд із тим явно спостерігаються відмінності підходів до репрезентації матеріалу в різних етимологічних дослідженнях.

Цілком природно, що міра уваги, приділена в тому або іншому лінгвістичному дослідженні до певного мовного факту, визначається завданнями дослідження і відповідними їм критеріями добору мовного матеріалу. Таким чином, ті лінгвістичні студії, в яких першорядну увагу

приділено міжмовній спорідненості, груповому та родинному об'єднанню мов, зосереджуються передусім на тій лексиці, спорідненість якої в різних мовах (германських, індоєвропейських тощо) очевидна чи, принаймні, легко визначається шляхом етимологічного дослідження. Навпаки, при визначенні специфіки конкретної мови, моделюванні унікального шляху її виникнення більша увага має бути приділена тим лексичним елементам і типологічним рисам, які відрізняють досліджувану мову від інших, навіть близько споріднених, виступають маркерами специфіки конкретної мови або групи мов.

Винятково цінним інформаційним джерелом виступає етимологічна база з багатьох мов світу, створена групою російських лінгвістів під керівництвом С.А. Старостіна і розміщена в Інтернеті за адресою: <http://starling.rinet.ru> У зазначеному джерелі широко репрезентована лексика германських мов. Однак, на жаль, авторів згаданого дослідження цікавила винятково та германська лексика, яка має паралелі в інших групах індоєвропейської мовної родини і в інших родинах ностратичної надродини мов. Натомість ізольована германська лексика, етимологічна інтерпретація якої викликає труднощі через відсутність паралелей у споріднених мовах, не привертала уваги авторів зазначеної етимологічної бази.

Іншим цінним джерелом виступає зібрання електронних етимологічних словників індоєвропейських мов за адресою: <http://www.indo-european.nl> Там, серед інших, представлені словники готської, давньофризської та давньоверхньонімецької мов. Однак зазначені словники не подають паралелей за межами германських мов для розглянутих у них основ.

Низку англійських слів невизначеного походження розглядає А.С. Ліберман у новітньому словнику «An analytic dictionary of English etymology: An introduction» [ADE]. Загалом словник А.С. Лібермана являє

собою набір вибірково дібраних нарисів про окремі, переважно проблемні з етимологічного погляду англійські лексеми, і не дає системного уявлення про походження англійської лексики в цілому.

Навпаки, словник В.В. Левицького – «Этимологический словарь германских языков» – претендує на повну репрезентацію германської лексики (в основі словникових гнізд лежать прагерманські реконструйовані корені) в її індоєвропейському контексті. Відповідно, є можливість класифікувати неетимологізовані або ненадійно, дискусійно етимологізовані германські лексеми за словником В.В. Левицького відповідно до тематичних груп.

Варто звернути увагу на те, що в Е. Віклі й В. Скїта вживається назва *тевтонський* замість *германський*.

«Online etymology dictionary» of modern English спирається на всі раніше видані етимологічні лексикографічні джерела, які розглядають походження англійської лексики, особливо коли йдеться про слова без усталеної етимології, дискусійного походження. Пор.: [28; 29; 30; 43; 44].

Назви рослин та похідні від них

Англ. *log* «невідомого походження» [OED]. Припускають походження з арабської мови [Weekly 1921, p. 859].

Англ. *oak*, німецьк. *Eiche* «дуб», прагерм. **aiks* «неясного походження», «без ясних споріднених лексем за межами германських мов» (пор. дискусійні етимології назви *дуба* у слов'янських мовах). У давньопівнічній мові вживався в загальному значенні дерева, оскільки в Ісландії дуби не ростуть [OED]. У Е. Віклі без визначення походження. Згідно з визначенням В.В. Левицького, «за межами германських мов надійних відповідників не виявлено» [ЭСГЯ, 1, с. 56], давньогрецька та латинська паралелі згаданого германського слова не поєднуються фонетичними закономірностями, тому вважаються ненадійними і можуть свідчити про субстрат. «Походження кореня залишається неясним.

Висловлюються навіть гіпотези про неіндоєвропейське («середземноморське») походження кореня» [ЭСГЯ, 1, с. 56]. Слід відзначити, що й етимологія слов'янської назви дуба так само є дискусійною, тоді як у давньогрецькій мові спеціальне значення «дуб» розвинулося з більш загального значення індоєвропейського кореня «дерево». Цілком очевидно, що для цього дерева, яке вважалося сакральним у багатьох народів, могли застосовуватися численні табуйовані назви. Ю.Л. Мосенкіс порівнює прагерманську назву дуба з праєнісейськ. **ʔksi*, кетськ. *ō* «дерево», пор. праєнісейськ. **ха ʔq* «дерева»²³.

Англ. *rock* через французьку мову від середньолатинськ. *rossa* невідомого – припускають, кельтського – походження [OED].

Англ. *tan*, припускають, через давньоанглійську та латинську мови походить і кельтських мов: бретонськ. *tann* «дуб» [OED]. Ту саму етимологію подає Е. Віклі [Weekley 1921, р. 1470]. Бретонське слово рідко вживається в значенні англ. *tan* [Skeat, р. 623].

Англ. *weed* «бур'ян» із іншими германськими паралелями від прагерманськ. **wiuð-* «дика трава, бур'ян», «походження невідоме» [ЭСГЯ, 1, с. 601]. Варіант прагерманської реконструйованої основи **weud-*, «невідомого походження» [OED].

Назви тварин та похідні

Англ. *bird* «птаха». Розглянувши низку версій щодо походження та позагерманських паралелей цього слова, А.С. Ліберман робить висновок про те, що «результатом розмірковувань протягом декількох століть є те, що слово *bird* включається в список слів невідомого походження»; згідно з поглядом автора, *bird* первісно означало «born one, (some)one born; young creature», причому така думка, як зазначає сам цей дослідник, була

²³ Єнісейські форми за С.А. Старостіним, <http://starling.rinet.ru/cgi-bin/response.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\yenisey\yenet&first=201>

висловлена в англiстиці ще в середині XIX ст. [ADE, p. 9–13]. Давньоангл. *bridd* «пташеня», тоді як на позначення птаха взагалі в давньоанглійській мові вживалось інше слово *fugol*. Англ. *bird* «неясного походження з невідомими відповідниками в інших германських мовах» [OED]. Слід додати, що давньоангл. *fugol*, німецьк. *Vogel* «птах» також вважається словом невідомого походження.

Англ. *bitch* «сука» з паралелями в інших германських мовах від прагерманськ. **bekjōn* «сука». «Походження неясне», відповідники за межами германських мов невідомі [ЭСГЯ, 1, с. 94]. Давньоангл. *bisce*, можливо, від давньопівнічного *bikkjuna* «самиця собаки» (також лисиці, вовка й іноді інших тварин), невідомого походження [OED]. Вельми показово, що англ. *dog* також належить до лексем невідомого походження.

Англ. *cub*, у XVII ст. *cube* «лисеня» невідомого походження, можливо, від давньоірландськ. *cuib* «щенья» або від давньопівнічн. *cubbi* «тюлень» [OED].

Нім. *Dachs* «борсук» із паралелями в інших германських мовах, окрім англійської, від прагерм. **pahs-a-/u-* з тим самим значенням, «походження неясне» [ЭСГЯ, 1, с. 556]. Ю.Л. Мосенкіс порівнює з праєнісейськ. **täX Vr* «видра».

Англ. *dog*, давньоангл. *docga* – походження слова являє собою «одну з великих загадок етимології англійської мови» [OED]. «Походження невідоме» [Weekley 1921, p. 464], «корінь невідомий» [Skeat, p. 175]. Спільноіндоєвропейська назва собаки збереглася в англ. *hound*.

Англ. *eel* «вугор», прагерм. **ælaz*, «невідомого походження, без ясних відповідників за межами германських мов» [OED]. «Рання історія невідома» [Weekley 1921, p. 495]. В. Скiт пов'язує з індоєвропейським коренем, від якого і давньогрецьк. *enkhelus* «вугор» [Skeat, p. 185].

Германську назву мурахи – англ. *emmet* (діалектне слово), німецьк. *Ameise* – В.В. Левицький вважає похідною від індоєвропейського кореня зі

значенням «відрізати» [ЭСГЯ, 1, с. 393], те саме: «from a compound of bases *ai- "off, away" + *mait- "cut". Thus the insect's name is "the biter off"» [OED] Традиційно згадану лексему вважають лексемою невідомого походження. Викладена вище етимологія за внутрішньою формою нагадує назву рос. *на-секомое* < латинськ. *in-sectum* < давньогрецьк. *en-tomon*, що являє собою відому кальку.

Англ. *honey*, прагерм. **khunaga-*, припускають спорідненість із назвами питва та золота в інших індоєвропейських мовах (санскриті, валлійській) [OED]. Пор. [Skeat, p. 270–271].

Англ. *kid* «козеня» (запозичення зі скандинавських мов), німецьк. *Kitz(e)* «кізочка, козеня» від прагерманськ. **kidja-* «козеня, молода тварина», «за межами германських мов відповідників не виявлено» [ЭСГЯ, 1, с. 315]. Варіант реконструкції прагерманської форми **kidjom*, без паралелей в інших індоєвропейських мовах [OED]. Ю.Л. Мосенкіс порівнює з праєнісейськ. **gəŋ* «дитина», кетськ. *кλŋ, kitej* «юний».

Англ. *lamb*, німецьк. *Lamm* «ягня» з іншими германськими паралелями від прагерманськ. **lamb-az/-iz* «ягня», «походження неясне» [ЭСГЯ, 1, с. 345], без відомих відповідників за межами германських мов [OED]. До лексем невідомого походження належить і назва вівці.

Англ. *louse*, німецьк. *Laus* «воша» з іншими германськими відповідниками від прагерманськ. **lūs-* із тим самим значенням, «походження неясне» [ЭСГЯ, 1, с.367], без відповідників за межами германських мов [OED].

Німецьк. *Made*, давньоангл. *maða* «личинка, черв'як» із іншими германськими відповідниками, «походження неясне», але припускають збереження дуже давнього індоєвропейського кореня, спираючись на зіставлення з картвельською назвою черв'яка – паралелі інтерпретують в аспекті міжродинної мовної спорідненості й ностратичної теорії. Сюди ж відносять англ. *maggot* «личинка» [ЭСГЯ, 1, с. 378]. Останнє англійське

слово розглядають як «непояснений варіант» середньоанглійського *maðek*, що походить від давньоангл. *maða* «maggot, grub», утвореного, у свою чергу, від прагерманськ. **mathon* без відповідників за межами германських мов [OED]. Пор. англ. *moth*, що його виводять від того самого спільногерманського кореня [OED].

Англ. *marten*, німецьк. *Marder* «куниця» з іншими германськими відповідниками, прагерм. **marthuz*, «походження невідоме» [ЭСГЯ, 1, с. 376]. Можливо, від праіндоєвропейської основи **martu-* «наречена», «perhaps on some fancied resemblance, or else a Gmc. euphemism for the real name of the animal, which may have been taboo» [OED].

Англ. *rat*, німецьк. *Ratte* «щур» із іншими германськими відповідниками від прагерманськ. **rat-* із тим самим значенням. «Походження слова неясне. Очевидно, один із міграційних термінів неіндоєвропейського походження» [ЭСГЯ, 1, с. 418–419]. Наявні паралелі як у кельтських (гельське *radan*), так і в романських мовах (італійське *ratto*, іспанське *rata*, французьке *rat*), «однак зв'язки між ними неясні й походження їх невідоме». Згідно з одним із припущень, від народнолатинського **rattus*. Не виключають і зворотного шляху поширення слова з германських мов до романських. Згідно з ще одним припущенням, від праіндоєвропейського кореня **red-* «to scrape, scratch, gnaw» [OED]. Ю.Л. Мосенкіс порівнює з праєнісейськ. **aŕ* «бобер».

Англ. *read* «сичуг (частина шлунка жвачної тварини)» з іншими германськими паралелями, «германо-іранська ізоглоса» [ЭСГЯ, 1, с. 429]. Основа може не сягати індоєвропейського періоду, як припускає В.В. Левицький, а бути мотивованою стародавніми германськоїранськими контактами (пор. англ. *path* «доріжка», *horse* «кінь», за припущенням В.І. Абаєва – іранського походження).

Англ. *sheep*, німецьк. *Schaf* «вівця» з паралелями в інших германських мовах від пражхідногерманськ. **skæp-*, «походження неясне»

[ЭСГЯ, 1, с. 470]. Невідомого походження, без відповідників у скандинавських та готській мовах і без паралелей за межами германської групи мов [OED].

Англ. *sunder* «стадо диких свиней» із іншими германськими паралелями від прагерм. **sun-ra-* «стадо», «походження неясне» [ЭСГЯ, 1, с. 521].

Німецьк. *Speck* «сало, жир» із відповідниками в інших германських мовах, окрім сучасної англійської. від прагерманськ. **spik-* «жир, сало», «походження дискусійне» [ЭСГЯ, 1, с. 500].

Англ. *swallow*, німецьк. *Schwalbe* «ластівка» з відповідниками в інших германських мовах, «походження неясне», В.В. Левицький виводить від індоєвропейського кореня з семантикою «звучати» [ЭСГЯ, 1, с. 525]. Прагерм. **swelkh-/swelg-*, «зв'язки за межами германських мов неясні» [OED].

Англ. *tallow* «жир, сало», німецьк. *Talg* «жир» із іншими германськими відповідниками, «походження неясне» [ЭСГЯ, 1, с. 537]. Прагерм. **talga-* без відповідників за межами групи мов [OED].

Англ. *whelp*, німецьк. *Welpе, Welf* «щенья» з іншими германськими відповідниками від прагерманськ. **hwelpaz* із тим самим значенням, «походження неясне» [ЭСГЯ, 1, с. 296], «невідомого походження» [OED].

Назви гендерних та вікових категорій людей

Англ. *boy*, у XII ст. *boie* «слуга», можливо, через старофранц. *embuie* і народнолатинське **imboiare* від латинськ. *boia* «ніжні кандали», що, у свою чергу, походить із давньогрецької мови й буквально означає «бичачі». Етимологія виглядає занадто складною й не є загальноузвичаєною. Згідно з іншою версією, англійську лексему пов'язують зі східнофризьк. *boi* «юний джентельмен» і, зрештою, з англ. *babe, baby* [OED]. Бачимо, що тлумачення лексеми передбачає не тільки

вікову, але й соціальну інтерпретацію її семантики, що має численні паралелі в інших індоєвропейських мовах (укр. *хлопчик*, рос. *мальчик*, франц. *garçon* як позначення слуг, рос. *челядь* як споріднене з англ. *child* тощо). «Рання історія темна, можливо, дитяче слово» [Weekley 1921, р. 190]. Інші можливі паралелі в індоєвропейських мовах див.: [Skeat, р. 73]. А.С. Ліберман здійснив детальний розгляд англійського слова з невідомою етимологією *boy*, причому автор не погоджується з версією про його фінно-угорське походження (фінськ. *poika*, естонськ. *poeg* «хлопчик») і схиляється до давньої версії про зв'язок згаданого слова з «дитячою мовою», звідки також походить близьке за фонетикою та семантикою англійське слово *baby* «дитина» [ADE, р. 13–20]. Інша германська назва хлопчика (німецьк. *Bube* з паралелями в деяких інших германських мовах) аналогічно вважається словом невідомого походження [ЭСГЯ, 1, с. 113].

Численні дослідники вважають словом невідомого походження (можливо, похідним із догерманського субстрату) також англ. *dwarf* «карлик» із паралелями в інших германських мовах (німецьк. *Zwerg* та ін.), але без певних відповідностей за межами германської групи. Слово намагалися інтерпретувати на матеріалі давньогрецької, латинської і навіть давньоєгипетської мов. Існує й багато інших версій, зокрема й про етимологічний зв'язок нім. *Zwerg* і *Quartz*, звідки англ. *quartz* [ADE, р. 46–62]. Германське слово виводять від індоєвропейської основи **dhwergwhos* «щось дуже маленьке», не наводячи відповідників за межами германських мов [OED]. Лексему пропонували порівнювати з найменуванням міфологічних морських істот давньогрецької міфології *thelkhin* / *telkhin*, котре, у свою чергу, порівнювали з давньоєгипетською назвою карлика *delg*.

Серед слів із проблематичною етимологією розглядають і англ. *girl* [ADE, pp. 94–100]. В інших мовах слова з подібною семантикою –

наприклад, давньогрецьк. *parthenos* «дівчина», латинськ. *virgo* «дівчина»²⁴, кельтськ. **wraik-* «дівчина» – так само мають доволі проблематичну етимологію. До етимологічно невизначених слів, незважаючи на наявність численних версій, належить і англ. *lad* [ADE, p. 135–144]. Англ. *girl*, у XIII ст. *gyrle* «дитина обох статей» (значення «дитина обох статей» слово набуло з XIV ст.), «невідомого походження». Іноді пов'язують із нижньогерм. *gære* «хлопець, дівчина» від праїндоевропейської основи **ghwrgh-*, яку виділяють і у давньогрецьк. *parthenos* «дівчина», однак таку етимологію піддають сумніву. Вважають, що це слово «темного походження», як і *boy*, *lass*, *lad* [OED]. В. Скит звертає увагу на варіативність середньоанглійських форм *girl*, *gerl*, *gurl* і припускає для цього слова, як і для *boy*, нижньонімецьке походження, в підсумку відзначаючи, що «корінь неясний» [Skeat, p. 234].

Англ. *lass* «дівчина», як припускають, від скандинавського позначення незаміжньої жінки або від давньопівнічної лексеми зі значенням «слабкий» [OED].

Англ. *lad*, у середньовіччі зі значеннями «солдат» і «юний слуга», «темного походження», припускають скандинавські джерела [OED].

Англ. *maid* «дівчина», німецьк. *Magd* «дівчина, служниця», давньоанглійськ. *magō* «хлопчик, син, слуга», давньоісландськ. *mǫgr* «хлопчик, син», готськ. *magus* «слуга, хлопчик», «походження неясне» [ЭСГЯ, 1, с. 368]. Ю.Л. Мосенкіс (усне повідомлення) припускає зв'язок із кельтськ. *mak* «син» так само невідомого походження. Прагерманськ. **magadinom* «young womanhood, sexually inexperienced female» розглядають як форму жіночого роду від праїндоевропейської основи **maghu-* «youngster of either sex, unmarried person» [OED].

²⁴ Щодо можливої етимології та гіпотетичного семантичного розвитку латинського позначення дівчини див. про походження англ. *virgin* [OED].

Німецьк. *Schalk* «блазень, жартівник», значення в інших германських мовах і в прагерманській реконструкції **skalka-* – «раб, слуга», «походження дискусійне» [ЭСГЯ, 1, с. 457].

Назви людського тіла, його частин та їхніх функцій

Англ. *back* «зад, спина» з паралелями в деяких інших германських мовах, прагерм. **bakam* «зад, спина» «з невідомими зв'язками за межами германських мов» [OED]. В. Скіт звертає увагу на думку А. Фіка про те, що в основі цього слова індоєвропейський корінь **bhag-* «повертати» [Skeat, p. 47]. «Походження неясне» [ЭСГЯ, 1, с. 87]. Дивує відсутність порівняння зі слов'янськими формами: укр. *бік*, рос. *бок*.

Англ. *blood*, німецьк. *Blut* із паралелями в інших германських мовах, «походження неясне і суперечливе», існують різні гіпотези індоєвропейської інтерпретації [ЭСГЯ, 1, с. 112–113; OED]. Традиційно вважається, що звідси походить англ. *bless* «освячувати» з паралелями в деяких інших германських мовах – від вихідного значення «скроплювати кров'ю».

Англ. *body*, давньоангл. *bodig*, давньоверхньонімецьк. *botah* «невідомого походження», «не зустрічається ніде за межами германських мов». З XIII ст. протиставляється *soul* (так само невідомого походження) [OED]. У Е. Віклі без коментарів. Є припущення про зв'язок із санскритськ. *bandha* «тіло» і далі з індоєвропейським коренем, що позначає «зв'язування» [Skeat, p. 69]. Але пропонується й індоєвропейська інтерпретація [ЭСГЯ, 1, с. 104].

Словом невідомого походження традиційно вважається англ. *bone* «кістка», німецьк. *Bein* «нога», прагерм. **bainam* (у давньопівнічній, нідерландській та німецькій мовах уживається зі значенням «нога») «без відповідників за межами германських мов» [OED]. Те саме визначення подає Е. Віклі [Weekley 1921, p. 176]. А. Фік пов'язує з ісландськ. *beinn*

«straight» [Skeat, p. 70]. Значення слова в німецькій мові є вторинним, про що свідчать не тільки паралелі в інших германських мовах, але й ті німецькі лексеми та фразеологізми, в яких зберігається давніше значення: *Gebein* «кістки, скелет», *Fischbein* «риб'яча кістка», *Fleisch und Bein* «м'ясо і кістки» тощо. «За межами германських мов надійних відповідників не виявлено». Згідно з висловлюваними гіпотезами, походить від одного з коренів із віддаленою семантикою – «бити» або «бути» [ЭСГЯ, 1, с. 86]. Ю.Л. Мосенкіс порівнює з праєнісейськ. **boŋ* «мертва людина».

Англ. *brain* «мозок», німецьк. *Brägen* «мізки» з іншими германськими відповідниками мають прагерманське походження (прагерм. **bragnam*), проте далі «походження неясне», а проти нерідко пропонованої давньогрецької паралелі свідчить те, що «при явній семантичній схожості грецька і германські форми не співвідносні фонетично, оскільки грецьке *b* не відповідає германському *b*» [ЭСГЯ, 1, с. 115]. Ті дослідники, що визнають германсько-грецьку відповідність, виводять ці форми від праіндоевропейської основи **mregh-m(n)o-* «skull, brain» [OED].

Невідомого походження й германське позначення «розумного» [ЭСГЯ, 1, с. 195]. Пор. про англ. *clever* [OED].

Англ. *cheek* «щока», відповідники в інших германських мовах означають також «щелепа» від прагерм. **kækōn-* «щелепа», «етимологія неясна» [ЭСГЯ, 1, с. 314]. Немає відповідників за межами германських мов, пропонували різні етимологічні версії [OED]. Укр. *щока*.

Англ. *flesh*, німецьк. *Fleisch* «м'ясо» з паралелями в інших германських мовах, «походження неясне», В.В. Левицький припускає походження від індоевропейського кореня з синкретичним значенням «різати» і «зв'язувати» [ЭСГЯ, 1, с. 183]; прагерм. **flaiskoz-* «невідомого походження» [OED].

Англ. *gristle*, німецьк. *Krospel*, *Kruspel* «хрящ» є спільногерманським словом невідомого походження, яке розглядають як

приклад середземноморського субстрату з берберськими паралелями [ЭСГЯ, 1, с. 227]. Лексема наявна тільки в західногерманських мовах [OED].

Англ. *hand*, німецьк. *Hand*, прагерм. **khanduz* «рука». Окрім паралелей в інших германських мовах (усіх трьох підгруп – північної, західної та східної) і реконструйованої прагерманської форми, словник не подає жодних версій щодо походження слова, котре це лексикографічне джерело, таким чином, визначає як лексему невідомого походження [OED]. У Е. Віклі без зазначення походження. За визначенням В. Скіта, «походження невідоме» [Skeat, p. 253]. За визначенням В.В. Левицького, «походження неясне». Припускають, що германське позначення руки, як і давньогрецьке, латинське та слов'янське, змінилося внаслідок табу [ЭСГЯ, 1, с. 245]. Ю.Л. Мосенкіс порівнює з праєнісейськ. **kVηq-*, коттськ. *hanjan* «кулак».

Англ. *hough*, *hock* «піджилки, колінне сухожилля», німецьк. *Hechse*, *Hachse* «голінка» з відповідниками в інших германських мовах від прагерманськ. «колінний суглоб», проте «зв'язки за межами германських мов неясні» [ЭСГЯ, 1, с. 247]. Без відповідників за межами германської групи індоєвропейських мов [OED]. Ю.Л. Мосенкіс порівнює з праєнісейськ. **qakal* «кістка».

Давньоангл. *hrāw* «труп» із паралелями в інших германських мовах (у сучасних англійській та німецькій мовах відповідники цієї основи відсутні) від прагерманськ. **hraiwa-* «труп», «походження неясне», існують різноманітні версії [ЭСГЯ, 1, с. 275].

Давньоангл. *hrif* «черевов» з паралелями в інших германських мовах (у сучасних англійській та німецькій мовах відповідники згаданої основи відсутні) від прагерм. **href-iz* «черевов». Незважаючи на наявність певних індоєвропейських паралелей (включаючи латинськ. *corpus* «тіло»), «походження гнізда неясне» [ЭСГЯ, 1, с. 278].

Давньоангл. *hüge* «розуміння» з паралелями в інших германських мовах зі значеннями «розум», «думка», «поняття», «намір» від прагерманськ. **huġ-* «думати, думка, розуміння, розум», «етимологія неясна», наявні різноманітні гіпотези [ЭСГЯ, 1, с. 284–285]. Ю.Л. Мосенкіс порівнює з праєнісейськ. **goʀ*, кетськ. *koʀat*, югськ. *koʀ* «мозок, кістковий мозок».

Англ. діалектн. *land* «сеча» з іншими германськими відповідниками від прагерманськ. **hland-* «сеча», «походження неясне» [ЭСГЯ, 1, с. 267].

Німецьк. *Leiche* «труп», відповідники в інших германських мовах зі значенням також «тіло» від прагерманськ. **līka-* «тіло», проте «за межами германських мов надійних відповідників не виявлено», існує гіпотеза про зв'язок із індоєвропейським коренем зі значенням «зв'язувати» [ЭСГЯ, 1, с. 362–363].

Англ. *liver*, німецьк. *Leber* «печінка» з германськими паралелями від прагерм. **libm*, без коментарів щодо походження [OED]. У Е. Віклі теж без коментарів. «Походження неясне» [Skeat, p. 337]. Етимологія дискусійна [ЭСГЯ, 1, с. 357].

Англ. *look* «дивитися», німецьк. діалектн. *lugen* «бачити, дивитися» з іншими германськими паралелями від західногерманськ. **lōk-/lōġ-* «дивитися», «походження неясне» [ЭСГЯ, 1, с. 365]. Лексема «невідомого походження», припускають спорідненість або інший зв'язок із бретонськ. *lagud* «око».

Англ. *milt*, німецьк. *Milz* «селезінка» з іншими германськими відповідниками, етимологія дискусійна [ЭСГЯ, 1, с. 389].

Англ. *mouth*, німецьк. *Mund* «рот» із відповідниками в інших германських мовах від прагерманськ. **munþaz* «рот; підборіддя». «Етимологія вважається неясною», однак наявні деякі індоєвропейські паралелі – латинськ. *mentum* «підборіддя», кімрськ. (кельтська група мов) *mant* «щелепа»; основу пов'язують також із позначеннями гори [ЭСГЯ, 1,

с. 396–397; OED]. Ю.Л. Мосенкіс (усне повідомлення) вважає корінь звуко­символічним і порівнює з позначеннями рота, мовчання, слова і подібних дій губ зі «звуковою формулою» *mut-* / *buz-* у багатьох мовах, звідки латинськ. *mutus* «німий», давньогрецьк. *muthos* «міф», буквально «переказ», палеобалканськ. *buz-* «рот», що стало основою для назви *Візантій* і з часом *Візантія*. Сюди ж. очевидно, поширені назви вусів, наприклад, англ. *mustache*.

Англ. *neck* «шия», німецьк. *Nacken* «потилиця», *Genick* «потилиця, загривок» з паралелями в інших германських мовах від прагерманськ. **hnakk-* «шия, потилиця», «етимологія неясна», є різноманітні спроби індоєвропейської інтерпретації [ЭСГЯ, 1, с. 271]. Лексема «з невідомими відповідниками за межами германських мов» [OED].

Англ. *shag* «жорстка шерсть, волосся», в інших германських мовах також «борода», «ліс», «гай, зарості» від прагерманськ. **skag-/skōg-* «ростки, що випирають, пагони, волосся». «Походження цього кореня вважається неясним», В.В. Левицький покладає в його основу індоєвропейський корінь зі значенням «різати» [ЭСГЯ, 1, с. 456]. Лексема без позагерманських паралелей [OED].

Англ. *womb* «чрево, матка», німецьк. *Wamme* «підгрудок, животик» із іншими германськими паралелями від прагерманськ. **wambō* «чрево, живіт», «походження неясне» [ЭСГЯ, 1, с. 582]. «Невідомого походження» [OED].

Назви реалій архітектури та побуту

Давньоангл. *bēod* «стіл, миска», німецьк. *Beute* «вулик» із паралелями в інших германських мовах (з германських мов запозичене слов'янське *блюдо*), «походження неясне». В.В. Левицький пропонує спорідненість із германськими позначеннями «глухого» і «тіла» з вихідною семантикою «бити» [ЭСГЯ, с. 104–105].

Англ. *house*, прагерм. **khusan* «невідомого походження», можливо, пов'язане з англ. *hide*, західногерм. **khuthjanan*, праіндоєвропейська основа **keudh-* від кореня *(*s*)*keu-* «покривати» [OED]. Гіпотетичні індоєвропейські інтерпретації: [Skeat, p. 273].

Англ. *toy* «іграшка» «неясного походження» [OED].

Англ. *dig* «лопата» «неясного походження» [OED].

Позначення металів

Давньоангл. *bræs* «руда, бронза» з відповідниками в деяких інших германських мовах від прагерманськ. **bras-* із тим самим значенням – «походження неясне», припускають запозичення з мов Стародавнього Сходу або розвиток від індоєвропейського кореня зі значенням «сяяти, блищати, бути червонувато-коричневим» [ЭСГЯ, 1, с. 116]. Не виключено, що згадана прагерманська назва руди, бронзи пов'язана з назвами бронзи в інших мовах – як у сучасних західноєвропейських, так і в кавказьких²⁵.

Англ. *silver*, німецьк. *Silber* «срібло» з германськими відповідниками, прагерм. **silubra-* з балто-слов'янськими паралелями «можливо з якоїсь мови Малої Азії», можливо з аккадськ. *saḡru* «срібло» [OED]. «Вірогідно, запозичене в доісторичні часи з мови якоїсь неіндоєвропейської людності» [Weekley 1921, p. 1346]. Етимологічна версія: зв'язок із литовськ. *swidus* «яскравий», латинськ. *sidus* «зірка» [Skeat, p. 554]. Слово вважають «давнім запозиченням із невідомої мови», припускаючи арабську, асирійську та берберські паралелі [ЭСГЯ, 1, с. 451]²⁶.

²⁵ Усне повідомлення Ю.Л. Мосенкіса.

²⁶ Відомо декілька припущень щодо походження слов'яно-балто-германської назви срібла: із баскської мови (баск. *silhar* «срібло» в контексті наявності срібних рудників, відомих з античності, на Піренейському півострові – пор. міркування Й.Г. Гердера); із кавказьких мов (пор. грузинськ. *wercxli* «срібло», яке вважає прототипом розгляданої назви В.В. Іванов); із Месопотамії (пор. шумерськ. **sipar, zabar* «мідь»); із Балкан (пор. назву знаменитих давньогрецьких срібних рудників *Laurion*, від якої гіпотетично виводиться назва металу **si-laurion*).

Англ. *tin*, прагерм. **tinom* «олово, цина» «невідомого походження», відповідники «не знайдені за межами германських мов» [OED]. У Е. Віклі без визначення походження. Гіпотези див.: [Skeat, p. 644]. Ю.Л. Мосенкіс порівнює з праєнісейськ. **tīn* «котел».

Назви зброї

Англ. *sword*, німецьк. *Schwert* «меч» із паралелями в інших германських мовах, «походження неясне», В.В. Левицький пропонує гіпотетичну індоєвропейську інтерпретацію [ЭСГЯ, 1, с. 530]. Інша германська назва меча, відсутня в сучасних англійській і німецькій мовах, також має невідоме походження [ЭСГЯ, 1, с. 385]. Прагерманськ. **swerdan* виводять від індоєвропейської основи **swer-* «різати», не наводячи ніяких позагерманських паралелей [OED].

Англ. *weapon*, німецьк. *Waffe* «зброя» з іншими германськими паралелями від прагерманськ. **wæpna-* «зброя», «індоєвропейські зв'язки не встановлені» [ЭСГЯ, 1, с. 595–596]. «Невідомого походження без відповідників за межами германських мов» [OED].

Лексика сфери мореплавства та морського побуту

Англ. *sea*, давньоангл. *sæ* «море, озеро», німецьк. *See* «море, озеро», в інших германських мовах тільки «море», від прагерм. **saiwaz* «невідомого походження», зовнішні зв'язки (за межами германських мов) «у цілому сумнівні». У германських мовах спостерігається не зовсім зрозумілий розподіл значень між розгляданою лексевою і спільноіндоєвропейським позначенням моря: готськ. *saiws* «озеро» і *marei* «море»; нідерл. *zee* «море» і *meer* «озеро»; давньопівнічн. *sær* «море» і датськ. (данськ.) *sø* «озеро» у звичайному слововживанні, але «море» у сталих висловлюваннях; німецьк. *See* «море» в жіночому роді, але «озеро» в чоловічому роді [OED]. До сказаного слід додати, що й

спільноіндоєвропейська лексема на позначення моря, на думку дослідників, розвинула свою семантику від значення «озеро», збереженого в хетто-лувійських мовах; звідси англ. *mere*, у давньоанглійській мові зі значеннями «море, озеро». Е. Віклі залишає слово без етимологічного коментаря, обмежуючись паралелями в інших германських мовах. Серед можливих індоєвропейських паралелей наводять давньогрецьк. *huei* «дощити», санскритськ. *sava* «витиснутий сік, вода» [Skeat, p. 536]. «Походження неясне. Не виключене запозичення з невідомої мови-субстрату» [ЭСГЯ, 1 с. 437]. Специфіка значення германської основи – «озеро», а не тільки «море» – дає додаткову семантичну аргументацію для зближення германського слова з вірменськ. *sov*, урартськ. *šue* «озеро».

Англ. *sail*, давньоангл. *segl*, німецьк. *Segel*, прагерм. **seglom* «парус» «темного походження з невідомими відповідниками за межами германських мов» [OED]. У Е. Віклі без етимології. Спроба індоєвропейської етимологізації А. Фіка: [Skeat, p. 523]. В.В. Левицький розглядає слово як похідне від індоєвропейського кореня зі значенням «різати» (початково «відрізаний шматок тканини») [ЭСГЯ, 1, с. 435].

Англ. *shore* «берег» гіпотетично виводять від прагерм. **skur-* «різати» [OED]. Етимологічні гіпотези див.: [Skeat, p. 550]. Але існує думка, що це «слово невідомого походження» [Weekley 1921, p. 339].

Англ. *keel*, прагерм. **keluz* «киль» «неясного походження» [OED]. У Е. Вікті без етимологічного коментаря. Див. також: [Skeat, p. 312].

Англ. *shark* «невідомого походження» [OED]. Гіпотези див.: [Weekley 1921, p. 1328]. «Історія слова неясна», є припущення про зв'язок із латинськ. *carcharus* через незафіксоване старофранцузьке слово; латинська форма походить від давньогрецьк. *karkharias* «вид акули» [Skeat, p. 545].

Англ. *swim*, німецьк. *schwimmen* «плавати» з іншими германськими відповідниками, «походження не встановлене» [ЭСГЯ, 1, с. 531].

Порівнюють із валлійськ. *chwuf* «рух», литовськ. *sundyti* «переслідувати» й виводять від праїндоєвропейської основи **swem-* «бути в русі» [OED]. Пор. інші германські лексеми морської сфери, що мають невідоме походження.

Ю.Л. Мосенкіс вважає корені прагерманських основ **saiwaz* «море» і **swemjanan* «плавати» звуконаслідувальними за походженням і пов'язаними з усмоктуючим звуком. Той самий звуконаслідувальний корінь наявний в англ. *swallow*, прагерм. **swelkh-/swelg-* «ковтати», «зв'язки за межами германських мов невідомі» [OED], англ. *swill* «мити, обливати водою», прагерманськ. **sweljanan* [OED].

До лексем невідомого походження традиційно відносять і нім. *Kahn* «човен», що його Ю.Л. Мосенкіс порівнює з праєнісейськ. **ka ḥ* «отвір» (первісно «човен, видовбаний із колоди»?).

Лексика сфери духовного життя

Англ. *soul* «душа», німецьк. *Seele* «душа» з іншими германськими відповідниками, прагерм. **saiwalo*, «неясного походження». Згідно з поширеною етимологічною версією, лексема могла первісно означати «те, що приходить з моря» або «те, що стосується моря» (прагерм. **saiwalo* «душа» від **saiwaz* «море», тобто, буквально, «морська»): душі уявляли як ті, що перебувають у морі до народження або після смерті [OED]. У давньогрецькій мові позначення душі *psyche* також є словом невідомого походження. У Е. Віклі без етимологічного коментаря. «Походження невідоме», припускають зв'язок із індоєвропейським коренем зі значеннями **su-* «витискати сік» (звідси виводять германську назву моря) і «породжувати» (звідси виводять германську назву душі) [Skeat, p. 575]. «Індоєвропейські зв'язки неясні», за однією з гіпотез, походить від германського позначення моря, оскільки, за уявленнями стародавніх германців, душі померлих і ненароджених мешкали в морі; згідно з іншою гіпотезою, пов'язане з давньогрецьким позначенням швидкого руху.

В.В. Левицький зіставляє зі слов'янським позначенням сили, що має й балтійський відповідник [ЭСГЯ, 1, с. 437–438].

Англ. *hap* «щастя», прагерм. **khapan*, без коментарів щодо позагерманських паралелей і походження [OED]. Пор. англ. *hap* «талан, шанс» скандинавського походження.

Англ. *luck* від середньонідерл. *luc*, що є скороченням від *gheluc* «щастя, талант», споріднене з німецьк. *Glück* із тим самим значенням, «невідомого походження» [OED].

Англ. *hope* «сподівання» невідомого походження [OED].

Позначення деяких інших абстрактних понять

Англ. *half* «половина», прагерм. **khalbas* «щось розділене», без жодних коментарів відносно походження [OED]. В. Скит також не пояснює походження слова й не пропонує відповідників поза германською мовною групою.

Англ. *top* «найвища точка», прагерм. **tupraz* «без ясних відповідників за межами германських мов» [OED].

Англ. *big* «великий» «невідомого походження», припускають скандинавське джерело й порівнюють із норвезьк. діалектн. *bugge* «велика людина» [OED]. Інший скандинавський прототип припускає В. Скит [Skeat, p. 62].

Англ. *kill*, припускають зв'язок із *quell* із близьким значенням [OED]. «Темного походження» [Weekley 1921, p. 804].

Англ. *tine* з паралелями в інших германських мовах «невідомого походження» [OED].

Назви соціальних понять, якісних та оцінних категорій

Давньоангл. *æðele* «шляхетний», німецьк. *Adel* «дворянство» прагерманського походження – прагерм. **apal-* / *apil-* «шляхетний рід;

шляхетний» – без паралелей за межами германської мовної групи. «Корінь неясного походження», є низка етимологічних версій [ЭСГЯ, с. 80–81]. Ю.Л. Мосенкіс (усне повідомлення) пропонує паралелі як у тюркських мовах (тюркськ. *аталик* «батьківство», «вихователь», «той, хто заступає місце батька», «нібито батько», «названий батько» від *ата* «батько» – відповідно до звичаю виховувати дитину зі шляхетного роду в іншій родині²⁷), так і в афразійських. Словом із дискусійною етимологією є й інше германське позначення шляхетного [ЭСГЯ, 1, с. 157]. Неясне також походження германського позначення радості або придатності, репрезентоване в англ. *fain* «схильний, вимушений; щасливий, радісний» із паралелями в інших германських мовах [ЭСГЯ, 1, с. 161].

Англ. *better* «кращий», німецьк. *besser*, відповідники в інших германських мовах від прагерманськ. **bat-* «хороший», «походження неясне» [ЭСГЯ, 1, с. 91]. Іноді виводять від праіндоевропейської основи **bhad-* «good» без наведення відповідників в інших групах мов індоевропейської родини [OED].

²⁷ Семантичне обґрунтування зв'язку германської назви шляхетності з індоевропейським (першопочатково з дитячої мови) позначенням батька запропонував Е. Бенвеніст (детальніше див.: [ЭСГЯ, 1, с. 81]). Звичай аталіцтва відомий не тільки в тюрків, арабів і народів Кавказу, але й у кельтів, див. <http://psbatishev.narod.ru/enc/00216.htm> ; <http://ru.wikipedia.org/wiki/Аталычество> ; Косвен М.О. Аталычество // Советская этнография. – 1935; Смирнова Я.С. Аталычество и усыновление у абхазов // СЭ. 1951. № 2; Аветисян Рубина Рубиковна. Аталычество как система воспитания горских народов Северного Кавказа : Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 : Владикавказ, 2004. – 149 с.; Канаметов З.Х. Институт аталычества в системе воспитания княжеско-дворянской молодежи феодальной Черкесии <http://www.slavakubani.ru/read.php?id=374> ; Боташев М.Д. Установление искусственного родства при обрядах детского цикла у карачаевцев // Карачаевцы и балкарцы: язык, этнография, археология и фольклор. – М., 2001; Гаджиева С.Ш. Аталычество и побратимство в Дагестане (XVIII – начало XX века). – Махачкала, 1995; Гарданов В.К. Аталычество. М., 1973; Мафедзев С.Х. Аталычество в системе народного воспитания у адыгов // Общественный быт адыгов и балкарцев. – Нальчик, 1986; Аталычество являло собою шгучну, набуту спорідненість із метою укріплення роду – пор. звичай побратимства у слов'ян. У стародавніх слов'ян існувало й поняття названого батька – пор. українську народну казку «Названий батько».

Варто відзначити, що англ. *good*, німецьк. *gut*, від яких наведені утворення являють собою порівняльний ступінь прикметника, так само репрезентують основу невідомого походження (В.В. Левицький вважає їх індоєвропейськими і порівнює з рос. *год, годный, погода*, укр. *гожий* тощо [ЭСГЯ, 1, с. 221], пор. [OED], не залучаючи до порівняння давньогрецьк. *agathos*). Пор. іще етимологію англ. *god*, німецьк. *Gott* «Бог» [ЭСГЯ, 1, с. 229]. Таким чином, є підстави говорити про мініпарадигму неетимологізованих якісно-оцінних лексем германських мов.

Так само походження англ. *dear*, німецьк. *teuer* «дорогий» та їхніх відповідників в інших германських мовах залишається неясним [ЭСГЯ, 1, с. 140]. Походження невідоме [OED].

Англ. *bride*, німецьк. *Braut* «наречена» із паралелями в інших германських мовах – основа прагерманського походження, проте «за межами германських мов надійних відповідників не виявлено», припускають зв'язки з індоєвропейськими позначеннями дії – «нести» (та, що приносить дитину) або «брати» (та, яку беруть заміж), але існують і інші гіпотези [ЭСГЯ, 1, с. 125]. Щодо версій див. іще [OED].

Англ. *loath* «неохочий, несхильний», німецьк. *leid* «гідний жалю» з іншими германськими відповідниками від прагерманськ. **laip-* «неприємний, поганий», «походження неясне» [ЭСГЯ, 1, с. 344]. Без етимології [OAD].

Англ. *sick* «хворий», німецьк. *siech* «чахлий, слабкий» із іншими германськими паралелями від прагерманськ. **seukaz* «хворий», «походження неясне», В.В. Левицький припускає утворення від індоєвропейського кореня зі значенням «скручений» [ЭСГЯ, 1, с. 447]. «Невідомого походження» [OED].

Англ. *evil*, німецьк. *Übil* «зло, шкода» з відповідниками в інших германських мовах від прагерманськ. **ubilaz* «злий, шкідливий, поганий», однак за межами германських мов надійних паралелей не виявлено [ЭСГЯ,

1, с. 574]. Прагерманську форму виводять від праїндоєвропейської основи **upelo-*, що її вкупі з хеттською формою *huwapp-* «evil» вважають похідною від праїндоєвропейського кореня **wap-* [OED].

Німецьк. *Gnade* «милість» із іншими германськими відповідниками від прагерманськ. **nīþ-/nāþ-/næþ-* із тим самим значенням, «походження неясне» [ЭСГЯ, 1, с. 409].

Англ. *little* «маленький, небагато» з відповідниками в інших германських мовах від прагерманськ. **lut-/līt-*, причому тут «корінь неясного походження» [ЭСГЯ, 1, с. 367]. Виводять від праїндоєвропейського кореня **leud-* «маленький» без наведення індоєвропейських паралелей [OED].

Англ. *game* «гра» походить від прагерманської форми зі значенням «радість, веселощі», але її походження неясне [ЭСГЯ, 1, с. 203]. Згідно з однією версією, від прагерманського композита, що включає префікс *ga-* зі збірним значенням та лексему *mann* «людина» [OED].

Німецьк. *Lied* «пісня» з відповідниками в інших германських мовах, окрім англійської, «походження неясне» [ЭСГЯ, 1, с. 360].

Німецьк. *Zauber* «чаклунство, чари» з паралелями в інших германських мовах, окрім сучасної англійської, від прагерманськ. **taubra-* «чари, чаклунство», «походження неясне» [ЭСГЯ, 1, с. 540]. Є всі підстави пов'язати розглядану лексему зі спільногерманським позначенням жертви, про яке див.: [ЭСГЯ, 1, с. 545] (усна консультація наукового керівника).

Німецьк. *Tadel* «засудження, вада, недолік» із паралелями в інших германських мовах від прагерманськ. **tæð-* «вада, недолік, засудження», «походження неясне» [ЭСГЯ, 1, с. 544].

Англ. *wife* «дружина», німецьк. *Weib* «дружина, жінка» з іншими германськими паралелями, прагерм. **wiban* «неясного походження» [OED]. Індоєвропейська етимологія: [Skeat, p. 710]. Згідно з відомостями В.В. Левицького, «етимологія... залишається неясною» [ЭСГЯ, 1, с. 601].

Як відомо, в інших індоєвропейських мовах назви людей, зокрема відповідно до їхньої соціальної належності, нерідко залишаються без задовільного етимологічного пояснення – див. узагальнювальне дослідження Е. Бенвеніста «Словник індоєвропейських соціальних термінів».

Назви дій

Англ. *bring* «приносити» з відповідниками в інших мовах тієї самої групи, але «за межами германських мов надійних відповідників не виявлено», і «походження слова залишається неясним» [ЭСГЯ, 1, с. 124]. «Немає точних відповідників за межами германських мов», однак основу гіпотетично співвідносять із індоєвропейським коренем *bher-* «нести» [OED].

Німецьк. *schmecken* «куштувати, їсти», *Schmack, Geschmack* «смак» із паралелями в інших германських мовах, окрім сучасної англійської, від прагерманськ. **smakk-/smag-* «куштувати», «походження неясне», пов'язують із позначенням запаху [ЭСГЯ, 1, с. 486]. Можливий зв'язок із дієсловом *smack* «make a sharp noise with the lips» – про це дієслово див. [OED].

Англ. *towel* «рушник», німецьк. *Zwehle* «рушник» із іншими германськими паралелями від прагерманськ. **þwahan-* «мити», «походження дискусійне» [ЭСГЯ, 1, с. 572]. Без паралелей за межами германських мов [OED].

Відомо, що доісторичне населення Британії – як доісторичне (серед іншого, будівельники Стоунхенджу різних етапів), так і ранньоісторичне («пикти» як узагальнений, збірний образ докельтського населення, кельти) мало високорозвинуту та різногалузеву духовну культуру, зокрема в галузі астрономії, релігії, фольклору тощо, і деякі лексеми невідомого походження можуть сягати своїми витокami їхніх мов.